

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Сталінщина й доля за-
хідноукраїнської інте-
лігенції (20-ті — 40-ві ро-
ки XX ст.)

ЧК — ДПУ

Культурно - національне
питання на Україні у
XIX ст.

Українське національне
відродження. Нова ана-
літична структура

Исторические деятели
Юго-Западной России в
биографиях и портретах

Чужинці про Україну

3'91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор
Технічний редактор

Адреса редакції

Адрес редакції: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Київська типографія научної книги, 252004, Київ 4,
ул. Репина, 4.

52001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (360)

БЕРЕЗЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Рубльов О. С., Черченю Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті—40-ві роки ХХ ст.) (*Продовження*) 3

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Дукельський С. ЧК—ДПУ (*Продовження*) 16
Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. 25
З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін
Німчук В. В. Давньоруські печатки «дніслово» 34
* * *
Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847 рр.) 43

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Кагамлик С. Р. Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у ХVІІІ ст. 55
Даниш М. (*Братіслава, ЧСФР*). Українські студенти в Братіславському ліцеї у ХVІІІ ст. 62

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Винокур І. С. (*Кам'янець-Подільський*), Корнілов В. В. (*Кам'янець-Подільський*). Ю. Й. Січинський 69

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

- Ролле Й. Й. Жінчини при чигиринском дворе во второй половине ХVІІ века 75
Матях В. М. Публікація журналу «Киевская старина» 86

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Дневник военных действий русской армии под Полтавой (*Продовження*) 89

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Магочий Павло (*Торонто, Канада*). Українське національне відродження.
Нова аналітична структура 97

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Гуньовський І. М. (*Львів*). Картографічні матеріали в архівах Львова 108

НАШ КАЛЕНДАР

Савичев М. П. Декабристи Муравйови-Апостоли (До 170-річчя створення
Південного товариства декабристів) 112

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 500-річчя виникнення українського козацтва

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России
в биографиях и портретах (*Продовження*) 120

* * *

Січинський Володимир. Чужинці про Україну 138

Ричка В. М. Унікальна антологія історичних свідчень про Україну 146

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Зінченко Ю. І. С. А. Гратинич. Массово-политическая работа Компартии
Молдавии (1944—1950) 148

Сарбей В. Г., Федьков О. М. М. А. Якименко. Сорочинська трагедія 149

Котова Е. В. В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и рас-
пространение христианства на Руси 151

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та жур-
налів історичного профілю (1990 р.) 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Супруненко О. Б. (*Полтава*). Науково-практична конференція, присвячена
70-річчю Роменського краєзнавчого музею 156

Знаменська М. В., Шевченко О. В. Зустріч в Інституті історії Ук-
раїни АН УРСР з болгарським ученим, професором Г. Бояджевим 157

Горбул О. Д. Вшанування доктора іст. наук, професора П. М. Шморгуна
у зв'язку з його 70-річчям 158

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) *

У статті йдеться про контакти між ВУАН та Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові у 20-ті — на початку 30-х років, висвітлюється роль М. С. Грушевського та К. Студинського у розвитку зв'язків науковців Радянської України із українськими вченими за кордоном; аналізуються складні взаємини між урядовими колами УСРР та західноукраїнськими діячами культури.

Голод і масові репресії на Радянській Україні вкрай негативно позначилися на ставленні західноукраїнської інтелігенції до Радянської влади. Воно ставало дедалі стриманішим, якщо не ворожим...

У листі віце-консула Польщі у Харкові до МЗС у Варшаві та до посольства у Москві від 13 жовтня 1928 р. відзначалося, що серед українських науковців Західної України, які перебували під впливом радянської національної політики, найпомітнішою постаттю є І. Свенціцький (1876—1956) — багаторічний директор Українського національного музею у Львові. «Професор Свенціцький, — писав, зокрема, віце-консул з нагоди прибуття вченого до УСРР, — репрезентує частину української інтелігенції, вороже настроєної до Польщі, яка вважає, однак, своїм основним обов'язком втриматися на своїх постах у Східній Малопольщі (так окупанти «величали» Західну Україну. — Авт.), на внутрішньому фронті боротьби з польською державністю. У своїй політичній діяльності ця частина чітко орієнтується на Радянську Україну, покладає найбільші надії на радянську національну політику. Безперечно, люди типу професора Свенціцького є для нашої політики більш небезпечні, ніж ті українські інтелігенти, які діють в антипольському дусі поза межами Речі Посполитої»¹.

Аналогічної позиції дотримувалася тоді значна частина галицької української інтелігенції незалежно від своєї партійної приналежності. Так, зокрема, цікаві думки з цього приводу висловлювалися на сторінках львівського щоденника «Діло» у редакційній статті з нагоди інаугураційного виступу перед представниками преси новопризначеного консула СРСР у Львові, що фактично був представником УСРР, — Юрія Лапчинського (1887—1938). «Вже перші кроки нового конзула на новій станиці свідчать, — зазначало «Діло», — що п. Лапчинський корисно відрізняється від свого попередника п. Кіріченка, який проводив свою діяльність під стягом «splendid isolation»**, заховавшись в закамарках конзульського будинку». І далі: «Зовсім природно, що цілий світ з великим напруженням стежить за подіями в Рад[янському] Союзі, за його політичними й національними здвигами та соціально-економічними перипетіями. Ясно, що тим більше зацікавлення ви-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 1—2.

¹ Цит. за: Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.— К., 1989.— С. 243—244.

** «Блискучої ізоляції» (англ.).

кликують події в Рад[янському] Союзі взагалі, а на Рад[янській] Україні зокрема, у нас, західних українців, які знають дуже добре, що доля і майбутнє соборної української нації залежить від політичних здобутків й соціально-економічного підсилення та культурного розвитку українських мас там, на широких просторах Великої України»² (виділено нами.— Авт.).

Звичайно, галицька інтелігенція пильно придивлялася до процесів індустріалізації, що відбувалися у Радянському Союзі, до спроб відродження української культури на терені УСРР. Щоправда, її думки з цього приводу не завжди збігалися з твердженнями нашої офіційної пропаганди й звучали певним дисонансом. Ось як, наприклад, змальовував той же І. Свенціцький зустріч із земляком-галичанином у Москві, передаючи з певною долею іронії характерну стилістику свого «брата-земляка», учасника будівництва соціалізму: «...Як тільки зможемо усунути «утечку — усушку — брак» та визбутися «прогулів і простоїв» робітники і фабрик, то наш дійсний білянс зійдеться з первісними кошторисами». І далі: «Через пролетаризацію до культуризації! Так новий горожанин Сходу хоче... звільнитися від довголітньої залежності від капіталу Заходу. І коли буде... у цього Сходу відповідна скількість вишкolenих, розумних, чесних, совісних, витривалих і мудрих працівників, то певно це станеться. І тоді світ змінить своє... обличчя: стане менше визиску, гнету, неволі, облуди і всякої неправди, поки за які нові дві тисячі літ опята ще більше вкориняться на землі рівність, братерство, воля і правда... і т. д. аж до повороту золотого віку, що певно нас усіх жде досить скоро... у землиці святій. А поки що ці енергічні наші земляки іноді широко зітхають за своєю убогою хатиною і тужать за рідним, незасібним краєм»³.

З другої половини 20-х й до початку 30-х років контакти між Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН) у Києві та Науковим Товариством ім. Шевченка (НТШ) у Львові мали стійкий характер. Визнанням значних наукових здобутків та авторитету НТШ стало обрання його членів Ст. Смаль-Стоцького (1918), Вол. Гнатюка (1923), К. Студинського (1924), Ст. Дністрянського (1926), І. Горбачевського (1927), М. Возняка, Ф. Колесси та В. Щурата (1929) академіками ВУАН⁴. У свою чергу, членами НТШ були провідні науковці УСРР — Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський, Ст. Рудницький та ін.*

² Діло.— 1928.— 7 червня.

³ Свенціцький І. Гостина в Українським Клубі в Москві // Діло.— 1928.— 26 верес. Людина ерудована й тверезо мисляча, Свенціцький критично сприймав наукове життя на Радянській Україні, багато з чим не погоджувався у культурній політиці уряду УСРР. Так, 25 листопада 1927 р. перед науковцями Львова виступав В. І. Баланин — представник НҚО УСРР. Його доповідь про наукове життя УСРР була пропагандистською, значною мірою декларативною і бідною на факти. «Присутня публіка, — як повідомляло «Діло», — досить холодно зустріла доповідь». Єдиною особою, що виявила бажання виступити з її обговоренням, був Свенціцький, який заявив, що «тут не час і не місце говорити про розвиток і становище науки на Радянській Україні, хоч він міг би подати різні критичні зауваження. Там наука щойно починає будитися до життя й не має жадних традицій... На Західній Україні українська наука такі традиції має. Хоч які перешкоди ставить їй польська держава, то вона все ж живе й розвивається та може бути корисною і для Східної України. Але хай уряд Радянської України допоможе розвиткові української науки на Західній Україні — допоможе тим, що допустить друковані праці на тамошній книгарський ринок. Марксизм від цього там не потерпить, а через взаємний обмін скорше хіба змарксизується Західна Україна, відбудеться процес взаємної акомодатії (притосовування — Авт.)». Водночас І. Свенціцький вручив посланцю НҚО УСРР спеціального листа в «справі допущення на Радянську Україну до продажі тутешніх наукових видань» (Див.: Діло.— 1927.— 29 листоп.). Згодом книжки з грифом НТШ з'явилися на книжковому ринку УСРР.

⁴ Див.: Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873—1928 рр.) // Записки НТШ.— Львів, 1929.— Т. 150.— С. XVI.

* За станом на 1932 р. членами НТШ були 30 науковців з УСРР, в тому числі 9 академіків ВУАН (підраховано за: Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові.— Львів, 1932.— Ч. 71.— С. 27—28, 30, 32—34, 36).

Тогочасне інтелектуальне єднання наукових сил обох частин України — Західної та Радянської — уособлювали академіки Всеукраїнської Академії Наук — К. Студинський, тодішній (1923—1932) голова Наукового Товариства ім. Шевченка, та М. С. Грушевський, колишній (1897—1913) голова цього ж Товариства.

Саме за рекомендацією М. С. Грушевського був обраний академіком ВУАН К. Студинський. Характеризуючи його наукові заслуги, М. С. Грушевський підкреслював: «Не можна перейти без уваги... не спинившись над деякими моментами поза університетської діяльності (йдеться про Львівський університет.— Авт.) проф. Студинського. Багато праці віддав він і віддає організації наукової праці в українським науковим осередку Галичини — Науковим Товаристві ім. Шевченка... Був комісаром університету під час польсько-української війни за Львів рр. 1918—19, брав діяльну участь в організації приватного українського університету... Під час голоду на Україні організував в Галичині всенародню складку і, не вважаючи на місцеві тяжкі економічні умови і всякі перешкоди польської влади, дійсно зібрав значну кількість збіжжя і грошей, які й ужив головню на поміч культурним українським робітникам».

Особливо Грушевський наголосив на громадянській мужності К. Студинського: «Коли з початком 1919 р. польські власті зажадали від него присяги на вірність Польщі, котрій не признано тоді галицької землі,— він відказався від зложення присяги, за що його двічі ув'язнено та інтерновано в Паранові і Домб'ю під Краковом, де провидів півроку, відобрано платню і черкнено з професорських каталогів»⁵.

Як голова Історичної секції ВУАН М. С. Грушевський чимало зробив для налагодження й зміцнення наукових контактів між культурними силами обох частин України, поділених кордоном, насамперед у справі подання фінансової підтримки західноукраїнським науковцям*. На жаль, не всі свої плани в цьому напрямі він зміг довести до кінця. З його інтернуванням у Москві (з 1931 р.) вони фактично зійшли нанівець⁶.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 7453, арк. 5—6.

* Так, у листі НКО УСРР до Наркомфіну республіки (5 січня 1929 р.) зазначалося: «Історичні установи Всеукраїнської Академії Наук, ведучи свою наукову роботу під керівництвом академіка Грушевського, передають для виконання закордонною цілю низку наукових доручень, як то: виборку і копіювання матеріалів в закордонних архівах і бібліотеках, організацію порайонних досліджень західноукраїнських земель, збирання етнографічних і бібліографічних матеріалів, переклад матеріалів угорських і румунських з закордонної періодики та монографій тощо.

Для оплати цих наукових доручень і виконання закордонних робіт Всеукраїнська Академія Наук потребує щомісяця до 500 доларів. Народний Комісаріат Освіти просить включити додатково до валютного плану НКО на 1928/29 рік 6000 доларів для переведення оплати цілої низки наукових закордонних робітників, що мешкають в Львові, Варшаві, Празі та Відні» (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 114).

В архівах збереглися і власноручні свідчення М. С. Грушевського, як саме витрачалися кошти на закордонні наукові контакти Історичною секцією ВУАН. 26 листопада 1927 р. він писав до НКФ УСРР: «В доповнення до свого клопотання про ліцензію на 600 дол. секція отсим пояснює, що сі гроші, 600 дол., потрібні на висилку в грудні за виконані роботи і за куплені книги отсим особам: др-ві Василю Герасимчуку у Львові 100 дол. за копії; др-ві Миронові Кордубі у Львові 50 дол. за копії; Товариству імені Шевченка у Львові за книги 180 дол.; Юрію Студинському (сину академіка К. Студинського) в Парижі за закуплені книги 127 дол.; А. Г. Ціппер у Відні в розплату за книги 63 дол.; Стефану Тисовському у Львові теж 80 дол. Керуючий секцією академік М. Грушевський» (ЦДАЖР УРСР, ф. 30, оп. 2, спр. 1041, арк. 91). В разі потреби (а вона виникала досить часто) Михайло Сергійович виявляв наполегливість у «вибиванні» коштів. «Пекуча потреба валюті галицьких співробітників просимо прискорити (справу.— Авт.) Грушевський»,— телеграфував він 20 листопада 1928 р. з Києва до НКО УСРР у Харків (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 101)...

⁶ Див.: Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930.— Мюнхен, 1970.— С. 70—80.

Цікаво, як саме М. С. Грушевський оцінював стан і перспективи культурних й, зокрема, наукових контактів між Галичиною та Наддніпрянщиною наприкінці 20-х років. Щодо цього програмним, на наш погляд, є його вступне слово, виголошене 7 жовтня 1927 р. на спільному урочистому засіданні Історичної секції ВУАН та Комісії історії Західної України, присвяченому 100-літтю «Малоросійських пісень». «Непереможні обставини українського життя...— зазначив учений,— різко відріжнили сі дві частини Української Землі: Україну східне-полудневу, євразійську, екстензивну, ...і Україну Західну, західне-європейську, ...віками вишколену в витривалій... боротьбі, вічно напружену в міцній рішучості ніколи не податись і не упустити з-під своїх ніг ні п'яді батьківщини. Наш старий Київ... був і буде великим історичним вузлом, де сходяться і рівноважаться впливи сих двох частин, пунктом, де координуються удари обох українських крил в могутнім національнім леті. В залежності від обставин то одно крило працювало сильніше, то друге... В відповідні моменти пересувалися кадри робітників з одного крила на друге, підносячи енергію національної праці...».

Щодо перспектив галицько-українських взаємин М. С. Грушевський міркував так: «...Тепер, коли так недавно ми стояли коло здійснення... державного об'єднання обох частин, але акт сполучення Західної Української Республіки з Народною Українською Республікою, проголошений тут у Києві 3 січня 1919 року, лишився нездійсненим,— ми в сподіванню нової сприятливої хвилі повинні з подвоєними силами працювати над культурним і економічним єднанням обох земель, а наша спільна наукова праця мусить бути дороговказом туди — в кращу будучність Єдиної Об'єднаної України»⁷ (виділено нами.— Авт.).

Проте на заваді такому єднанню ставали не лише об'єктивні політичні умови того часу й сталінська адміністративно-командна система, що зміцнювалася з кожним роком. Як це не прикро, але до послаблення наукових контактів вчених Радянської України й Галичини призводило й зведення особистих рахунків між окремими впливовими членами ВУАН. Як зазначає Я. Дашкевич, одразу ж після повернення на Україну (березень 1924 р.) проти М. С. Грушевського склалася сильна опозиція в керівництві ВУАН в особі її неодмінного секретаря А. Ю. Кримського та віце-президента С. О. Єфремова. «Виступи проти Грушевського почалися вже через рік, але справжнє цькування — в 1929 році, саме тоді, коли його обрали академіком Академії наук СРСР»⁸. В ситуації, що склалася, неприязнь до Грушевського переносилася автоматично й на К. Студинського, який не лише був обраний до Академії за його рекомендацією, а й брав діяльну участь у здійсненні наукових планів Михайла Сергійовича.

«Сиджу при роботі безнастанно, тому й не вибираюся на разі на Україну,— писав 7 лютого 1928 р. до М. О. Скрипника К. Студинський.— Здається, одначе, що весною я таки поїду до Києва і Харкова, бо цього домагається моя спільна робота з акад. Мих[айлом] Сергійовичем (Грушевським.— Авт.). Вона приносить мені багато морального вдоволення побіч прикростей з боку людей, йому ворожих. Та дарма! Мих[айло] Серг[ійович] має в Галичині такі заслуги, а на Україні веде тепер таку величну працю, що я не можу не склонити перед ним і перед його організаційною роботою голови і не пристати до неї, хоч би навіть довелося через те потерпіти»⁹.

⁷ Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної секції акад. Михайлом Грушевським: Галицько-Українські взаємини. Урочисте засідання Історичної секції з Академічною комісією Західної України 7 жовтня 1927 р. // Україна.— Київ, 1928.— Кн. 2(27).— С. 4.

⁸ Див.: Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем // Наука і культура. Україна: Щорічник.— К., 1989.— Вип. 23.— С. 197—198.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 267, арк. 12 зв.

В листі до того ж адресата від 28 березня 1928 р. К. Студинський зазначав, зокрема: «За вістку про штатність * щиро дякую. Завдячую її виключно Вашій жичливості для культурного єднання з галицькою землею. Досі не повідомив мене про це ніхто, ані офіційно, ані неофіційно. Не знав про це, очевидно, навіть Мих[айло] Серг[ієвич], який зчаста пише до мене. *Не можуть мені простити в Президії УАН, що я брав против їх волі, участь в ювіл[ейному] святі Мих[айла] Серг[ієвича] Грушевського**.* Забувають, одначе, що ВУАН — це не приватна домена, а державна інституція, призначена для великої культурної, громадської, збірної праці»¹⁰ (виділено нами.— Авт.).

Велику роль в опозиції М. С. Грушевському відігравав віце-президент ВУАН С. О. Єфремов — особистість непересічна й далеко не однозначна. Один з фундаторів Академії та Всенародної Бібліотеки України¹¹, чудовий знавець української літератури, власник чи не найкращої у Києві книгозбірні, він в основному тверезо оцінював соціальні процеси, що відбувалися в тогочасному суспільстві. Проте «колонатукові та кололітературні суперечки і чвари академічного, письменницького середовища» не обминули й цього визначного вченого, про що також свідчать його щоденники¹². В них, зокрема, автор нарікає на дорожнечу, розгул злочинності, утиски з боку керівних працівників, зокрема з боку М. О. Скрипника, і непевність свого становища в Академії, картає М. С. Грушевського за двоєдушність, кар'єризм, чварний характер тощо¹³. Інформація про боротьбу партій в середовищі ВУАН різними шляхами потрапляла за кордон до українських істориків-емігрантів¹⁴.

Зауважимо, що взаємини М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим ускладнилися ще в 1907 р., коли у Михайла Сергійовича виникла думка видавати редагований ним часопис «Літературно-Науковий Вістник» не у Львові, а в Києві. Проти цього наміру рішуче виступив відомий український письменник і громадський діяч Б. Д. Грінченко (1863—1910), який найбільше «образився на Грушевського за те, що з його приїздом до Києва «булава» переходила до Михайла Сергійо-

* 1924 р. К. Студинського було обрано позаштатним академіком, а 1928 р. його було введено до штату ВУАН, тобто призначено платню за виконання академічних обов'язків. Тогочасна ВУАН входила до структури Наркомосу УСРР.

** 60-річчя М. С. Грушевського відзначалося 3 жовтня 1926 р. «Остання новина у нас — це ювілей Мих[айла] Серг[ієвича], — писав 17 вересня 1926 р. С. О. Єфремов. — Знято такий галас і такими непристійними способами, що врешті тільки дивуєшся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не плювати на власну минувшину, за яку ж і справляється той ювілей» (Див.: Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик. — 1975. — № 3—4. — С. 115). Наскільки нам відомо, М. С. Грушевський не «понизив» себе під час ювілею. І якщо влада покладала на це якісь надії, то у своїх сподіваннях вона прорахувалася. Втім це вже тема для окремої розвідки...

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 267, арк. 10. Про складні взаємини, що склалися з керівництвом ВУАН, свідчило й приватне листування М. С. Грушевського. Так, у листі до В. Кузіва (1887—1958) у Сполучені Штати (1926?) Михайло Сергійович зауважив: «...Кримський, маючи за собою своїх поплечників, править академією безпардонно... Я ж з Крим[ським] і Єфремовим давно ані вітаюся і не розмовляю, бо вони роблять мені і моїм співробітникам пакости, де можуть, і мене ж потім оклеветують у всяких несодіяних речах» (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 318 зв.).

¹¹ Див., напр.: Биковський Л. Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим: Жмуть спогадів // Укр. історик. — 1976. — № 1—4. — С. 103—109.

¹² Болабольченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 179.

¹³ Див.: Болабольченко А. «СВУ»: суд над переконаннями. — С. 162.

¹⁴ «Бачився я з одним калікою перехожим з України, що переїздив через Берлін в науковій подорожі. Оповідав ріжні «тайни мадрридського двора», себто відносини в Київській Академії Наук. Каже, що там Єфремов не подає руки Грушевському...», — писав 12 грудня 1927 р. директор Українського Наукового Інституту в Берліні Д. І. Дорошенко (1882—1951) до видатного українського історика Вяч. Липинського (1882—1931) (Див.: Вячеслав Липинський. Архів. — Філадельфія, 1973. — Т. 6. — Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. — С. 272).

веча, а Грінченко не зник бути другим»¹⁵. Саме тоді С. О. Єфремов — колишній молодший приятель М. С. Грушевського — став його запеклим ворогом. Публіцистичний випад С. О. Єфремова у «Киевских Вестях» (1908 р.) * він кваліфікував як прояв «українського атомізму, неповздержного гуртківства, яке справедливо викликає... нарікання, бо дуже сильно шкодить успіхам української роботи»¹⁶. Проте нас найбільше цікавить мотивація виступів проти Грушевського українських діячів Наддніпрянської України. «Головна небезпека грозила їм з Галичини, — подавав їхні думки М. С. Грушевський, — від Галичан і ще більше від «обгаличанених Українців», ...«от них же первый есьмь аз». Отже, національний кордон мав загородити дорогу всяким втручанням і впливам «галичанщини» в еволюцію українського життя Росії, яку мали вести виключно патріоти домашнього походження..., і в новонародженій пресі українській почали систематично проводитися гадки, що все, що появилoся в Галичині на полі науки, літератури і т. і., російським Українцям не придатне, а вони мають сидіти й чекати аж «собственні Платони і бистрі разумом Невтони» з патентованих домашніх українських кругів приготують власну українську науку в усіх сферах і галузях, не заражену впливами «галичанщини»...»¹⁷.

Саме оце, викликане гуртковими амбіціями, негативне ставлення до Галичини, галичан та «обгаличанених українців» й далoся взнаки майже через 20 років, коли М. С. Грушевський повернувся з еміграції і спробував зав'язати міцні контакти з культурними та науковими силами західноукраїнських земель, насамперед за допомогою НТШ і його тодішнього голови К. Студинського. Неприязнь до М. С. Грушевського переносилася й на західноукраїнських вчених та Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Так, в інтерв'ю з нагоди 10-річчя Жовтневої революції А. Ю. Кримський, лояльність якого до влади мержувала із запопадливістю, а то й сервілізмом, підбиваючи підсумки розвитку української науки, заявив: «Прийшла революція, і замість штучного центру української науки у спольщеному Львові ми маємо центр у Києві (йдеється відповідно про НТШ та ВУАН.— Авт.). При цьому ні в якому разі не слід гадати, що це є здобутком лютневої революції. Центральна рада нічого не зробила для української науки та культури. Вона займалася лише політиканством. Українська наука і культура дістали визнання й умови для свого виявлення лише з Жовтневою революцією... Академія Наук рахує початок свого існування від знаменних для неї днів лютого 1919 року, коли тов. Затонський, що прийхав до Києва, дав Академії помешкання...»¹⁸.

В цьому невеличкому інтерв'ю містилося кілька фальшивих тверджень: про те, що Центральна рада нічого не зробила для української науки та культури (закид, насамперед, на адресу її колишнього голови — М. С. Грушевського); що ВУАН веде відлік свого існування лише від лютого 1919 р., а не від листопада 1918 р., як це було насправді; і, нарешті, заява про «штучність» Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Остання викликала бурхливу реакцію з боку К. Студинського. В його доповіді про наукову роботу в Галичині за 1927 р., виголошеній 6 травня 1928 р. у Києві, є такі рядки: «Із... бодем... вичитав я у «Вечернем Києве» статтю акад. Кримського, що назвав Наукове Тов. ім. Шевченка... «искусственным произведением». Для чого має

¹⁵ Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Укр. історик.— 1975.— № 1—2.— С. 94.

* Див.: Єфремов С. Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские Вести.— 1908.— № 1.

¹⁶ Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // Літературно-Науковий Вістник.— Київ; Львів, 1908.— Кн. 1.— С. 192.

¹⁷ Там же.— С. 191.

¹⁸ Крымский А. Е. Развитие украинской науки пойдет по пути, ведущему к строительству социализма // Веч. Киев.— 1927.— 5 нояб.

воно бути штучним, чи може тому, що поза межами радянської землі залишилося ще вісім мільйонів українців..., які мають право до наукового і культурного життя? Чи може тому, що Наукове Товариство ім. Шевченка здвигнене спільними, громадськими силами України і Галичини?... Чи може тому, що наукова робота в Науковім Тов. ім. Шевченка покляла угольний камінь під заснування київської Академії Наук? Чи може тому, що акад. Кримський не брав участі у виданнях Наук. Тов. ім. Шевченка, і через те воно «искусственное произведение»?... Якесь прикре непорозуміння чи *брак симпатії для галицької культурної праці* бачу у цих словах акад. Кримського»¹⁹ (виділено нами.— Авт.).

Позицію К. Студинського поділяв і обстоював М. С. Грушевський. Але, на відміну від першого, він робив це у завуальованій формі. Так, у 1929 р. з нагоди виходу у світ 150-го тому «Записок НТШ» Михайло Сергійович писав: «...Тепер, коли ми маємо вже і українську Академію з титулом, признану в сій ролі культурним світом,... а культурну українську роботу сповняють не приватні, громадські, а державні установи Української Радянської Республіки, чи Товариство ім. Шевченка може вважати виповненою до краю свою історичну місію?». Відповідь на це запитання М. С. Грушевського водночас була відповіддю й тим колам у ВУАН, що трактували НТШ як другорядну інституцію і вважали його анахронізмом. «Ні, ніяк! — писав М. С. Грушевський.— Товариство ім. Шевченка, організуючи західно-українські сили..., обслуговуючи наукові потреби місцевого громадянства, в сій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України... Ріжні ділянки української культури і... наукового досліду можуть розроблятися повніш і користніш то в нашім українськім науковім центрі, то в Західно-Українськім. Тому... наша фактична західно-українська академія повинна далі продовжувати свою шановну і заслужену працю. В можливо тіснім контакті, оскільки... дозволяють зовнішні обставини, *лишаючи на боці які-небудь рахунки етикету чи амбіції*, нині дві академічні установи повинні йти далі в високім науковім змаганні, координуючи свою роботу в інтересах народу і вселюдства»²⁰ (виділено нами.— Авт.).

Друга половина 20-х — початок 30-х років були періодом справжнього ренесансу української науки і культури. Цьому значною мірою сприяла державна діяльність на посаді наркома освіти України М. О. Скрипника. У своєму прикінцевому слові на XI Всеукраїнському з'їздові Рад (травень 1929 р.) він, зокрема, сказав: «...Наша Українська Радянська Соціалістична Республіка..., збудована в боях пролетаріатом, *є дійсно культурний Піємонт цілого українського народу*»²¹. Виходячи з цього, М. О. Скрипник докладав значних зусиль для налагодження контактів та підтримки українських культурних і наукових діячів за кордонами УСРР, насамперед у Галичині. Зрозуміло, що першорядне значення в цих контактах мала поряд з моральною і матеріальною підтримкою та допомогою, оскільки уряд буржуазно-поміщицької Польщі проводив денационалізаційну політику на західно-українських землях. Він здійснював послідовний наступ на українське друковане слово. Фактично припинилися дотації НТШ (за Австро-Угорщини Товариство діставало щорічні урядові субсидії)²². Україн-

¹⁹ Цит. за: Діло.— 1928.— 20 трав.

²⁰ Грушевський М. З нагоди 150-ої книги «Записок» // Записки НТШ.— Т. 150.— С. VI—VII; Див. також: Грушевський М. Ювілей Львівських «Записок» і постулату Української Академії Наук // Україна.— 1930.— Кн. 40.— С. 3—8.

²¹ XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7—15 травня 1929 р.: Стеногр. звіт та постанови.— Харків, 1929.— С. 613—614.

²² Див.: Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873—1928 рр.).— С. XIV.

ська культура й наука у Східній Галичині ледь животіли. Ще гіршою була ситуація на українських землях, загарбаних Румунією. За цих обставин матеріальна підтримка з боку Радянської України, створення можливості для західноукраїнських науковців та письменників друкуватися на терені УСРР й доходити до свого читача набували виняткового значення.

Це чудово розумів М. О. Скрипник. Такої ж думки дотримувався і М. С. Грушевський, який чимало зробив для фінансової підтримки закордонних українських наукових сил. Щоправда, у період відбудови народного господарства фінансові можливості СРСР були досить обмежені. «Гасло «крайньої ощадності», дане Держинським, дає себе відчутти в усім,— писав у 1926 р. М. С. Грушевський до І. Борщака у Париж.— Грошей не платять, і книги (йдеться про українознавчий часопис «Україна».— Авт.) проходять все повільніше»²³.

Із завершенням відбудови, здавалося б, можливості для виділення коштів на культурні потреби повинні були зрости.

Однак цього не сталося. 12 вересня 1928 р. М. С. Грушевський, зокрема, писав: «Нинішній рік не заповідається весело... «Індустріалізація», будова фабрик і їх монтованне забирає всі свободні кошти, і науки гуманітарні, українознавчі тощо стоять під знаком великої економії»²⁴ (виділено нами.— Авт.). Ось так провідний український історик зафіксував перші ознаки того, що згодом дістало назву «залишкового принципу» у фінансуванні суспільствознавчих досліджень, зокрема, й в цілому культури. На зв'язок між початком сталінської форсованої «надіндустріалізації» і різким скороченням видатків на культурні потреби звертали увагу вже й зарубіжні науковці²⁵. З початком світової економічної кризи на рубежі 20-х — 30-х років істотно зменшилися валютні надходження до СРСР. Слід також додати, що саме в той час зміцнювалася сталінська адміністративно-командна система, посилювався бюрократизм у роботі державного апарату. Союзні республіки поступово втрачали залишки колишньої самостійності у розв'язанні багатьох, у тому числі й економічних та культурних питань.

Все це негативно впливало й на наукові та культурні контакти УСРР із західноукраїнськими землями. І якщо завдяки такій непересічній особистості, як М. О. Скрипник, негативні фактори вдавалося згладжувати, то по його смерті зв'язки з «недержавною» Україною фактично припинилися.

...1 березня 1927 р. іноземне відділення контррозвідки ДПУ УСРР доповідало керівництву республіки: «Коли проф. Студинський був у Харкові (їздив на ювілей Грушевського), йому обіцяли субсидії для українських наукових та культурних організацій (Наукове Т-во ім. Шевченка, «Просвіта» тощо). До цього часу не дістав ні шеляга. Робота буквально валиться, чому поляки дуже й дуже раді». І далі, у тій самій інформації: «Справа допомоги галицьким німцям з Німеччини поставлена блискуче. Крім субсидій на культурні установи, кожен німець-студент дістає щорічно 1500 злот.»²⁶. Завдяки впливові М. О. Скрипника і втручанням М. С. Грушевського поступово справу допомоги науковим та культурним працівникам Галичини вдалося налагодити. Однак із самого початку посередницькі функції тодішнього голови НТШ К. Студинського, що як офіційна особа мав бути зв'язковим між Галичиною та урядовими колами УСРР, приносили йому не лише задоволення, а й чимало негативних емоцій...

²³ Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930.— С. 78.

²⁴ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 323 зв.— 324.

²⁵ Див., напр.: Darotcheche B. Mykola Skrypnyk et la politique d'ukrainisation // Cahiers du monde russe et soviétique.— Janvier — Juin 1971.— Vol. XII.— № 1—2.— P. 15.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2522, арк. 7.

У листопаді 1927 р. закордонна українська громадськість готувалася святкувати 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської, що жила на Буковині, у Чернівцях. Планувалося відзначити ювілей славетної української письменниці й на Радянській Україні. Напередодні свята у доповідній записці Наркомосу УСРР заступник завідуючого Управлінням політосвіти М. В. Паньків * зазначав: «Безперечні заслуги Ольги Кобилянської перед українською культурою спонукають нас відмітити належним чином 40-літній ювілей; це тим більше необхідно, що очі всього українського населення, що перебуває за кордоном, гостро скеровані на всякий акт культурного значіння, що має місце на Радянській Україні». У документі пропонувалося вжити ряд заходів, щоб належним чином відзначити ювілей О. Кобилянської. Серед них був і пункт про «фундацію пенсії ювілянтці в розмірі 150 крб.». Водночас відзначалося, що «не широкий політичний світогляд» керівництва республіканського видавництва «Книгоспілка», де друкувалися твори авторки з Буковини, «подиктував їм трактувати О. Кобилянську, як чужоземного автора, і, виходячи з цього, «Книгоспілка» відмовилася платити гонорар...»²⁷.

Пропозиції М. В. Паньківа були підтримані керівництвом НКО УСРР. 30 листопада 1927 р. газета «Вісті ВУЦВК» повідомляла: «У неділю, 27-го листопада минуло 40 років літературної діяльності відомої української письменниці Ольги Кобилянської, що перебуває зараз на Буковині, в Чернівцях. Наркомос УСРР порушив перед Раднаркомом клопотання про шомісячну пенсію письменниці».

23 листопада О. Кобилянська одержала з Харкова телеграму за підписом М. О. Скрипника. В ній, крім привітання з ювілеем, було повідомлення, що Наркомат освіти порушив клопотання перед урядом УСРР про призначення їй довічної персональної пенсії²⁸.

У доповідній записці НКО УСРР до РНК республіки відзначалося зокрема: «Беручи на увагу велике значіння діяльності Ольги Кобилянської для українського культурного процесу, Наркомос вважає за потрібне відзначити згадану діяльність... і просить Раднарком призна-

* Михайло Васильович Паньків (1893—1934?) — уродженець Мармарош-Сигета (Закарпаття), журналіст. Член УСДРП у 1909—1918 рр. В 1919—1920 рр. — член ЦК УКП (боротьбістів), разом з В. Елланом (Блакитним) редагував газети «Боротьба» та «Червоний Стяг». З 1920 р. — член КП(б)У. В 1921 р. направлений її ЦК на роботу до Львова, де був кооптований до ЦК Компарті Сх. Галичини (з 1923 р. — КПЗУ), редагував «Робітничу газету» та часопис «Праця» (нелегальний). Був заарештований і на Святоюрському процесі комуністів засуджений на каторгу (Див.: Паньків М. (М а л і н о в с ь к и й). Юрївський процес: Спогад: До першого з'їзду КПЗУ 1921 р. // Західна Україна. — 1932 — № 7—9. — С. 93—107).

«Утікнути з Польщі. — писав він у своїй біографії, — я їздив потім до Праги предст[авником] ГИЗя РСФРР і ДВУ. Влаштував дві великі виставки рад[янської] книжки в Празі і Відні» (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 724, арк. 61—62; оп. 12, спр. 5697, арк. 2—2 зв.). У 1924—1925 рр. в Празі його знали як Дегтярьова. Саме під таким прізвиськом з'явився він 31 січня 1925 р. у шоденнику В. К. Винниченка: «Справа з продажем «Соняшної машини»... Держвидав і Госіздату. Зустріч... з Дегтярьовим. Розмова про УКП... Смішно: майже хлопець, навряд чи освічений, колишній незначний член моєї партії (мається на увазі УСДРП. — Авт.), майже вирішує долю моєї праці» (Див.: Винниченко В. Шоденник. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — Т. 2. — 1921—1925. — С. 508). «Навряд чи освічений хлопець» мав за плечима два курси юридичного факультету (як і В. К. Винниченко) і три роки навчання у політехнічному інституті; крім рідної та російської мов, вільно володів німецькою, чеською та польською... (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 5697, арк. 2). Саме за його пропозицією й розпочалися переговори про купівлю ДВУ права на видання роману «Соняшна машина» (ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 1095, арк. 444, 448).

Після повернення з Праги М. В. Паньків працював заступником керівника РАТАУ, згодом — в апараті НКО УСРР, займався літературною роботою. Слід його втрачається у 1934 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 180, арк. 189.

²⁸ Див.: Панчук Е. Кобилянська: Роман-есе // Жовтень. — 1983. — № 12. — С. 59. 29 листопада 1927 р. львівське «Діло» сповіщало: «... Одержали ми радісну звістку, що радянський уряд призначив Ользі Кобилянській досмертну пенсію в сумі 50 дол. місячно (а також В. Стефаникові)».

чити О. Кобилянській, з огляду на її 40-літній ювілей, персональну пенсію в розмірі ста п'ятдесяти карб. щомісяця з 1 січня 1928 року»²⁹. 19 січня 1928 р. було ухвалено відповідну постанову РНК УСРР. 8 лютого НКО республіки повідомив Наркомсоцзабезпечення, що пенсійний слід надсилав «до Земельного Гіпотечного банку у Львові на таку адресу: Наукове Товариство ім. Шевченка, Львів, для О. Кобилянської». І вже зі Львова К. Студинський, що виступав як довірена особа літераторки, мав надсилати пенсію до Чернівців. «Посилати гроші Кобилянській до Румунії є справа небезпечна тому,— пояснював у цьому листі О. І. Бадан,— що румунська сігуранція (так у тексті.— Авт.) може гроші зконфіскувати та й письменницю посадити у тюрму. Тому краще пересилати ці гроші цією дорогою. Така пересилка у нас є погоджена з Науковим Товариством ім. Шевченка згідно з його відношенням з 2/II — 28 р.»³⁰.

Проте минув лютий, почався березень, а пенсія О. Кобилянській не надсилалася. 4 березня до К. Студинського звернулася з листом видавець і редактор двотижневика «Жіноча Доля» в Коломиї О. Кисілевська (1869—1956). «Кілька днів тому була у мене вихованка пані Кобилянської п. Панчакова з Чернівців,— писала вона,— й просила при нагоді довідатися, як стоїть справа з тією допомогою з Рад[янської] Укр[аїни]?... Вони хотіли б знати, чи дійсно ця справа матиме практичне примінення чи — як мені Стефаник казав — кінчиться на гарних словах*. Кобилянській це проголошення досмертної ренти... досить пошкодило, бо майже устали всякі збірки на її фонд — а якраз тепер вона в дуже скрутному положенні. Може... Пан Професор зможуть нам щось певнішого в тій справі сказати й чи може прискіпити зреалізованню цих гарних надій...»³¹. Цього листа К. Студинський надіслав до Харкова, щоб там прискорили справу з переказом пенсії О. Кобилянській. 26 березня 1928 р. О. І. Бадан у листі до Наркомсоцзабезу УСРР зауважував, що, «як нам пишуть з Галичини, з Наукового Т-ва Шевченка, до сьогодні гроші Вами не переслано, а письменниця Кобилянська знаходиться в жахливому матеріальному положенні і... хвора. Прохаю прискіпити справу і повідомити, коли і як вислано гроші». В листі наголошувалося, що «справа має політичний характер» і будь-яке зволікання може мати неприємні наслідки³².

Як виявилось згодом, зволікало з надсиленням пенсії валютне управління Наркомату фінансів республіки. Воно домагалось від Наркомсоцзабезу, щоби щомісяця подавалася заява про пересилання грошей за кордон, замість того, щоб видати постійний дозвіл на це. Минув березень, почався квітень 1928 р. «Неприємні наслідки» не забарилися... 15 квітня 1928 р. у львівському щоденнику «Діло» з'явився фейлетон Г. Чіпки «Радпис — галпис: Ревтрагіком». «Не думайте, ш[ановні] читачі, що це знов якісь новотвори української мучениці-мови... — писав автор, пояснюючи чудернацьку назву своєї статті.— Це собі звичайніське скорочення на «кшталт» більшовицьких госіздатів, радгоспів, сельбудів, вуціків, робфаків, совхозів і других кагановичів». Назва фейлетону «звичайною мовою» мала звучати так: «Радянська писанка — галицьким письменникам: Революційна трагікомедія». «Ще ніколи не було в Галичині стільки радянофілів і стільки кандидатів

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 8, оп. 5, спр. 6966, арк. 3.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 171.

* 1927 р. культосвітні організації та літературні кола УСРР виступили з ініціативою про призначення персональної пенсії й письменнику В. Стефануку. Однак рішення з цього приводу було прийнято лише через рік. Пенсію йому почали видавати з 1 жовтня 1928 р. (Див.: Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1928 р.— Харків, 1928.— Відділ 1-й.— Арт. 236). У 1927 р. В. Стефануку було надано одноразову грошову допомогу (500 крб.) з коштів НКО УСРР (ЦДАЖР УРСР, ф. 30, оп. 2, спр. 1052, арк. 46, 48).

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 172—173.

³² Там же, арк. 208.

на письменників,— глузував Г. Чіпка з реакції західноукраїнської громадськості на вістку про пенсію О. Кобилянській.— Ох і Радянщина... Вшкваримо й ми кілька повістей, оповідань..., а потім... цілий вік 100 карбованців на місяць!»³³. Ось так уїдливо висміювалися керівники УСРР, що, оголосивши рішення про призначення пенсії в пресі, не квапилися вітлювати його у життя.

16 квітня, тобто на другий день після публікації, цю статтю разом із супровідним листом Консульства СРСР у Львові було надіслано особисто М. О. Скрипнику³⁴. 30 квітня 1928 р. у листі до наркома фінансів УСРР М. М. Полоза з приводу бюрократичної тяганини з пенсією для О. Кобилянської О. І. Бадан зазначав, що «за останній час в галицькій пресі появилася цілий ряд з'їдливих статтів на цю тему». І далі містився дещо нетрадиційний для ділового листування зворот: «Оскільки т. Скрипник доручив мені слідкувати за цією справою, я звертаюся до Вас з *гарячим проханням* дати відповідні вказівки валютному управлінню, щоб забезпечити безперерійну точну висилку пенсії для Кобилянської... Про важливість справи мені і не потрібно Вам писати, а все-таки хочу зазначити, що про цю справу нам багато разів писав наш консулят у Львові» (виділено нами.— Авт.). У суто діловому зверненні до Наркомсоцзабезу України того ж дня О. І. Бадан писав: «При цьому надсилаю копію листа до тов. Полоза і вирізку з газети «Галицьке Діло» (так у тексті.— Авт.) ч. 84 від 15/IV і прохаю дати розпорядження, щоби пенсія Кобилянській висилалась точно і щоб не виникало цілком зайвих непорозумінь»³⁵.

У травні надсилання грошей було нарешті налагоджено. 9 травня 1928 р. К. Студинський повідомляв М. О. Скрипнику, що він дістав перший переказ для О. Кобилянської. Щоправда (от вже ця бюрократична система!), гроші було переслано не через Земельний гіпотечний банк у Львові (за домовленістю з НТШ), а через Польсько-англійський банк у Варшаві, і одержання їх для К. Студинського було пов'язане з певними труднощами³⁶. 18 червня надійшов другий переказ...³⁷.

Стосунки із закордонними українськими культурними та науковими діячами дуже ускладнювалися через труднощі з додержанням авторського права з боку видавництва УСРР, що зумовлювалися як суб'єктивними, так і об'єктивними факторами. Характерний щодо цього лист керівника кооперативного видавництва «Рух» у Харкові А. А. Біленького до Комітету в справах друку при РНК УСРР (1931 р.), де, зокрема, зазначалося, що закордонним літераторам авторський гонорар «виплачує тільки Видавництво «Рух», бо інші видавництва, які друкують їхні твори (приміром, «ЛІМ»* друкую масові тиражі поодиноких творів Кобилянської, Франка, Винниченка, Маковея, переклади Винниченка, Кобилянської, Стефаніка на німецьку й польську мови, а також «Центрвидав», «Книгоспілка»...) не сплачують цим авторам ніякого гонорару, mimo цього, що приймають і визнають всі претензії цих авторів, безнастанно обіцяючи виплатити»³⁸. Звернувши увагу

³³ Галактіон Чіпка. Радлис — галлис : Ревтрагіком // Діло. — 1928.— 15 квіт.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 57, арк. 1.

³⁵ Там же, оп. 6, спр. 7908, арк. 248, 248 зв., 249.

³⁶ Там же, оп. 7, спр. 267, арк. 20.

³⁷ Там же, оп. 8, спр. 57, арк. 5. На початку 30-х років уряд УСРР переказував за кордон гроші семи персональним пенсіонерам республіки (щороку це становило загалом 7920 крб. золотом). На західноукраїнських землях мешкало четверо таких пенсіонерів: вдова Ів. Франка — О. Франко (щомісячна пенсія 100 крб., встановлена 1924 р.), письменники О. Кобилянська та В. Стефанік (по 150 крб.— з 1928 р.) та вдова акад. ВУАН Ів. Гнатюка — О. Гнатюк (90 крб.— з 1928 р.) (ЦДАЖР УРСР, ф. 30, оп. 2, спр. 6133, арк. 7).

* «Література і мистецтво».

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 555, оп. 1, спр. 214, арк. 101 зв.

Комітету в справах друку на усталену практику «піратських» видань закордонних українських авторів з боку видавництва республіки, «Рух» просив вжити заходів для «нормального видавання дозволу висилати гроші за кордон у межах встановленого ліміту»³⁹ (виділено нами.— Авт.).

Внаслідок зменшення валютних надходжень були різко скорочені валютні видатки в цілому по СРСР. Це торкнулося й видавничої справи. Однак в умовах зростання централізаторських тенденцій, перетворення України на звичайнісіньку (хоч і найбагатшу) «провінцію» сталінської «імперії» союзний центр не відпускав українським видавництвам коштів навіть за офіційно затвердженими й дуже скороченими валютними кошторисами. «...У поточному році, аби дістати сто карбованців валюти, потрібне відрядження та витрачення аналогічної суми на подорож до Москви,— відзначалося в листі Комітету в справах друку УСРР від 16 січня 1930 р. до Комітету в справах друку СРСР,— внаслідок чого чимало видавництв не в змозі дістати своєчасно дозволу (на переказ грошей за кордон.— Авт.), а у Вас же справа тягнеться так довго, що кінчаються всі терміни, поки цей кредит не закривається або урізається у відповідній пропорції»⁴⁰.

Зростала заборгованість видавництв України закордонним українським літераторам. За станом на 1933 р. лише по видавництву «Рух» вона становила: В. Винниченкові — 10 158 крб., спадкоємцям Ів. Франка — 7183 крб., О. Кобилянській — 6037, А. Крушельницькому — 2232 крб. тощо⁴¹. Звичайно, це викликало численні нарікання авторів. Так, у листі від 12 березня 1931 р. до видавництва «Рух» О. Кобилянська зауважувала: «На мої письма в справі гонорару вже від січня 1930 року, отже більше як рік, не маю я жодної відомості... В останньому листі, який я дістала від Управи Видавництва, сказано, що весь належний мені гонорар буде пересланий... Але минув рік і я грошей не одержала... Гроші... прошу вислати на адресу др. Кирила Студинського, Львів»⁴².

Республіканські видавництва змушені були протягом кількох років виплачувати свої борги закордонним авторам частинами. Та напевно чи це був вихід із становища. Так, тій же О. Кобилянській з належного їй авторського гонорару переказано за кордон у 1926/27 рр. 1360 крб., 1927/28 — 4377, 1928/29 — 411, 1929/30 — 413, в 1931 р.— 200 крб., а наступного року виплат їй авторського гонорару (при шеститисячному борзі) взагалі не робилося⁴³.

В. К. Винниченко — один з найпопулярніших тодішніх авторів, твори якого видавалися багатотисячними тиражами, писав з цього приводу до керівників видавництва «Рух» (7 квітня 1929 р.): «Ви працюю брали, книги мої друкували й продавали, а виплату мого заробітку розтягали на довгі роки. Та й та виплата робилася так неакуратно, так туго, що я був змушений без устанку, постійно і настійно... випрохувати хоч частками свій заробіток». І далі, говорячи про валютні труднощі, на які посилалися видавці, зауважував: «Цю причину легко можна було б зрозуміти й прийняти, коли б... вона прикладалася до всіх і без ніякого винятку. Однак в дійсності... цього узагальнення немає... Причина полягає не в валютній скруті. Скрута є, але вона відбивається тільки на тих цінностях, що вважаються за малоцінні... Руський письменник Горький не випрохує свого заробітку, не виявляє «грошолобства», одержуючи в сотні раз більші суми валюти, договори з ним виконуються точно,... без огляду на валютну скруту.

³⁹ Там же, арк. 102.

⁴⁰ Там же, спр. 213, арк. 169.

⁴¹ Там же, ф. 123, оп. 1, спр. 14, арк. 11.

⁴² Там же, ф. 555, оп. 1, спр. 214, арк. 104.

⁴³ Відділ рукописів Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, колекція документів, переданих з КДБ УРСР.

Та не тільки щодо Горького така оцінка і таке відношення... Щодо валютної скрути та обмеження руських письменників, то я маю змогу мати інформації про деяких із них, що приїжджають із Росії. Вони за кілька вечорів прогуляють по монмартрських шинках та притонах більше того, що Ви, з ласки своєї, обіцяєте мені вислати на цілий рік мого життя».

Підсумовуючи свої міркування з приводу валютних труднощів СРСР і власні спостереження за побутом й поведінкою приїжджих з Росії літераторів, В. К. Винниченко дійшов песимістичного, але цілком слушного висновку: «Отже, на підставі цього, треба гадати, що українська література вважається за найменш потрібний продукт у Союзі радянських республік. Бо, знаючи, кажу ще раз, які суми валюти видаються тут, ув одному Парижі ріжним корисним радвладі людям, я не можу повірити, щоб виплата мені та ще двом-трьом укр[аїнським] письменникам кількох тисяч долярів нашого заробітку мала якесь значіння в загальнодержавному бюджеті України, коли б наша праця вважалась за таку саму цінну, як праця отих корисних людей»⁴⁴. Окремі «елітні» московські театральні колективи й письменники, що користувалися прихильністю Сталіна протягом 30-х років, незважаючи на голод й фінансові труднощі, мали змогу щороку гастролювати або проводити літній відпочинок у Західній Європі, користуючись всіма благами цивілізації і маючи відповідні валютні кошти. Та українські літератори до цієї еліти не належали...

(Далі буде)

Одержано 06.11.90.

В статье идет речь о контактах между ВУАН и Научным Обществом им. Шевченко во Львове в 20-х — начале 30-х годов, освещается роль М. С. Грушевского и К. Студинского в развитии связей научных работников Советской Украины с украинскими учеными за границей; анализируются сложные взаимоотношения между правительственными кругами УССР и западноукраинскими деятелями культуры.

⁴⁴ Відділ рукописів Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, колекція документів.

Маловідомі сторінки історії

С. Дукельський

ЧК — ДПУ

(продовження) *

III. ЛІКВІДАЦІЯ КАРНОГО БАНДИТИЗМУ

Після повернення Радянської влади на Україну Харків, її столиця, являв собою осередок бандитського розгулу. Експропріації радянських установ і продовольчих складів, нальоти з убивствами на приватні квартири і тероризування мирного населення набули епідемічного характеру, перешкоджаючи будь-якій можливості здійснення радянського будівництва.

Якщо верховне керівництво і організація повстанських комітетів і бандитських зграй в українських селах здійснювалися Петлюрою та його сподвижниками — українськими соціалістами-революціонерами, то роль керівників міського бандитизму взяла на себе інша «революційна» партія — анархісти **.

Називати речі їх простими іменами було б для анархістів надто шаблонним. І ось вони свої цинічні грабунки намагаються видати за революційну романтику. В статті «Сповідь», опублікованій 5 січня 1920 р., орган анархістів-індивідуалістів «К свету», який видавався в Харкові, визнаючи винятковою метою своїх грабунків особисту вигоду, тлумачить пограбування, здійснювані анархістами, як «боротьбу з класом гнобителів».

Орган анархістів пише:

«Нас називають лиходіями. Ця згряя, яка кричить, припускає, що ми здатні тільки на грабунки, як вони називають наші експропріації. А чи не є це найзапекліший протест проти власності. Ми ослаблюємо цим державу, владу, яка в боротьбі з нами вбиває масу людей і сил, знесилюючи цим себе і породжуючи своєю жорстокістю щодо нас ненависть до себе.

Я, відкрито підставляючи своє життя смертельній небезпеці, йду на «екс». Гроші мені потрібні для їжі, для моєї ідейної роботи, для того, щоб піти на концерт, у театр, на лекцію, де з трибуни люди проповідують свою релігію; для того, щоб купити коробку «псковських» тістечок, цукерок, фруктів, хорошого портвейну або просто найняти лихача і промчатися стрілою по Сумській, як летять наші «помазаники народні».

Я користуюся всім і тільки беру, але нічого не даю. Тільки руйную. Життя — боротьба, в боротьбі — нерівність, у нерівності — краса. Ось через цей хаос існуючого «грабіжники» йдуть до нового. Один, сам, без будь-яких прізвиськ і організацій».

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1.

** Йдеться головним чином про анархістів-індивідуалістів та анархістів-підпільників, дії яких тісно змикалися з безчинствами карних, бандитських елементів.

Однак цей «запеклий протест проти власності», втілений у дійсність, серйозно давав себе відчувати Радянській владі, дезорганізуючи її роботу.

29 грудня 1919 р. анархісти на чолі з керівником асоціації * Віктором Удалим спільно з бандитами з відомої на той час карної зграї Данила Бондаренка при участі керівників цієї зграї Миколи Масальського і Бондаренка здійснили пограбування спілки кооперативів «Поюр», де захопили дуже велику суму грошей.

Центральному управлінню надзвичайних комісій України вдалося натрапити на сліди учасників цього пограбування, і протягом одного місяця було ліквідовано цілий ряд тісно зв'язаних між собою зграй, що мали «славне» кримінальне минуле і систематично здійснювали і готували все нові й нові напади.

Серед них перебували анархісти-підпільники: Шишко (прізвисько Віктор Удалий), Карл Капостін (прізвисько Школяр), Волевельський Петро (прізвисько Абраша Самарський), Андрій (прізвисько Португалець), Самуїл Ян, Самойлін Юхим, Авер'янов Анатолій, Петраков Іван, Риковський Костянтин, Трибух Йосип (прізвисько Яша Сухорукий), Акименко Яким, Коган Давид (він же Лев Рубін), Хорошев Кузьма, Красноярець Яків і карні бандити: Бондаренко Данило, Масальський Микола (закінчив київську гімназію), Бондаренко Степан (прізвисько Васька Стокоз, також закінчив київську гімназію), Гринкевич Петро (прізвисько Іварно), Агеев Іван, Тарабанов Віктор, Буряк Іван, Никитенко Сергій (прізвисько Сергійко Рудий), Дубовик Барабаш, Поліщук (прізвисько Богородиця).

У січні 1919 р. згряя Бондаренка при сприянні караульного начальника пограбувала управління південних залізниць. У цьому пограбуванні брали участь: Бондаренко Степан, учасник замаху анархістів на Московський комітет РКП у Леонт'євському провулку в 1919 р.**, Бондаренко Данило, Маркидонов Борис, Одеський Володимир, Копалов Вячеслав, Губар Леонід, Хорошев Кузьма, Луговик Лука, Мосяков Григорій, Бабушка Григорій, Дубовик Микита, Арам Михайло, Меліков Оганес, Волевельський Костянтин, Циклоп Леонід, Барабаш Григорій, Матрос Яків, Лесной Григорій, Лесной Іван і Гасан Жорж.

Переодягнувшись у червоноармійців, вся згряя розбилася на шістьки і, по черзі проникнувши в приміщення управління, обеззброїла варту і розпочала спустошення кас. Усе награване було складене в мішки і навантажене на підготовлені підводи.

Невдовзі після цього цією ж зграєю, яка виїхала в Катеринослав, було здійснено в управлінні катерининських залізниць друге пограбування. В цьому пограбуванні брали участь: Бондаренко Степан, Удалий Віктор, Авер'янов Анатолій, Логвинов Семен, Раскін Майор, Нестеров Олександр, Добровольський, Циклоп Леонід, Мороз Іван, Полинський Ньюма, Сидоренко Федір, Алексеев Михайло, Кисельов Іван, Агеев Іван, Луговик Лука, Чеботарьов Тарас, Конь Соломон, Гринберг та Іщенко.

Керівником та ініціатором цього пограбування був Бондаренко Степан. Найближчим його помічником став молодший касир управління залізниць, який повідомив адресу старшого касира, що зберігав у себе ключі від каси. Пограбування це готувалося півтора місяці. У день пограбування бандити спочатку прийшли на квартиру старшого касира, зв'язали його і всю його сім'ю, забрали ключі від каси і направилися в приміщення управління. Щоб пройти непоміченими повз караул, який охороняв касу, один з бандитів переодягнувся в цивіль-

* Так називалися об'єднання кількох груп. Одну з таких асоціацій (у Харкові) очолював В. Удалий (справжнє прізвище — Шишко).

** Терористичний акт, здійснений анархістами-підпільниками і лівими есерами 25 вересня 1919 р. під час наради, на якій планувався виступ В. І. Леніна. Вбито 12, поранено 55 чол.

ний одяг і з валізою в руках зображав артільника. Чотири бандити, переодягнуті в червоноармійців і озброєні гвинтівками, пройшли разом з першим, зображаючи охорону артільника. Таким чином бандитам вдалося пройти в приміщення, де вони обеззброїли варту і спустошили головну касу.

Частина пограбованої суми була відправлена в Москву з анархістом Ковальчуком для московської організації анархістів.

Таке ж велике пограбування було здійснено через деякий час у Харківському міському продовольчому комітеті. У ньому брали участь 35 чол. Пограбування тривало три години, оскільки грабіжникам довелося розплавляти каси. При виході бандити були обстріляні міліцією і червоноармійцями, але встигли зникнути.

Під час розслідування виявилось, що ці бандити, крім вказаних нальотів, здійснили протягом 1919 р. цілий ряд грабежів, нападів і пограбувань. Ними були пограбовані: харківський комісійний магазин на Катеринославській вулиці, приватна квартира на Ярославській вулиці № 10 (взяли велику суму грошей, 10 фунтів золота і брильянти), квартира громадянина Шмуїловича на Дмитрівській вулиці, булочна на Сабуровій вулиці (застосовувалися тортури), квартира лікаря на Скобелівській площі, продовольча крамниця південних залізниць, цукеркова фабрика «Ідеал», ігумен Покровського монастиря (взяли велику суму грошей), квартири на Москалівській вулиці № 18, кооператив «Об'єднання» на Миколаївській площі, готель «Ардаган» на Клочківській вулиці і цілий ряд інших.

Арешти збіглися з моментом підготовки ряду нових великих нальотів, у тому числі нальоту на народний банк, управління північнодо-нецьких залізниць та ін. Також готувався напад на голову губревкому т. Кіна, який направлявся в Одесу і віз з собою велику суму грошей.

Всі ці напади були відвернені своєчасними арештами, проведеними центральним управлінням надзвичайних комісій України.

До 30 січня 1920 р. були встановлені всі учасники цих зграй. Першими були заарештовані Давид Коган, Яким, Ян, Карл Капостін, Самуїл і Садовський, в яких було відібрано величезну кількість гвинтівок, револьверів і бомб.

У момент проведення арештів вдалося з'ясувати, що в одному з будинків по Військовій вулиці обговорювався план нових пограбувань. Послані туди співробітники центрального управління надзвичайних комісій України помітили Віктора Удалого і Андрія Португальця, які поспішали до місця зборів анархо-бандитів, за ними йшли слідом ще Риковський — караульний начальник нарбанку, який приніс план приміщення нарбанку. Всі, крім Португальця, якому під час перестрілки вдалося втекти, були затримані. Наступного ранку були заарештовані на своїх квартирах Андрій Португалець і Яків Сухорукий. Масальський і Креницький були вбиті в перестрілці із співробітниками цупнадзвкому. Через кілька днів була заарештована і решта учасників пограбування.

Через деякий час були захоплені Бондаренко, Гринкевич Петро і Дурно, які зникли під час операції. Гринкевич, який з'явився на намічувані збори зграї на Кузинському мосту, загинув від бомби, що розірвалася в його руках, яку він розраховував кинути в розвідку цупнадзвкому. Бондаренко і Дурно, захоплені зненацька співробітниками цупнадзвкому і особливого відділу Південзахфронту на своїй квартирі на Основі, по Ново-Миколаївській вулиці, встигли трьома бомбами вибити віконну раму і вистрибнути на вулицю, але через два дні були затримані.

Водночас було ліквідовано ще цілий ряд інших зграй, зв'язаних із зграєю Бондаренка. З них слід відзначити велику зграю Шурки Ростовського.

Ця зграя, крім самого ватажка Ростовського, вся була заарештована на своєму збірному пункті по Університетській вул. Ростовський, увійшовши в квартиру і побачивши засідку, відкрив стрілянину по ній, тяжко поранив одного із співробітників цупнадзвкому і встиг втекти через прохідний двір.

Інша зграя Бржещинського Адама, зв'язана із зграєю Ростовського, була захоплена 12 березня цупнадзвкомом по Карповській вулиці, де готувалося пограбування.

Відкривши стрілянину по помічених співробітниках цупнадзвкому, бандити кинулися тікати. Троє із зграї були вбиті, а решта, в тому числі Бржещинський, були затримані.

Пізніше цупнадзвкомом була захоплена ще одна бандитська зграя Пятисоцького, яка діяла винятково в робітничих кварталах Петинського району і Качанівки і здійснила багато вбивств і пограбувань.

Крім ліквідації перерахованих зграй, центральне управління ЧК України наштовхнулося на випадок організованого пограбування з боку центрального комітету української партії лівих есерів (інтернаціоналістів)*.

Наприкінці січня 1920 р. партією лівих есерів було вирішено розпочати видання газети. Але в зв'язку з відсутністю друкарні і грошей у деяких членів партії виникла думка роздобути кошти шляхом здійснення експропріації. Втілювати це завдання в життя взявся член ЦК і міського комітету лівих есерів Серов Влас.

2 лютого він скликав засідання лівоесерівського міського комітету, на яке, крім самого Серова, з'явилися три члени комітету: Барков, Алексеев і комісар харківського залізничного вузла Василь Ведмерер. Решту членів комітету Серов не встиг повідомити про призначене засідання. На цьому засіданні була намічена для пограбування приватна квартира в Плетнівському провулку. Щоб не скомпрометувати партію, члени ЦК лівих есерів вирішили пред'явити підроблений ордер харківської губчека на обшук. У пограбуванні повинні були взяти участь всі, хто прибув на засідання.

Питання про експропріацію викликало жваві дебати. Власне кажучи, принципової розбіжності з приводу допустимості для членів ЦК лівих есерів експропріації на засіданні виявлено не було. Обговорювалося тільки питання, як бути в разі невдачі. Адже тоді партія лівих есерів могла бути «скомпрометована».

Однак члени ЦК лівих есерів вийшли із скрутного становища надзвичайно просто. Член ЦК Серов запевнив усіх своїх товаришів, що «справа вірна» і боїться невдачі нічого. В крайньому разі учасники експропріації повинні були показати на допиті, що пішли на пограбування кожний за власною ініціативою.

Цупнадзвком, що пильно стежив за всіма кроками лівоесерівських «революціонерів», розпорядився захопити лівоесерівських вождів на самому пікантному місці в момент здійснення пограбування.

Самовпевнений член ЦК лівих есерів Серов був затриманий на місці злочину, незважаючи на відчайдушне відстрілювання, а через кілька днів було заарештовано введеного ним в «оману» іншого члена ЦК лівих есерів Баркова.

Таким чином вдалося показати справжню фізіономію «революціонерів» з лівоесерівського стану і припинити їх дальшу «революційну» роботу.

Водночас катеринославською губчека була ліквідована сильна карна банда отамана Милашка.

Сам Милашко почав свою кар'єру повстанцем проти Денікіна і закінчив її ватажком карної банди. Це був сміливий і хоробрий бан-

* Українська партія лівих соціалістів-революціонерів створена восени 1918 р. на базі об'єднання лівоесерівських організацій на Україні. У березні 1919 р. від УПЛСР відкололася партія боротьбистів.

дит. Враховуючи невдоволення селянства денікінцями, він став на чолі повстанського загону, що діяв у тилу білогвардійців. Коли ж денікінська армія була розбита і на Україні була відновлена Радянська влада, Милашко з своїми повстанцями вливається в Червону Армію і добивається дозволу на формування особливої бригади.

Але замість формування бригади Милашко із своїм загonom здійснював грабежі і реквізиції, насильства і вбивства ні в чому невинних селян.

З'ясувавши справжню фізіономію загону Милашка, катеринославська губчека повідомила про це нашому командуванню, яке віддало Милашку наказ негайно виступити на фронт.

Милашко, переслідуючи зовсім інші цілі, відмовився виступити на фронт через недостатню кількість озброєння, відсутність обмундирування і т. п.

Одержавши повторний категоричний наказ, Милашко виїхав для розмови з командуванням в Олександрію, де за наказом катеринославської губчека був заарештований, але він зумів залучити на свій бік конвоїрів і разом з ними втік.

4 березня Милашко скликав у Софіївці своїх найближчих помічників: Черноуслова, Дякієвського, Петренка, Прохоренка, Федорченка, Тишанина, Палея, Сухіна, Пругла, Буя та інших і запропонував їм здійснити наліт на Верхньодніпровськ.

Пропозиція була прийнята, і в ніч з 6 на 7 березня Верхньодніпровськ було зайнято загonom Милашка в 200 чол.

Пограбувавши і розгромивши місцеве казначейство, бандити на чолі з Милашком здійснили єврейський погром і зникли.

Енергійними заходами катеринославської губчека вся зграя Милашка була невдовзі захоплена.

Головні сподвижники Милашка Дякієвський (колишній прапорщик) і дружина його Орельська (закінчила гімназію) на допитах показали, що Милашко під час нальоту на Верхньодніпровськ власноручно катував і вбивав мирних громадян. Права рука Милашка — Гладченко — особисто виколов очі захопленому ним співробітнику катеринославської губчека і, зв'язавши йому дротом ноги, закопав його живим у землю.

У звірствах над мирним населенням Верхньодніпровська брав участь також Дякієвський, який називав себе на допитах анархістом.

З ліквідацією перерахованих і ряду інших зграй карний бандитизм у містах зменшувався. Проте на Україні залишалось ще багато контрреволюційних і шпигунських організацій, про існування яких було відомо, але їх довго не вдавалось ліквідувати завдяки якнайсуворішій конспірації, міцній спайці і рідкісній організованості, яку вони виявляли.

IV. ЛІКВІДАЦІЯ «Р.О.В.»

Розкрита київською, волинською і подільською губчека польська військова організація — «Р.О.В.», що займалася, за завданням польського головного командування, шпигунством і організацією повстанства на Україні, зобов'язана своїм виникненням Йосипу Пілсудському*.

Ще при царському режимі член ППС Пілсудський, поборник ідеї незалежної, єдиної, вільної Польщі, присвятив себе організації патріотично настроєної польської молоді для боротьби за незалежність і самостійність Польщі. Він організує польську молодь у «спілки стрільців» (дослівний переклад з польської) і «спілки справжньої боротьби».

У період 1910—1913 рр. основною метою цих товариств була підготовка польської молоді до самостійної боротьби за визволення і не-

* Пілсудський Юзеф (1867—1935), у 1918—1922 рр.— начальник Польської держави, маршал Польщі.

залежність Польщі. Польське юнацтво переконували, що для визволення Польщі нічого сподіватися на милість і добротинність близьких і далеких великих держав, які дружньо ставилися до «крулевства», а для цього необхідні організовані зусилля всього польського народу, всієї польської демократії.

Таким чином, на перших порах «товариство стрільців» і «товариство справжньої боротьби» ставили своїм завданням широку пропаганду ідей «товариств» і взагалі культурно-просвітницьку роботу серед польського населення і польських емігрантів.

З початком першої імперіалістичної війни в 1914 р. Пілсудський об'єднує товариства — «спілки стрільців» і «спілки справжньої боротьби» — в нову організацію «Р.О.В.» (польська організація військова), залишаючись її ідейним керівником. Поступово в цю організацію входить і польський скаутинг*. «Р.О.В.» зайнялася поширенням своїх ідей серед населення «крулевства», особливо серед польського селянства. В 1917 р. Пілсудський перекидає цю пропаганду і за польський кордон, щоб залучити до справи визволення рідної країни польські емігрантські маси, розсіяні по території України і Росії.

Пізніше «Р.О.В.» починає працювати в нерозривному контакті з польським урядом, виконуючи за директивами польського головного командування завдання розвідувального і шпигунського характеру.

У 1919 р. організація «Р.О.В.» на Україні вже входить до складу польського генерального штабу як особлива організація, спочатку позначувана просто «U» — (Україна), а з червня 1919 р. — повністю.

«Р.О.В.» спиралася на Україні на своє давнє гасло «За нашу і вашу свободу!» і підтримувала український партизанський рух** як прагнення до «незалежності і свободи». Трохи пізніше «Р.О.В.» одержала від початкового польського командування накази організувати партизанські загони і допомагати повстанському руху на Україні проти Радянської Росії.

З часу окупації Польщі німцями «Р.О.В.» одночасно з пропагандою своїх ідей продовжує вести розвідувальну роботу і шпигунство для верховного польського командування і виконує окремі ударні доручення свого уряду.

Таким чином, з 1917 по 1920 р. «Р.О.В.» являла собою військовий орган польського командування, що діяв на Україні і в РСФРР з метою шпигунства, розвідки й організації контрреволюційних сил в інтересах Польщі.

Конструкція «Р.О.В.», на основі одержаних даних, з 1918 р. була такою.

Всі організації «Р.О.В.» підпорядковувалися головному командуванню у Варшаві. Потім йшли головні командування, що відали Галичиною, Польщею і Росією. Позначалися головні командування: «К.Н.» (Коменда начальна), «К.Н.1» перебувала в Кракові, «К.Н.2» — у Варшаві, «К.Н.3» — у Києві.

Вся ця організація називалася «Р.О.В.» і входила, як ми вже вказували, до польського генерального штабу головного командування як окремий орган.

Кожне з вказаних трьох командувань ділилося, в свою чергу, на «К.О.» (коменди окренгове) і «К.М.» (коменди мейсцове).

Окружна комендатура («К.О.») включала в себе місцеві комендатури («К.М.»), а місцеві комендатури мали своїх резидентів. Усі одержані матеріали централізувалися в окружних комендатурах («К.О.»), які й мали безпосередній зв'язок через кур'єрів з Краковом і Варшавою.

У 1918 р. в Києві було 4 комендатури: «К.Н.3», «К.У.», «К.М.», «К.Р.» (коменда пляцк, тобто чергова комендатура, або вірніше — чер-

* Скаутинг — різновидність юнацьких організацій польської молоді.

** Мається на увазі петлюрівщина.

гування на громадському посту). «К.Р.» відала прийманням і відправкою кур'єрів, пересиланням і передаванням відомостей, одержувала кошти від продажу польської літератури, організувала для постраждалих поляків грошову та іншу допомогу й підшукувала і вербувала в Києві нових працівників.

Уся організація в Києві в 1918 р. ділилася на 7 «відзялув» (відділень): 1) адміністративний; 2) преса; 3) не встановлено; 4) не встановлено; 5) розвідка; 6) зв'язок; 7) не встановлено. Був налагоджений регулярний і постійний зв'язок з Краковом і Варшавою, а в Росії — з Москвою, Петроградом, Харковом, Бердичевом, Житомиром, Ровно та ін.

У середині 1919 р., згідно з наказом польського генерального штабу, організація розширила свою роботу і змінила свою структуру. До цієї зміни київська організація називалася «К.У.» (коменда України) і ділилася на три частини: «К.У.Н.» (коменда начальна), «К.У.Р.» (коменда політична) і «К.У.В.» (коменда войскова).

Вся територія обслуговування була поділена на три округи: «К.У.О.1 — правобережна коменда організаційно-інструкційна», «К.У.О.2 — лівобережна коменда організаційно-інструкційна» і «К.У.О.3 — чорноморська коменда організаційно-інструкційна».

Центрами були: Київ, Харків і Одеса. Загальне керівництво, як і раніше, здійснював польський генеральний штаб. Зв'язки і явки, за нашими даними, мали з Білою Церквою, Вінницею, Радомишлем, Житомиром, Москвою і Петроградом.

Восени 1919 р. за наказом польського командування було створено четвертий округ і змінені назви всіх округів: «К.У.Р.» — правобережний, «К.У.Л.» — лівобережний, «К.У.С.» — чорноморський і «К.У.К.» — кубано-кавказький.

Як видно з вищевикладених цілей і конструкції «Р.О.В.», організація ця становила в описуваний момент серйозну загрозу для Радянської України. Підготовлювана петлюро-поляками інтервенція тим більше диктувала необхідність якнайшвидшої ліквідації цієї шпигунської організації, до чого органи ЧК негайно приступили.

У січні 1920 р. волинською губчека була закінчена розробка матеріалу про діяльність польської військової організації і розпочата її ліквідація.

Всього було заарештовано понад 60 чол. Крім зброї і боєприпасів, у них було знайдено велику кількість готових до відправлення відомостей про стан армії, повстанства, настрої армії і населення, а також явки в інші пункти організації.

За цими явками були виявлені і ліквідовані в Радомишльському повіті два гуртки «винищувачів», як вони називалися, завданням яких було здійснення терору над відповідальними радянськими працівниками і руйнування тилу шляхом організації спеціальних дружин. Ці гуртки були філіалами житомирської організації «Р.О.В.».

За тими ж явками у Вінниці, на квартирі якогось Лукашевича, наприкінці лютого 1920 р. контрольним пунктом особливого відділу 12-ї армії було затримано поляка Юзефа Покутинського, в якого були виявлені зашиті в пальто рапорт і зашифрований лист на полотні, адресовані київською організацією «Р.О.В.» головному польському командуванню.

Допитаний вінницькою губчека він показав, що є членом «Р.О.В.» і направлявся через Вінницю у Польщу, куди приїхав з київської організації.

Після дальшої розробки цієї справи вдалося виявити і заарештувати членів вінницької організації «Р.О.В.» Лукашевича Тадеуша (комендант організації), Яновську Софію, квартира якої була явкою для кур'єрів з Польщі, Кочаровську Ніну, Варжановського Віктора, Лужецького Едуарда, Лозовську Софію, Кржечковського Владислава та

інших членів організації, а також тільки-но прибулого з Польщі кур'єра «Р.О.В.» з новими директивами.

При обшуках були виявлені матеріали, що підтверджували належність цих осіб до «Р.О.В.», зашифровані листи і рапорти про стан Червоної Армії, транспорту, повстанства і багато інших.

З виявлених матеріалів центр ваги дальшої розробки справи «Р.О.В.» було перенесено в Київ, де була окружна комендатура організації, і вже у березні 1920 р. київською губчека керівники і члени київської окружної команди «Р.О.В.» були захоплені зненацька на чергових зборах організації, де обговорювався дальший план її діяльності і вироблялися заходи в зв'язку з арештами філіалів у Вінниці і Житомирі.

Виявлена при обшуку книга наказів, яку перекладав найстаріший революціонер Ф. Я. Кон, матеріали і показання членів київської окружної команди «Р.О.В.» точно підтвердили описані вище цілі, характер і побудову цих організацій, а головне — дали можливість надалі здійснити ряд нових розгромів цієї організації в Харкові і Одесі.

Всього було захоплено близько 200 чол., серед них відповідальні керівники «Р.О.В.» Яворський Горацій, Гошитська — ад'ютант, прізвисько — Ордуновна, Пожизинський Вацлав, Чернець де Марже — секретар політичного відділу, Скшитська Марія, начальник транспортного відділу Болеславський, начальник зв'язку Сікорська, кур'єр Іжикович Наталя і скарбник Радзівський (псевдонім Ружецький). Комендант київської команди Кмитиц, він же Кшановський, справжнє прізвище Паскевич (встиг зникнути).

На момент ліквідації київська команда «Р.О.В.» складалася з трьох відділів: 1) комендатура, адміністративний, канцелярія і ад'ютантура; 2) військовий, транспортний, преса і розвідка і 3) політичний, керівником якого був Кмитиц.

Із захоплених документів було виявлено, що польські військові організації, згідно з директивами польського генерального штабу, організовували партизанські загони, підтримували повстанський рух, проникали в транспортні органи, Червону Армію (особливо в органи постачання) і склади військового майна з метою шпигунства, шкідництва і підготовки тилу для більш легкого здійснення завойовницьких намірів польської шляхти.

Втягнутий у цю роботу польський скаутинг під час своїх екскурсій і за спеціально одержаними завданнями знімав плани залізничних мостів, топографував місцевості, з'ясовував місцезнаходження і стан баз, артскладів, вогнескладів і за відповідними наказами здійснював вибухи.

Член «Р.О.В.» Станіслав Воронецький чистосердечно визнав, що вступив добровільно на київський артсклад для розвідувальних цілей і регулярно передавав секретарю політичного відділу Скшитській відомості про кількість артилерійського майна і спорядження, вивезеного на фронт.

Зв'язок з органами постачання Червоної Армії здійснював член «Р.О.В.» Ковалевський, з управлінням південних залізниць — інженер Змійський, з штабом діючих частин Червоної Армії — комендант міста Житомира, також член «Р.О.В.».

Захоплена у Покутинського «спеціальна інструкція № 2» про розвідувально-повстанську діяльність «Р.О.В.» розкриває її завдання:

1. Розвідка повстанського руху повинна з'ясувати джерело руху, показати його силу, а саме, ступінь підтримки з боку місцевого населення, його творчі можливості і, нарешті, військову силу.
2. Розвідка повстанського руху повинна обіймати політичну і військову сторони.

3. В галузі політичній: а) причина повстання; б) тактика і дії місцевої влади проти населення; в) економічне становище; г) історія по-

встанського руху; д) початковий рух і його розвиток; е) гасла, під якими розширюється рух; ж) ідейні керівники політичного повстанського руху та їх характеристики; з) партії і політичні угруповання, які справляють вплив на розвиток руху, настрої населення, яке підтримує і негативно ставиться до цього руху; і) вірність проголошеним гаслам.

4. В галузі військовій: а) топографія місцевості, охопленої повстанням; б) отамани повстанців та їх характеристика, як військова, так і ступеня популярності серед підлеглих, чисельність повстанських відділів; в) дисципліна; г) які війська воюють з повстанцями, їх розміщення, чисельність, дисципліна, тактика боротьби, настрої, ставлення населення до них; д) звідкіля, з якого фронту взяті ці війська.

Той факт, що «Р.О.В.» мала якнайширші завдання в справі підготовки України до захоплення її польською шляхтою, підтверджується захопленими наказами цієї організації.

Наказ від 21 січня такий:

Якщо Польщі не вдасться яким-небудь чином зв'язати з собою Україну, то доведеться тримати на сході постійну військову силу. Звідси випливає, що залучені до роботи в «Р.О.В.», беручи до уваги складність загального будівництва молодій державі, є тепер для нас необхідними. Невелика кількість людей, готових виконати наше завдання. Необхідно вміло і бережливо витрачати сили, інакше під час боротьби може бути їх недостатня кількість. Існування «К.У.Р.» є державною необхідністю. Створюється резерв, з якого «К.У.Р.» буде поповнюватися. Ми розчищаємо і далі шлях до перемоги роботою. Тому ми повинні мати силу волі і душевне загартування більшою мірою, ніж наші товариші на фронті.

«Я,— показала заарештована Іжикевич Наталя.— вступила в «Р.О.В.» 13 квітня 1918 р. через подругу Каненко (скаутка. 25 років, прізвисько Петреско). До мене на квартиру прийшли Гошитська і комендант Андрій Свиток, який сказав вступне слово про значення «Р.О.В.» для відродження Польщі і пояснив, що організація має три секції. Найбільша і замкнута займається розвідкою, про неї сам Свиток нічого не повідомив. Друга відає прийманням і відправленням кур'єрів, здійснюючи також постійні чергування в «команді пляце». Про третю Свиток обіцяв нам повідомити після вступу в організацію. Я вступила в 2 секцію».

Щонайменші провини членів «Р.О.В.» жорстоко каралися спеціально призначеними судами, які під присягою встановлювали вину винних і виносили вироки аж до смертної кари.

Характерним є текст присяги для учасників суду (наказ Л3 від 3 січня):

Присягаю Господу Богу Всемогутньому, святою Трійцею Єдиному, що, будучи покликаний виконувати обов'язок, визначений наказами мого командування, буду судити, давати показання або вести протокол по совісті, маючи на увазі благо Речі Посполитої і Польської моєї Батьківщини, не керуючись зовсім іншою думкою, почуттям або користю, Так мені Господи Ісусе Христе допоможи.

Вироки виконувалися в Польщі, куди висилалися засуджені. «Суд встановить, читаємо ми в тому самому наказі Л3, чи була поведінка Зажеви, члена «Р.О.В.», під час боїв за Київ гідною покарання і чи скомпрометував він дані йому документи. Суд винесе вирок і встановить покарання — від повного виправдання до смертної кари».

Наступний наказ Л5 від 5 січня такий:

За вироком суду К.У.Р. гр-н Зажева засуджений до тижневого суворого арешту після прибуття на батьківщину.

Наскільки головне польське командування підпорядкувало собі всі помисли і всю сутність членів «Р.О.В.» видно з того, що Гошитська — ад'ютант «Р.О.В.», відчуваючи після арешту загибель і крах планів своєї організації, наказала члену «Р.О.В.» Чернецю де Марже, який перебував в одній з нею камері, «іменем Пілсудського» задушити її. Коли ж Чернець де Марже відмовився, Гошитська зневажливо назвала його боягузом.

З ліквідацією такої могутньої підпільної мережі ворожої нам організації польського командування і при наявності певною мірою знешкодженого тилу Радянська Україна перед самим початком пеглюривсько-польської інтервенції дістала можливість спокійніше чекати події, що назрівали.

(Далі буде)

Н. А. Шип (Київ)

Культурно-національне питання на Україні у XIX ст.

Розглядаються причини виникнення і загострення культурно-національного питання на Україні, рух інтелігенції за його розв'язання у XIX ст.

У зв'язку із зростою соціальною активністю має посилюватися інтерес до історії міжнародних відносин. Висвітлення її стає надзвичайно актуальним не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й через необхідність виявлення історичного коріння нинішніх проблем у цій галузі та пошуку шляхів їх розв'язання. «Національне питання,— писав В. І. Ленін,— явище *світове*»¹. Та воно не вічне. Самі нації, як історична спільність людей, є неминучим продуктом буржуазної епохи. «В усьому світі,— відзначав, зокрема, Володимир Ілліч,— епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами»². У той період в національному питанні розвивалися дві тенденції: 1 — ломка національної замкнутості не лише в матеріальному, а й у духовному виробництві, 2 — боротьба за національний розвиток і культурний прогрес, створення держави³. Безумовно, ці тенденції проявилися і на Україні, набравши специфічних рис внаслідок своєрідності місцевих історичних обставин. На перешкоді територіальній єдності українських земель були державні кордони, що їх встановили Австро-Угорська і Російська імперії.

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав — встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще у часи Катерини II — німкені за походженням, яка за всяку ціну хотіла стати справжньою росіяною (писала російською мовою, щоправда, без дотримання граматичних правил, добре знала народні повір'я, звичаї тощо). Посідаючи російський престол, цариця хотіла піднести міжнародний авторитет росіян і заявляла, що вони перебувають на тому ж історичному рівні, що й всі інші європейські народи. Державні діячі наступних часів насаджували ідею

¹ Ленін В. І. Тези реферату в національному питанні // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 369.

² Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же.— Т. 25.— С. 246.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 413; Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 247.

абсолютного російського народного духу в усій імперії⁴. Практично втілювалася у життя так звана теорія офіційної народності С. С. Уварова, заснована на тріаді «православ'я, самодержавство і народність», яка стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царизму щодо розвитку культури народів, які населяли Російську імперію. Навчання у школах Лівобережжя і Слобожанщини здійснювалося російською мовою. Русифікаторська політика, особливо в галузі освіти, посилилася після придушення польського визвольного повстання 1830 р. Вона проводилася з метою обмеження впливу польського дворянства на Правобережній Україні⁵.

Безумовно, одним з репресивних актів у цьому плані стала резолюція зборів Державної ради, де йшлося «про посилення російської мови в училищах західних губерній»⁶. Цим рішенням передбачалося також зробити більш зручним імперське управління. Таким чином, українська мова як одна з основоположних національних ознак витіснялася з навчальних закладів і адміністративних установ. Штучне обмеження її функціонування суперечило об'єктивному процесу консолідації, який відбувався в ході поступового подолання феодальної замкнутості, розширення ринкових зв'язків, зростання міст за рахунок припливу до них сільського населення. На цій основі відбувалося усвідомлення українцями спільності своїх соціально-економічних, політичних і культурних інтересів, яке найвиразніше виявилось у формуванні нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Характерною ознакою тогочасного літературного життя стало паралельне вживання української і російської мов. Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Т. Шевченко та інші українські діячі, які писали свої твори і російською мовою, органічно увійшли в російську культуру. Традиція двомовності, що склалася у першій половині XIX ст., зумовлювалася не лише дискримінацією української мови з боку царського уряду. Вихід українських діячів на загальноросійську арену не означав приниження ними своєї рідної культури. Українські письменники намагалися російською мовою донести до всеросійського читача відомості про історію, культуру, побут свого народу⁷.

В українській історіографії це явище дістало неоднозначну оцінку. Є. Гребінку, Г. Квітку-Основ'яненку й інших письменників звинувачували у патріотичних почуттях до Росії, що нібито не в'язалося з їхньою полум'яною любов'ю до України⁸. І, навпаки, наприклад, щира любов Т. Г. Шевченка до українського народу кваліфікувалася як визнання поетом його винятковості. Об'єктивно у культурно-національному русі великий Кобзар зайняв чільне місце як революційний демократ і патріот своєї батьківщини. Його життєві й мистецькі позиції визначалися прагненням полегшити долю пригноблених співвітчизників. Українофільство Т. Шевченка поєднувалося з великою любов'ю до всіх братів-слов'ян. Співець українського народу не пропагував національної замкнутості. Глибоке розуміння загальнолюдського змісту культури поет передав невигадливіми словами «...І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь», що стали афоризмом.

До культурно-національної діяльності прилучалася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості, природно, посилювалися. Багато діячів надавали великого значення формуванню національної свідомості у своїх співвітчизників, глибоко розуміючи,

⁴ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 915, арк. 37—38 (далі — ЦДА УРСР).

⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 229.

⁶ Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К., 1961. — С. 187—188.

⁷ Історія української літератури: У 2-х т. — К., 1987. — Т. 1. — С. 154—155.

⁸ Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. — К., 1918. — Ч. 1. — С. 22, 24.

що обізнаність з історичним складом, походженням основних рис, прикмет — того неодмінного, характерного, що відрізняє дану спільність людей від інших — сприяє встановленню органічно-психологічного зв'язку індивіда з усією нацією. У середині XIX ст. історична свідомість українців формувалася, зокрема, під впливом «Истории Малороссии» М. А. Маркевича. У ній автор по-новому підійшов до висвітлення національно-визвольної боротьби народних мас у другій половині XVII ст. М. А. Маркевич уперше в українській історіографії звернув увагу на соціальну несправедливість, що викликала незадоволення у рядових козаків і селян, а також на вкрай важке становище України, яка раніше була незалежною, а тепер стояла на краю загибелі⁹. Описуючи визвольну боротьбу народних мас під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Б. Хмельницького, історик виступав за право України на самостійний розвиток. Отже, Маркевич схвалював дії українських гетьманів, спрямовані на забезпечення умов дальшого соціально-економічного і культурного поступу своєї батьківщини, висунувши, таким чином, альтернативу офіційним концепціям М. М. Карамзіна. М. П. Погодіна, М. Г. Устрялова, які заперечували сам факт існування українського народу.

На противагу їхнім твердженням українська інтелігенція доводила культурну самобутність українців. І робилося це не у формі політичних виступів, а шляхом національного самовиявлення у науковій і культурній сферах. Розвиток образотворчого, театрального й музичного мистецтва, видання збірок українських народних пісень М. О. Максимовичем та Й. М. Бодяньським — якнайкраще свідчення того, що українська культура, незважаючи на утиски з боку царизму, не зазнала занепаду¹⁰. Плідно працюючи на ниві культурно-національного відродження, дворянська інтелігенція сприяла пробудженню у народі почуття самоповаги, свого національного «я». Проте вона не висунула таких масштабних завдань, які б могли привести в рух широкі верстви населення для досягнення незалежності України. Станові привілеї дворянства, з одного боку, і безправ'я народу — з іншого — перешкождали згуртуванню сил у їх боротьбі за національні права. Відсутність спільної платформи національної боротьби випливала із соціально-економічної нерівності у суспільстві. Для підтвердження цієї думки не будемо вдаватися до традиційного цитування класиків, а звернемося до міркувань невідомого автора, записки якого було опубліковано у 1873 р. Виходячи з власних спостережень повсякденного народного життя, він пояснював, що у такому благодатному краї селянин бідний тому, що був багатий поміщик; нерозвинутий тому, що той, на кого він працював, не покладаючи рук, зовсім не дбав про нього. Селянин відрізнявся від дворянина, на його думку, тим, що перший одержав від природи право працювати без насолоди, а другий — право насолоджуватися без праці¹¹. Наблизити ці полярні соціальні категорії на національному ґрунті, не розв'язавши соціально-економічні проблеми, було неможливо, та ніхто і не ставив такого завдання.

Період після скасування кріпацтва позначився помітним поживленням у політичному, громадському й культурному житті. Представники науково-педагогічної інтелігенції, письменники, лікарі тощо у культурно-національному русі почали виступати не поодинці, а згуртовано. Їхня діяльність, на відміну від попередньої спорадичної, набирала систематичного характеру. Відсутність демократичних свобод у Росії змушувала інтелігенцію об'єднуватися у напівлегальні грома-

⁹ Маркевич Н. История Малороссии: У 5-ти т.— М., 1842.— Т. 1.— С. 144—145; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич.— Л., 1987.— С. 145.

¹⁰ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1978.— Т. 3.— С. 214, 216, 225, 227.

¹¹ Из записок украинца (1862).— Киев, 1873.— С. 20.

ди, які в 60-х роках виникли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. Громадівці організовували недільні школи, видавали популярні брошури українською мовою (лише за 8 місяців 1861 р. їх було розповсюджено більш як 12 тис. примірників), займалися вивченням історії та етнографії України, складанням українсько-російського словника. Як свідчив один з активістів київської громади історик В. Б. Антонович, сама назва «громада» не означала якогось згуртованого товариства, а вживалася як збірне поняття до всіх осіб, що їх об'єднувала турбота про розвиток освіти, української культури, мови, літератури.

Культурницька діяльність громад викликала незадоволення з боку урядових кіл Росії, оскільки видання книжок та викладання українською мовою у недільних школах означало зміцнення національних основ духовного життя суспільства. Для представників же польської шляхти процес формування української нації і утвердження її рідної мови на території Правобережної України означав ще й падіння католицького універсалізму, підриг панування латині. Ярлик «сепаратисти» українським діячам першими почепили поляки, звинувачуючи їх у намаганні розірвати зв'язки з «історичною Польщею»¹². Крім того, вони безпідставно звинувачували українських письменників і громадських діячів у зловмисних намірах проти царського уряду з метою викликати в останнього роздратування посиленням національного руху на Україні¹³. Російське самодержавство боялося не лише відосблення української мови і літератури від російської, а й демократичних тенденцій, що їх поширювали громадівці. Почався відкритий наступ на національні права. В 1862 р. було закрито недільні школи. Роком пізніше царський уряд заборонив друкування науково-популярних і релігійних книжок українською мовою (циркуляр міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва).

Дехто з громадівців, втративши можливість займатися легальною культурно-освітньою роботою, здав свої позиції, інші — продовжували діяльність у рамках законності, ще інші — не скорилися перед утисками і шукали виходу в політичній боротьбі.

Саме цей аспект громадівського руху залишається досі слабо вивченим. Треба визнати, що частково тут далася взнаки кон'юнктура, небажання істориків порушувати проблеми національного розвитку України в складі Російської держави. Крім того, на деяких історичних осіб було накладене негласне табу. Однак не лише з ідейних міркувань обходили мовчанкою цю важливу суспільно-політичну проблему дослідники. Для її ґрунтовного і всебічного висвітлення ще треба провести копітку джерелознавчу роботу. Зокрема, відомо, що частина громадівців перебувала осторонь політичної діяльності, займаючись культурницькими справами, інші — закликали до радикальних дій, до боротьби за соціально-економічні права, обходячи національні, а дехто намагався розпалити національну ворожнечу¹⁴.

Таким чином, на сучасному етапі розробки даної теми можна порушити питання про політизований характер діяльності громадівських об'єднань. Дійти такого висновку дають можливість свідчення одного з громадівців — В. Синьогуба. (Щоправда, його пояснення мають суперечливий характер. Проте дослідники знають, що у слідчих документах досить часто трапляються плутані повідомлення, часом на догоду слідчим свідомо спрощувані або, навпаки, подані згущеними фарбами. Було б неправильним, аналізуючи дане явище, не брати їх до уваги.

¹² Див.: Костомаров Н. И. «Украинский сепаратизм»: (Неизвестные запрещенные страницы) / Введение, редакция и примечания проф. Ю. Г. Оксмана.— Одеса, 1921.— С. 11.

¹³ Див.: Там же.— С. 13—14.

¹⁴ Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст.— К., 1974.— С. 112, 179.

Вони дають поштовх творчому пошукові і будуть доповнюватися з часом новими відомостями.) На допиті у Переяславській в'язниці він повідомив, що громадівці визнавали єдність росіян та українців і вважали, що Україна не повинна й гадки мати про свою самостійність. Можливо, це було сказано з метою зменшення провини за власну діяльність, бо іншим разом він же розповідав слідчому, що громада ставила своєю метою об'єднання слов'янських племен сербів, болгар, росіян, малоросів і поляків та забезпечення незалежності України. В. Синьогуб повідомив також, що серед громадівців не було єдності у виборі шляхів для досягнення мети. Сам він, зокрема, «бажав революції і безпорядків і розповсюдження письменності використовував для прикриття своїх справжніх цілей», а П. Чубинський, наприклад, пропонував мирний, безнасильний шлях боротьби¹⁵.

Як відомо, ідею створення слов'янської федерації, про яку згадав Синьогуб, розвивали перші дворянські революціонери-декабристи й кирило-мефодіївці. Таким чином, простежується наступність у розвитку національно-політичної думки. В другій половині XIX ст. вона набула широкого звучання у працях активного громадівського діяча, науковця і публіциста М. П. Драгоманова, який вважав, що в політичному відношенні українці мають прагнути до створення «вільної спілки рівних громад» та «прямувати до волі краюї і громадської в купі з усіма іншими країнами і громадами». От через це, писав, зокрема, М. Драгоманов, «українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними і федеральними...»¹⁶. На думку М. Драгоманова, до 1863 р. централізм у Росії був більше державним, ніж національним. Однак після польського повстання 1863 р. він набрав не специфічно російських рис, а наближався до європейської державної політики. «Чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Альзасі, а Пруссія в Познані?»¹⁷ Перешкодити централізаторській політиці царизму на Україні, вважав він, могла б місцева політико-адміністративна влада, якою колись являлася гетьманщина (скасована у 1764 р.). Проте, зауважував М. Драгоманов, народні маси (козаків, міщани, частина духовенства) не підтримували автономістичних тенденцій старшини. Настрій і почуття українців з приводу ліквідації Запорізької Січі відбилися у народних піснях, де відчувається біль не за втраченою автономією, а з приводу того, що землі потрапили у власність багатіїв, тобто звучить не національний, а соціальний мотив¹⁸.

М. Драгоманов вніс вагомий внесок у розвиток теорії з національного питання хоча б уже через те, що він виступав за розширення прав особистості, свободу друку, зборів, товариств тощо, вважаючи їх передумовою вирішення національних проблем¹⁹. М. Драгоманов мав цілком самостійний погляд на національно-політичні і культурницькі проблеми, що їх поставила історія перед українським народом. Його точка зору зводилася до єдності національно-культурного і національно-політичного аспектів українського руху, хоча у такому непростому питанні, як відокремлення України від Росії, він не був переконаним і послідовним через відсутність реальної основи для його здійснення. Шлях до емансипації українського народу він вбачав у піднесенні почуття його власної гідності, культурних заходах і поступовій радикалізації політичної боротьби мас.

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 98 зв., 210—212.

¹⁶ Громада: Українська збірка, впорядкована Мих. Драгомановим.— Женева, 1878.— С. 86.

¹⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу.— К., 1913.— С. 116.

¹⁸ Там же.— С. 117.

¹⁹ Там же.— С. 136.

Здійснений царським урядом у 1876 р. дальший крок до звуження сфери функціонування української мови загострив культурно-національну проблему. Цей зловісний акт викликав обурення української інтелігенції, зокрема й М. Драгоманова, який, будучи з 1876 р. в еміграції, мав можливість відкрито висловити своє ставлення до подій, що відбувалися на його батьківщині. У доповіді на Міжнародному літературному конгресі в Парижі (1878 р.) М. Драгоманов порушив українське питання, привернувши увагу європейської громадськості до таких діячів, як Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, а також затаврував політику царського уряду щодо українського друкованого слова. У 1881 р. він виступав на Віденському конгресі журналістів й порушив ті ж самі питання²⁰. Водночас у збірнику «Громада», що видавався ним у Женеві і нелегально переправлявся на Україну, він звертав увагу на пасивність окремих культурних діячів, які не намагалися протидіяти утискам самодержавства і не виявляли принциповості та наполегливості у боротьбі за національні права українського народу. Заради об'єктивності, писав М. Драгоманов, слід відзначити, що указом 1863 р. заборонялося видавати тільки науково-популярні книжки і що він не стосувався всіх інших напрямів розвитку української літератури. «То чому ж,— запитував він,— Костомаров друкував «Мазепу», «Богдана Хмельницького» не українською, а російською мовою?»²¹. Чому жоден український учений не видав наукової праці в ті часи? Далі М. Драгоманов згадав закон 1865 р., який відкривав можливість обминути попередню цензуру, друкуючи у Москві й Петербурзі книжки обсягом до 10 друкованих аркушів. То чому ж жоден український письменник не спробував «скористуватися тим законом і поставити навіть адміністративну заборону 1863 року перед судом, котрий в ті часи держав себе досить незалежно і пропускав не раз такі книжки, котрі цензори хотіли задержати...»²².

Наслідком згаданих дискримінаційних заходів було скорочення кількості друкованої продукції, що видавалася українською мовою в Росії: у 1864 р.— 12 книжок і брошур, 1865— 5, 1866— жодною, у наступні три роки — по 2 книжки, у 1870 р.— 5. На Україні ж з 1863 р. по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою²³.

У скрутному становищі перебувала й періодична преса. Намагання діячів української культури організувати стабільне видання періодики на національній основі наштовхувалося на протидію самодержавства. Виникла ідея видавати «літературні додатки» до російських журналів українською мовою. Однак особливих успіхів досягнуто при цьому не було. Щоправда, в 1841 р. у Петербурзі вийшов альманах «Ластівка». У ньому було вміщено твори Т. Г. Шевченка, а також деякі перлини українського фольклору. Альманах відіграв важливу роль в активізації літературно-громадських і культурних процесів на Україні. І так тривало до кінця ХІХ ст.— українські літератори задовольняли публікаторські потреби, видаючи альманахи і збірники: у Києві в 1883 р.— «Радуга», у 1886 р.— «Степ. Херсонський белегристичний збірник»; у Харкові — «Складку. Альманах року божого 1887-го. № 1. Спорудив Вл. Александров» та ін.²⁴ У 1861—1862 рр. громадівці видавали у Петербурзі журнал «Основа», який у національному питанні переважно пропагував культурницький рух²⁵.

Ознайомлення з матеріалами, вміщеними у тогочасних періодич-

²⁰ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (2 половина ХІХ ст.).— К., 1971.— С. 188—189.

²¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу.— С. 124.

²² Там же.— С. 59.

²³ Книга і друкарство на Україні.— К., 1965.— С. 134.

²⁴ Історія української дожовтневої журналістики.— Львів, 1983.— С. 279—283.

²⁵ Волощенко А. К. Назв. праця.— С. 113.

них виданнях, дає можливість скласти уявлення про політичну й духовну атмосферу, що панувала у ті, більш ніж вікової давності, часи на Україні. Стрижневими у суспільно-політичному житті були питання про державний устрій, долю нації, її майбутнє, розвиток науки тощо. З цих проблем проводилися дискусії, на розсуд громадськості виносилися різні точки зору. Вивчаючи і обмірковуючи все це сьогодні, ми бачимо нерозривний зв'язок епох і поколінь, і ще очевиднішою стає та істина, що минуле — це частка нашого теперішнього, його коріння. Так, проголошуючи у 70-х роках ідейний напрям газети «Киевский телеграф», М. Драгоманов відзначив, що редакція прагнутиме зробити її «свідомим органом південно-російських губерній». Однак, наголошував він, ми «не вважаємо правомірним замикатися винятково в місцеве життя, а будемо намагатися не пропустити без обговорення жодного значного явища, що має загальноросійський інтерес»²⁶. Приводом до закриття цього прогресивного видання стало звинувачення його редакційної комісії, куди входили М. Драгоманов, Ф. Волков, М. Лисенко, П. Чубинський та інші діячі, у пропаганді неповаги до царизму, відстоюванні національних інтересів. Служки царського самодержавства трактували патріотичні почуття більшості інтелігенції як націоналістичні, до того ж, їх лякало поширення антимонархічних ідей. Неважко переконатися, що ними заборонялися насамперед твори гостро соціального змісту, в яких реалістично зображувалися суспільні процеси пореформеної доби. Звинуваченням проти царської цензури є численні архівні документи Головного управління у справах друку і місцевих цензурних органів, що діяли за вказівками «згори», про заборону видання творів Т. Г. Шевченка, П. Мирного, п'єс М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого тощо²⁷. Діячів національного руху в офіційних документах називали «українофілами» й оголошували «неблагонадійними». Саме так «охрестили» чиновники членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що в 1873 р. відкрився у Києві з ініціативи інтелігенції, зокрема П. П. Чубинського. Останній приїхав на Україну в 1869 р., відбувши адміністративне заслання (з 1863 р.) в Архангельській губернії, куди був висланий за участь у таємному товаристві, яке ставило своєю метою повалення російського самодержавства і створення суспільства на демократичних засадах. В іншому документі читаємо, що П. П. Чубинського було покарано за розповсюдження відозви українською мовою, а також влаштування походу студентів і селян на місце поховання Т. Г. Шевченка²⁸.

Південно-Західний відділ насправді став першою легальною організацією в справах українознавства, розширивши можливості і напівлегальних громад, члени яких активно взялися до роботи.

Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. П. Драгоманов, О. Ф. Кістяківський, М. В. Лисенко та ін.), розгорнули науково-пошукову роботу, заснували свій орган (вже згадану газету «Киевский телеграф») і друкарню, видавали дешеві книжки й продавали їх у своїй книгарні.

Вони готували ґрунт для створення Академії наук, і немає підстав сумніватися, що за сприятливих умов цієї мети було б, безперечно, досягнуто.

Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів і аматорів увінчалася семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», яка вийшла за редакцією П. П. Чубинського. Це важливе джерело для

²⁶ Історія української дожовтневої журналістики.— С. 145.

²⁷ ЦДІА УРСР : Колекція мікрофільмів, 22.— К. 32, арк. 74—75 зв.

²⁸ Див : ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 812, спр. 166, арк. 18; ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 352, арк. 54 зв.; спр. 374, арк. 2 зв.

вивчення історії духовної культури і побуту українців досі ще недостатньо використовується дослідниками. Не вдаючись до спеціального аналізу етнографічної спадщини П. Чубинського, відзначимо лише його наукову позицію у питанні про російсько-українсько-польські відносини від часів Люблінської унії (1569 р.) до 1861 р. Вона стисло висловлена у сьомому томі названої праці, де йдеться про поляків — мешканців Правобережної України, які, за даними П. Чубинського, належали переважно до шляхетного стану. Автор однозначно засудив намагання польської шляхти повернути свою колишню політичну владу над цією територією, підкресливши давню історичну єдність російського і українського народів²⁹.

Наукова, просвітительська, культурницька діяльність інтелігенції непокоїла царських чиновників. Їх турбував не лише розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної і революційної активності у суспільстві під впливом географічного товариства. У зв'язку з цим голова Археографічної комісії М. В. Юзефович повідомляв у Петербург, що «розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше як початки народжуваної у спокушених умах гайдамаччини»³⁰. Він пропонував урядові вжити не часткових заходів, а загальних, радикальних, які б могли викоренити причини подібних дій. Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши, що поки Драгоманов і Чубинський будуть тут, «ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи»³¹.

У травні 1876 р. за велінням імператора на особливій нараді обговорювалося питання про українофільську пропаганду. Імператор зажадав докладних відомостей про найбільш активних діячів українського національного руху. І вже у липні з канцелярії міністра внутрішніх справ начальнику Київської губернії повідомлялося «секретно», «циркулярно» про те, що імператор заборонив М. П. Драгоманову і П. П. Чубинському проживати у Петербурзькій і Московській губерніях і в Малоросії, а також не дозволяє Драгоманову виїзд за кордон (на той час учений уже був за межами Російської держави)³². В листопаді 1876 р. Чубинському дозволили оселитися в Петербурзі. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я згодом він повернувся на Україну³³.

Надання культурно-національному питанню політичного звучання* є закономірним наслідком соціально-економічного і культурного розвитку України в складі Російської імперії у період раннього капіталізму, коли переважала тенденція пробудження мас до національного життя і створення незалежних держав. Всупереч об'єктивним процесам політика царизму в національному питанні у досліджуваний період ґрунтувалася на окремих шовіністичних засадах, проголошуваних деякими науковцями. Вони включали, по-перше, невизнання факту існування українського народу, по-друге, здійснення принципу державної народності, в основі якої лежить спільність історичного розвитку. Вважалося, що державна народність може складатися з різних народів, які, асимілюючись, стають однією національністю³⁴.

Ці постулати служили науковим обґрунтуванням політики цар-

²⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— Т. 7.— С. 215, 230.

³⁰ ЦДІА УРСР : Колекція мікрофільмів 22.— К. 21, арк. 20 зв.

³¹ Там же.

³² ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 374, арк. 1, 8—8 зв.

³³ Там же, арк. 31—32.

* Ми не торкаємося тут питань розвитку театру, музики, літератури тощо, які є складовою частиною культурно-національного життя.

³⁴ Градовский А. Национальный вопрос в истории и в литературе.— СПб., 1873.— С. 20.

ського уряду, який намагався асимілювати український народ. Проте одна справа, якщо такий процес відбувався на стадії, коли народності ще не сформувалися, наприклад, об'єднання кельтських, саксонських, скандинавських, галльських племен, що утворили англійську націю³⁵, й зовсім інша — стосовно сформованої української народності, яка з розвитком капіталістичних відносин перетворювалася в націю.

Проблема національного і культурного розвитку України як одна з найгостріших у суспільно-політичному житті XIX ст. дістала неоднозначну інтерпретацію науковців. У завязатій полеміці схрещувалися мечі захисників і противників права українського народу на вільний культурний розвиток. Дослідники цього питання вдавалися до надмірної ідеалізації або згущення фарб, а то й просто до замовчування окремих історичних фактів та подій тогочасного життя. Чималої шкоди завдала плутанина у вживанні терміну «націоналізм». Неправильно застосований і пущений в обіг, він починав працювати в суспільно-політичній думці й використовуватися інколи у корисливих, антинаукових цілях. Так, Ю. Охримович у своєму «Короткому нарисі розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.» писав, що націоналізм перших українських письменників, етнографів, філологів і т. ін. не мав політичного забарвлення. І далі розшифровував: любов до української природи, звичаїв, пісень, мови — це складові частини українського націоналізму.

У політичному відношенні Ю. Охримович називає їх добрими російськими патріотами, централістами. Навіть один цей приклад свідчить про довільне оперування термінами «патріотичний», «національний» і «націоналістичний».

Короткий огляд проблеми в історичному аспекті виявляє об'єктивні і суб'єктивні причини її виникнення. Перші полягають у соціально-економічних процесах, що на етапі розвитку капіталістичних відносин приводили до утворення націй і незалежних держав; другі — у заборонних заходах самодержавства, яке таким чином намагалось стримати цей об'єктивний процес. Суперечності, що при цьому виявлялися, зумовлювалися проведенням такої політики, яка позбавляла можливості розв'язувати національне питання на Україні на державному рівні.

Автор не нав'язує своїх поглядів, даючи змогу читачеві самому шукати шляхи до істини.

Одержано 11.07.90.

Рассматриваются причины возникновения и обострения культурно-национального вопроса на Украине, движение интеллигенции за его решение в XIX в.

³⁵ Там же.— С. 22.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

В. В. Німчук (Київ)

Давньоруські печатки «дньслово»

Традиційно вважається, що молівдовулами *дньслово* скріплювалися секретні повідомлення. Здавалося б, вичерпано всі можливості тлумачення тексту *дньслово* на давньоруських свинцевих печатках, а разом з цим і пояснення призначення булл. Детальний лінгвістичний аналіз дає змогу висунути нові прочитання легенди й інші пояснення призначення печаток. Не виключено, що первісне звучання легенди було *дъньє сълво* («річ, мова посла; те, що казав посол»), і названими молівдовулами скріплювався запис того, що говорив від імені адресанта посол, для уникнення непорозумінь. Особливості мови напису вказують на те, що досліджувані вислі печатки вживалися принаймні від кінця XI ст. до XIII ст.

Відомий дослідник вітчизняних старожитностей М. П. Лихачов підкреслював, що серед пам'яток сфрагістики Київської Русі осібно стоять печаті (булли) з написами *от ратибора* й *дньслово* чи *дъньслово*. Перший із зазначених написів пов'язують з літописним Ратибором, який згадується під 1079, 1080, 1095, 1110 і 1113 роками. До дуже давньої епохи, принаймні до домонгольського періоду, автор відносить молівдовули з написом *дньслово*. Вони охоплюють порівняно незначний проміжок часу¹. М. П. Лихачов писав, що різноманітність варіантів у зображеннях на одному боці печатей і постійність тексту на другому дозволяють заперечувати зв'язок їх з новгородцем *Данславом*, який згадується в літопису під 1118 р. і 1167 р., або з назвою вулиці *Данславля* у Новгороді².

Розглянувши різні варіанти розташування тексту написів й особливості їхньої орфографії, М. П. Лихачов звернув увагу на те, що в двадцяти двох примірниках печаті, які він дослідив, налічується одинадцять різновидів і п'ятнадцять варіантів пам'ятки сфрагістики. «Зміст печаті,— пише, зокрема, він,— вгадується у тому, що печать вказувала, що в тому документі, до якого вона привішена, міститься повідомлення, сповіщення, може, розпорядження, одним словом — чийсь «слово»³.

Першу частину епіграфіми вчений сприймає як *днь* («всередині»). На його думку, поділ тексту *днь/слово* найбільш імовірний. Він і зближує тип печатей *дньслово* з типом *от ратибора*, в яких розуміється «слово»⁴.

Розвиваючи ідею-прочитання М. П. Лихачова, акад. Б. О. Рибаків вважає, що булла *дньслово* — печать секретного листування⁵. Таке тлумачення легенди загалом підтримав і Ф. П. Філін⁶. Його не заперечує також С. Р. Кілієвич⁷.

¹ Лихачев Н. П. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики // Труды музея палеографии.— Л., 1930.— Вып. 2.— С. 19—23.

² Там же.— С. 23.

³ Там же.— С. 29.

⁴ Там же.

⁵ Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры древней Руси: Домонгольский период.— Т. 2: Общественный строй и духовная культура.— М.; Л., 1951.— Рис. 223 «а»; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 319, а також посилання 48 на цій же сторінці.

⁶ Филін Ф. П. Об одном важном источнике истории русского языка // Вопросы теории и истории языка: Сб. в честь проф. Б. А. Ларина.— Л., 1963.— С. 322.

⁷ Кілієвич С. Р. Висла печатка з Києва // Праці Київського державного історичного музею.— К., 1958.— Вып. 1.— С. 226 та ін.

Печатам цього типу приділив велику увагу знавець давньоруської сфрагістики В. Л. Янін. Дослідник констатує, що булли з формулою *дъньсслово* не містять жодних ознак, які б дозволили рішуче віднести їх до певного інституту державної влади⁸. Учений не приймає тлумачення Б. О. Рібакова, яке, на його погляд, спонукає до наукового висновку там, де насправді маємо тільки наукову гіпотезу. В. Л. Янін звернув увагу на те, що в п'яти варіантах написання загадкової формули «використано лише один фонетичний варіант із м'яким «д»: *дъньсслово, дъньсслово, дѣньсслово, дѣньсслово, денесслово* [!]⁹. Дещо незрозумілими видаються дослідникові заміни *ь* на *ѣ* та *е* в корені першої частини напису й *ѣ* на *ь* та *е* — в закінченні місцевого відмінка. Однак він допускає, що в усіх випадках такі модифікації можуть мати чисто фонетичний характер і свідчити про те, що «граматична» структура напису, який сприймався на слух або копіювався з незадовільних зразків, залишалася незрозумілою різьбярям окремих матриць. Різноманітність написань є важливою для характеристики тексту: складна формула печатей В. Л. Яніну здається штучною («сочиненной»); її зображують, не вникаючи в зміст. Автор підтверджує правильність «підрядкового» перекладу, здійсненого М. П. Лихачовим, проте вважає його таким же загадковим, як і давньоруський оригінал^{9а}. В. Л. Янін пише: «Справді, лінгвістичні можливості витлумачення печатей з формулою «Дъньсслово» повністю вичерпуються тим підрядником, який було запропоновано М. П. Лихачовим. Можна робити будь-які гіпотези з приводу цих булл, та жодна з них не буде доведена доти, поки загадковий напис розглядається поза контекстом. У даному разі таким контекстом може бути тільки сукупність усієї решти показників розглянутих печатей»¹⁰. В. Л. Янін надає великого значення перевірці тлумачення напису Б. О. Рібаковим, оскільки від цього залежить класифікація давньоруського сфрагістичного матеріалу. Адже таке тлумачення передбачає, що у кожного князя або єпископа було по декілька буллотиріїв — для документів різного призначення: актів, звичайних листів, секретних листів. Візантійські печаті таємного листування невідомі, тому про запозичення такого типу булл не може бути й мови. А виникнення їх на Русі не могло диктуватися дійсними потребами, бо таємність надійно забезпечувалася інструкцією гінцеві й способом запечатування документа. Стилістичні й технічні характеристики будь-яких печатей свідчать про те, що вони вживалися одночасно¹¹.

Однак булли *дъньсслово*, незважаючи на близькість їхнього оформлення, надто різноманітні за технічними характеристиками: розміри печатей варіюють від 13 до 30 мм. А різнокаліберність може свідчити про різночасовість побутування печатей. Технічні характеристики дають підставу двояко датувати їх: друга половина XI — все XII ст. або XI—XIII ст., коли в давньоруській сфрагістиці відбувався перехід від великих до менших булл¹².

Атрибуція печатей типу *дъньсслово* (булли могли належати як князям, так і духовним особам) приводить В. Л. Яніна до висновку, що вони з'являються під час князювання в Києві Святополка Ізяславича і зникають разом із припиненням його княжіння (1093—1113). Групу печатей *дъньсслово* становлять князівські печаті, пов'язані із системою київського управління, та владичні булли¹³. В. Л. Янін вважає, що напис *дъньсслово*, як його розуміє Б. О. Рібаков, передба-

⁸ Янін В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1. (Печати X — начала XIII вв.).— С. 75—77.

⁹ Там же.— С. 77.

^{9а} Там же.— С. 77.

¹⁰ Там же.— С. 78.

¹¹ Там же.

¹² Там же.— С. 80.

¹³ Там же.— С. 80—84.

чає співіснування таких булл з іншими типами. Наявні інші типи булл Давида Святославича, Мстислава Володимировича і Святополка Ізяславича належать до інших відрізків часу, ніж *дъньс*слово. Якщо допустити співіснування їх в останніх трьох випадках, виникає запитання, чому саме на переломі XI—XII ст. і тільки тоді переважало таємне листування. Напис може мати лише загальний зміст. Він стосується тільки способу оформлення листа або акта, які звичайно скручувались або складувалися, а ззовні залишалася тільки печать на шнурі. Зміст епіграфіми зводиться до того, що вона закликає прочитати скріплений нею документ: «Слово всередині, розгорни й читай»¹⁴.

У розв'язанні проблеми призначення печаток і змісту напису *дъньс*слово важливе місце мав би посісти фаховий мовознавчий аналіз епіграфіми. Чи справді всі лінгвістичні можливості пояснення тексту булли вичерпані, як твердить В. Л. Янін? Гадаємо, далеко не всі.

Нині відомо близько 35 печаток з досліджуваним написом¹⁵. 23 фотокопії цього типу булл опублікував В. Л. Янін¹⁶. Один фотознімок печаті *дъньс*слово видали київські археологи¹⁷. Печатку з написом *дъньс*слово знайдено біля Белоозера. Її зроблено за допомогою тих же матриць, що й молівдовул, опублікований під № 74 у книзі В. Л. Яніна¹⁸. На основі згаданих публікацій і будуюмо мовознавче дослідження епіграфіми.

Перше, що впадає в око у написах на зазначених печатках,— це помітна кількість орфографічно-фонетичних варіантів тексту, що в непошкодженому вигляді звичайно налічує 9 букв (за винятком одного, в якому 10 знаків), не кажучи про графічні різновиди.

1. Найчастіше зустрічається варіант *дъньс*слово (№ 75 — Київ, 2 печаті, № 76 — Новгород, № 77 — біля Києва, № 81 — Новгород, № 82 — Белз Львівської області, № 86 — Дрогичин Брестської обл., № 88 — с. Стеблів, с. Безрадиці на Київщині, № 90 — місце знахідки однієї печаті невідоме, одна — з Києва, № 91 — Київська обл., № 93 — с. Іванівка Львівської обл., № 94 — Дрогичин) — всього 11 епіграфем.

2. Є підстави другий знак легенди трактувати як ъ, тобто читати *дъньс*слово у трьох (або й чотирьох, див. нижче) написах (№ 74 — Новгород, три печатки, № 78 — с. Пирового Городище Володимирської обл., № 85 — с. Дрогичин, 2 печаті; с. Стеблів, м. Новгород, Гродно; друга буква нагадує Б, тобто верхній елемент графіми зроблено обернено). Сюди прилягає епіграфіма № 92 (Стара Ладога), де над першими двома літерами наявна горизонтальна риска, котру можна трактувати як відірваний елемент другої букви, що інакше має вигляд ъ. Пор. ще напис на згаданій вище печатці з Белоозера, зробленої з тієї ж матриці, що й пам'ятка під № 74 у книзі В. Л. Яніна¹⁹.

3. Варіант *дъньс*слово читається в двох випадках (№ 79 — Переяслав-Хмельницький, № 80 — Новгород).

4. Різновид *дъньс*слово маємо також у двох написах (№ 83 — Київ; 2 печаті, причому київське походження однієї з них сумнівне, с. Стеблів, с. Кононча на Черкащині, № 96 — Новгород).

5. В одній легенді спостерігається *дъньс*слово (№ 89 — Київ).

6. Тільки одним примірником представлена епіграфіма *дєнєст*лово (№ 84 — с. Крилос Івано-Франківської обл.).

¹⁴ Там же.— С. 85.

¹⁵ Янін В. Л. Вислые актовые печати // Древняя Русь: Город, замок, село (Археология СССР).— М., 1985.— С. 376.

¹⁶ Янін В. Л. Актовые печати Древней Руси...— С. 183—186. № 74—96. Далі покликаємося на номери фотокопій у цій публікації. Після порядкового номера подаємо, за В. Л. Яніним, місце знахідки печаті з певним варіантом напису.

¹⁷ Новое в археологии Киева.— Киев, 1981.— С. 406. Булла відтиснена тією ж парою матриць, що й № 90 у публікації В. Л. Яніна. Див.: Там же.— С. 404.

¹⁸ Макаров Н. А., Чернецов А. В. Сфрагистические материалы из Белоозера // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 234 (№ 22).

¹⁹ Там же.— С. 234.

7. Одиною є також печатка з написом *дньслов[о]* з горизонтальною рисою, посередині якої зроблено знак X, розташований над першими трьома буквами (№ 95 — місце знахідки невідоме).

Отже, перед нами 7 орфографічних варіантів надто короткого тексту.

Чіткого прив'язання варіантів напису до ареалів немає. Це й не дивно — печаті разом з документами, які ними скріплювалися, могли опинитися на будь-якій території Київської Русі, чи навіть за межами держави. Однак переважання певного варіанту написання в конкретному ареалі, мабуть, свідчить про активніше використання якоїсь булли на даному терені, де нею найчастіше скріплювалися грамоти.

Характерно, що з 11 печатей з написом *дньслово* (після *д — ъ*) 9 знайдено на південних землях Русі (разом 11 відбитків) і тільки 2 на півночі — в Новгороді.

З текстом, що його можна інтерпретувати як *дньслово* (після *д — ъ*), зафіксовано 4 булли. Ареал їх не дуже чіткий, але характерно, що серед них маємо 4 печаті з північних територій Русі — Новгород (4 відбитки), Стара Ладога, Володимирщина — та з прилеглої до них Гроденщини. Одна печатка (два відбитки) походить з північної частини південної Русі — з Берестейщини.

Епіграфема *дньслово* представлена однією печаттю і 4 відбитками з неї, знайденими на півдні — історичній Київській землі і однією печаттю, виявленою в Новгороді. Отже, її ареал в основному південний.

Не дає ареалів пам'ятка з варіантом напису *дньслово*: одна печатка — з півдня, ще одна — з півночі.

Лише на південноруських землях знайдено варіанти *дньслово*, *денестлово*.

Розглянутий розподіл орфографічних варіантів начебто свідчить на користь розшифрування тексту, яке запропонував М. П. Лихачов.

Етимологічно закономірною давньоруською формою слова на позначення поняття «дно» була *дъно*, що є континуантом (продовженням) праслов'янської *дьно*, яка виводиться із **дььно*²⁰. Існував і похідний від *дъно* деминутив *дъньце* ← *дьньсе*. Проте в деяких східнослов'янських говорах у ньому сталася асиміляція *ѣ* до наступного *ѣ* (чому сприяла і палатальність *ц'*, голосний переднього ряду *е*) — *дъньце* (асиміляція могла відбутися і в адвербіалізованій формі *дънѣ* → *дънѣ*, де *ѣ* знаходився перед м'яким приголосним *н'*). Впливу цієї форми деминутива зазнало мотивуюче слово, що набуло форми *дъно*, яку південноруські тексти відбивають починаючи від XI ст.²¹ Зустрічається *ѣ* після *д* і в похідному іменникові *бездъна*²².

Цікавим є розподіл континуатів старовинних варіантів у сучасних східнослов'янських мовах. Найбільш поширені в російських говорах є форми з *о* < *ѣ* початкового складу (вони є й літературними) — продовження давнього варіанту *дън* — *донце* (Курська, Орловська, Воронезька, Ростовська, Тамбовська, Тульська, Брянська, Калузька, Московська, Рязанська, Пензенська, Самарська, Нижньгородська, Саратовська, Ярославська, Вологодська, Архангельська та інші області), *доньшко* (Брянська, Курська, Смоленська)²³, *донка*, *поддон*. Рідше вживаються деривати *дѣнце* «дошка для закріплення гребеня в самопрядки, днище» (Нижньгородська, Володимирська, Вологодська), *дѣ-*

²⁰ Этимологический словарь славянских языков / Под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева.— М., 1978.— Вып. 7.— С. 174—175.

²¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 1.— С. 760; Успенский сборник XII—XIII вв. / Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон / Под ред. С. И. Коткова.— М., 1971.— С. 148, 491.

²² Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 1.— С. 55—56; Успенский сборник XII—XIII вв.— С. 163, 426, 448 (у цій пам'ятці взагалі немає форми з *ѣ* в корені).

²³ Словарь русских народных говоров.— М., 1972.— Вып. 8.— С. 126.

ньшко «денце» (Костромська, Володимирська, Ярославська, Самарська, Пензенська, Тверська, Новгородська, Вологодська, Архангельська, Пермська, Тобольська), *дѣнко* «нижній ряд колод у багаторядного плоту» (Пермська, Новосибірська), *дѣнка* «риболовна мережа — для лову риби в нижніх шарах води, біля дна»²⁴.

В українській мові відповідне утворення виступає лише в формі *денце* — закономірний континуант давньоруського *дѣньце* (перехід сильного *ь* в *е*). Однак у прикметнику *донний* (у сполучі *донна вудка*)²⁵ наявний рефлекс етимологічного *дѣн-ѣн-ѣи*. Очевидно, в ньому на перешкоді вирівнювання основи за варіантом *дѣн* — була можлива омонімія з дериватом назви *дѣнь* «день» — *дѣньний* → «денний». Термін *піддон* дореволюційні українські словники не фіксують. Можливо, його запозичено з російської мови. Проте не виключається, що й російське й українське слова є продовженням давньоруського *под(ѣ)дѣнѣ*. У білоруській мові звичайним є демінутив *дзєнца* ← *дѣньце* (але *донная вуда* «донна вудка»).

Сучасні ареали слів-континуантів з давнім коренем *дѣно* (*донце*, *доньшко*) і його пізнішою видозміною *дѣно* (*дѣнце*, *дѣньшко*; *денце*; *дзєнца*), очевидно, в головних рисах відбивають давню географію досліджуваних форм. Можливо, не випадково варіант епіграфіми *дѣнѣ* найчастіше трапляється на печатях, знайдених на території нинішнього поширення російської мови, а *дѣнѣ* і подібні — на терені функціонування української та білоруської мов. Цілком імовірно, що особи, які наносили текст на матрицю печатки, пов'язували першу словоформу з прислівником «всередині», внаслідок чого могли з'явитися орфографічні варіанти *дѣнѣ* — *дѣнѣ*.

Ф. П. Філін допускає наявність у праслов'янській (а пізніше — в давньоруській) мові прикметника *дѣпъ → *дѣпъ «глибокий, внутрішній», похідного від основи *дѣпъ → *дѣпъ. «У такому разі, — пише він, — *дѣньслово* являло б собою нормальну сполуку прикметника й іменника з буквальним значенням «глибоке, внутрішнє слово». Однак важко було б припустити в цій сполучі буквальний зміст. Найприродніше тут убачати переносне значення «потайний, скритий», як і пропонує Б. О. Рибаків»²⁶. Ф. П. Філін вважає, що варіант *дѣнѣслово*, з прислівником *дѣнѣ* в першій частині, є своєрідним граматичним осмисленням поєднання *дѣньслово*, яке стало архаїзмом, не властивим живому давньоруському мовленню, але і в цій формі продовжувало зберігати семантику — «таємне, потайне, скрите (єсть), слово». Однак у гіпотезі Ф. П. Філіна, з погляду історії мови, є одне вразливе місце: прикметник мав би узгоджуватися з іменником у роді, отже, слід би чекати вихідну форму *дѣнѣслово*. Щоправда, можливо, колись існував невідомий прикметник на *-ѣ* — *дѣнѣ* (порівняно подібні прикметники, наприклад, *свободѣ* «вільний»).

Та в першому члені напису може йтися не тільки про прислівник, що виник через адвербіалізацію форми місцевого відмінка іменника *дѣно* (*дѣно*). Дериватом праслов'янського утворення *дѣно* ← *дѣпно* був термін *дѣпа* ← *дѣпна*. На жаль, континуанти його в давніх і нинішніх слов'янських мовах не дають однозначної відповіді на запитання, якою була первісна семантика лексеми, порівняймо: старослов'янське *дѣна* «подагра», болгарське *дѣна*, *дѣнава* «надута; що важко дихає, (про вівцю)», сербо-хорватське *дна* «хвороба суглобів, артрит», словенське заст. *дна* «кишечні коліки», старочеське *дна* «хвороба суглобів», «кишечні коліки», чеське *дна* «хвороба суглобів», словацьке *дна* «хвороба суглобів», польське *дна* «артрит, ломота в кіст-

²⁴ Словарь русских народных говоров. — М., 1971. — Вып. 7. — С. 353, 351.

²⁵ Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Львів, 1886. — С. 197; Українсько-російський словник. — К., 1961. — Т. 1. — С. 440.

²⁶ Філін Ф. П. Указ. стаття. — С. 322.

ках», російське *дна* «плоский глист»²⁷ й українське діалектне *дна* «м'ятка»²⁸; закарпатське діалектне *денчѣнка*, *денчѣвка*, *динчѣлка* «дванадцятипала кишка у тварин»:

Засвідчений давньоруськими пам'ятками термін *дѣна* (*дѣна*), звичайно тлумачиться «ломота в кістках»²⁹: [Володимир Галицький] ре(ч) [е] шле тѣ нѣкто мѣ оудари за плече. и не може с того мѣста ни мало поступити. и хотѣ летѣти. и ту подхытиша подѣ руцѣ. и несоша и въ горенку. и вложиша и въ оукропѣ и молва хуть яко *дна* есть. подѣступила...³⁰

Назва хвороби *дна* фіксується й староукраїнськими текстами: розслаблень д(ь)ною зламаны (Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр., с. 229). Як зазначалося, в українських говірках *дна* зустрічається із семантикою «м'ятка»³¹. Не виключено, що давній корінь *дѣна* містять у собі українські деривати *судома* «корчі, судорога», *судомити* «корчити судорогою», «ломити», тобто тут можна виділити префікс *су-* (як і в *су-дорога* ← *су-дрога* ← *су-дрѣга*, пор. *дрижати*, рос. *дрожать* ← *дрѣжати*) й корінь *дѣн-а*, в якому наголошений *ѣ* перейшов у *о*, а *н* унаслідок деетимологізації кореня перейшов у *м*. Назва хвороби, мабуть, лежить в основі назв рослин *донник* «буркун» (*Melilotus Adans.*)³², *денниця* «калган» (*Tormentilla erecta*)³³.

Слід звернути увагу на те, що в XI—XIII ст. люди боялися хвороби *дѣна* і для відведення її забобонно носили на собі амулети-«змійовики» з написом-заклинанням. На одному з амулетів виступає й слово *дѣна*³⁴.

Отже, *дѣнѣ* (*дѣнѣ*) може бути формою давального або місцевого відмінків досліджуваного терміна. Однак ймовірність того, що печатка привішувалась до пергаменту, на якому написано заклинання проти хвороби: [противу] *дѣнѣ/слово*, — дуже мала.

Однак і цим не вичерпується можливість інтерпретації початкової частини епіграфіми. Варіанти *дѣнѣ-слово*, *дѣнѣ-слово*, *дѣне-слово* дають підставу шукати в ній дієслівний корінь *дѣти* (*дѣяти*) ← праслов'ян. *deti* (*dejati*) «діяти», що мав у давньоруській мові ряд дериватів з різними значеннями — *вѣдѣти*, *вѣздѣти*, *одѣти* та ін.³⁵

У зв'язку з розшифруванням напису необхідно підкреслити одне старовинне значення дієслова *дѣти* (*дѣяти*) — «говорити, казати»: повѣдають быти аще кто *дѣет(ь)* (в інших списках — *дей*, *дій*) в нашу вѣру ступи(т) то паки оумрѣ [вѣ]станеть («Повість временних літ») ³⁶, аже *дѣеши* ты мои еси ѿць а ты мои и снѣ оу тебе ѿ(т) ца нѣту а оу мене сна нѣтуть; [Изяславъ] ... то има повѣдаше. ѿже на нь хотѣть поити Киеву Стославъ же ѿговичъ слаше к нему река ... аже *дѣеши* хотѣть на ма поѣхати. а иже поѣдуть на та... (Київський літопис) ³⁷. Очевидно, в давньоруській мові це значення архаїзувалося, тому дієслівні форми почали виконувати роль частки, що вказує на чуже мов-

²⁷ Этимологический словарь славянских языков: Праoslavянский лексический фонд / Под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева. — М., 1978. — Вып. 5. — С. 173.

²⁸ Желехівський Є., Недільський С. Назв. праця. — С. 187.

²⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — Т. 1. — С. 767—768.

³⁰ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2 (Ипатьевская летопись). — С. 463.

³¹ Желехівський Є., Недільський С. Назв. праця. — С. 187.

³² Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. — М., 1967. — С. 85—86.

³³ Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — Т. 2. — С. 110, 33.

³⁴ Лихачев Н. П. Указ. статья. — С. 133 (рис. 65).

³⁵ Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 98—99.

³⁶ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1 (Лаврентьевская летопись). — М., 1962. — С. 106.

³⁷ Полное собрание русских летописей. — Т. 2 (Ипатьевская летопись). — С. 418, 499.

лення: рече бо *дѣи*. Игорь помануть азъ грѣхы своя³⁸. Уже в найраніших власне українських пам'ятках форми дієслова *дѣти* «говорити», зазнавши деетимологізації та фонетичної деструкції, перетворюються на частку *дѣи* (*деи*), яка вказує на те, що йдеться про передачу чужого мовлення, особливо прямої мови: Жаловаль ся намъ: привернулъ *дей* еси его къ конокормству (грамота 1389 р.), мыслачи. не хочу *дей* ни пити, ни ясти (Четья 1489 р.) тощо³⁹. Те ж саме спостерігаємо в староросійській (*дѣ, де, дѣи, деи*)⁴⁰ та старобілоруській (*деи, дзеи*)⁴¹ мовах (порівняймо сучасне російське *де*, українське діалектне *д'і*).

Звукової деструкції дієслово зазнало й у старопольській мові — *dzie* «каже»⁴². Порівняймо також вживання дієслова *творити* із значенням «говорити про щось»: но есть ми весть. ажь Всеволодь свать мой всълъ на конѧ ... *творятъ* ми какоже сѧ оуже совокоупилъ сѧ братомъ моимъ...⁴³ і дієслово *росправити* «повідомити, розповісти»: Иванко ... иде къ кнзю Ростиславу и пришедшу ему Смоленську и росправивъ всѣ рѣчи кнзю своему Ростиславъ же посла сна...⁴⁴, тобто вживання з семантикою говоріння дієслів узагальноної дії *творити* «робити, здійснювати», *правити* «керувати, здійснювати та ін.»⁴⁵.

Перевага написів із голосними переднього ряду *ь, е* після *д*, очевидно, вказує на первісність палатальності приголосного, отже на *ѣ* після нього.

У досліджуваному давньоруському написі на печатах може бути відображений віддієслівний (точніше віддієприкметниковий) іменник *дѣньє* «говоріння, мова, промова, річ (заст.)». Етимологи реконструюють іменник дії *дѣнь* (жін. рід), *дѣньє* (серед. рід) праслов'янської мови⁴⁶. Звичайно, лексемі не чуже було й значення «мова, мовлення, говоріння».

Твердої впевненості в тому, що на печатах типу «дѣньєслово» в першому члені напису ховається іменник *дѣньє* «діяння, дія», «мова, промова, слова, говоріння», немає, бо в жодному з варіантів епіграфіми не спостерігаємо повної, виразної форми цього слова. Проте різноманітність написань може вказувати на деетимологізацію цього іменника і намагання реетимологізувати (осмислити) корінь його — на основі співзвучного *дѣньѣ* (*дѣньѣ*).

Буква *ѣ* в легендах досліджуваних печатей повністю вміщена в рядку, мачта її не підіймається над іншими літерами. Таке її зображення типове для XI—XII ст.

Та як би не етимологізувати перший елемент легенди печаті, орфографічні варіанти з взаємозаміною *ѣ, ь, ѣ, е* — аж чотирьох букв-звуків — не дозволяє відносити напис до кінця XI ст. і самий початок XII ст.

Написання *є* на місці етимологічного *ѣ* чи навпаки трапляються в давньоруських пам'ятках XI ст.—початку XII ст. й пізніше⁴⁷, тому надійним датуючим елементом у тексті бути не можуть.

Датуючу вагу має поплутання *ь* з *є* та *ѣ* з *о*, що з'явилося після вокалізації сильних *ь, ѣ*, яке засвідчується приблизно з середини XII ст. Написання *ь, ѣ* замість *є, о* або *є, о* на місці закономірних *ь, ѣ* у давньоруських пам'ятках фіксується з другої половини XII ст. і особ-

³⁸ Там же.— С. 643.

³⁹ Історія української мови: Морфологія.— К., 1978.— С. 477—478.

⁴⁰ Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1977.— Вып. 4.— С. 196—201.

⁴¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1987.— Вып. 8.— С. 20.

⁴² Reszek S. Podręczny Słownik dawnej polszczyzny.— Wrocław etc., 1968.— S. 84.

⁴³ Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— С. 697.

⁴⁴ Там же.— С. 503.

⁴⁵ Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 2.— С. 934—936; Т. 3.— С. 1345.

⁴⁶ Этимологический словарь славянских языков.— Вып. 5.— С. 12.

⁴⁷ Див., наприклад: Історія української мови: Фонетика.— К., 1979.— С. 239—240.

⁴⁸ Історія української мови: Фонетика.— С. 180; Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка.— М., 1980.— С. 117.

ливо з початку XIII ст.⁴⁸ Отже, молівдовули з написаннями *деньслово*, *дьмьслово*, на нашу думку, не можна датувати ранішим, ніж друга половина XII ст., часом.

Подібних висновків дійшов і Ф. П. Філін, який, зокрема, писав: «Щодо написань типу *ден-*, *дѣн-* замість *дѣн-*, то вони в південних давньоруських пам'ятках починають з'являтися не раніше другої половини XII ст., а на півночі стають звичайними лише із середини XIII ст.»⁴⁹

На другу половину XII ст. чи пізнішу добу вказує й написання *денестдово*, адже гіперизм (надправильна форма) *стлово* відповідно до *сдово* міг виникнути внаслідок помилкового прагнення відновити групу приголосних *стл* ← *стѣл*, яка після занепаду зредукованого *ь* спрощувалася в *сл* (пор. *сѣчастѣльвыи* → *щасливий*). З таким написом маємо одну-єдину печатку, і не виключено, що перед нами — невмілий фальсифікат.

Лише дві можливості для тлумачення дає другий член досліджуваного напису — *слово*.

Досі загальноприйнятою була думка про те, що в епіграфемі вживається іменник *слово*. Сучасні лексикографи в давньоруських текстах XI—XIII ст. виділяють у нього цілу низку значень: 1. «висловлювання; те, що сказане; вислів; промова», «чутка; звістка»; 2. «розповідь, повісткування», «назва одного з видів літературних творів»; 3. «манера висловлюватися»; 4. «послання, грамота, лист»; 5. «порада, веління»; 6. «свідчення»; 7. «закон, заповідь; учення»; 8. «одиниця мовлення, яка виражає поняття» та ін.⁵⁰ Як зазначалося вище, дослідники вітчизняної історії допускають, що в написі на печатці лексема *слово* виступає із семантикою «повідомлення, сповіщення, розпорядження»⁵¹. І в контексті їхнього розуміння епіграфемі таке пояснення логічне.

Проте другий член напису можна пояснити інакше. Дуже ймовірно, що в епіграфемі представлена форма середнього роду називного відмінка однини присвійного прикметника — *сѣловѣ*, *сѣлова*, *сѣлово*, утвореного від іменника *сѣлъ* «посол, посланець; особа, що виконує доручення; довірена особа, вісник»⁵². Назва *сѣлъ* — типова давньоруська. Показовим у цьому відношенні є «Повість временних літ», в якій раз ужито *посоль* і 30 разів — *сѣлъ* (звичайно в XI—XIII ст. поширене було також найменування *посѣлъ*)⁵⁴. У слабкій позиції — перед звуком повного утворення — редукований *ѣ* занепав. Тому закономірно видається форма присвійного прикметника *слово* — «послове; що належить послові, має відношення до посла» (порівняймо численні форми типу *сла* ← *сѣла* «посла», *сли* ← *сѣли* «посли», щоправда, в списках XIV і XV ст. давньоруських текстів XI—XIII ст.)⁵⁵.

Виходячи з викладеного вище, можемо реконструювати первісне звучання й значення тексту, нанесеного на буллу: *дѣнь сѣлова* або *дѣнь сѣлово* — «річ посла; те, що говорив посол». Очевидно, протягом дуже тривалого часу (можливо, упродовж століть) вираз цей функціонував усно й на час фіксації його на печаті частково або зовсім деетимологізувався, а втративши лексичну прозорість, зазнавав різних фонетичних мутацій і змінився до невпізнання. Немає сумніву в тому, що в найдавніший період східнослов'янські княжі послы передавали повідомлення усно.

⁴⁹ Філін Ф. П. Указ. статья.— С. 322.

⁵⁰ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова.— Л., 1978.— Вып. 5.— С. 166—172.

⁵¹ Лихачев Н. П. Указ. статья.— С. 29. Пор.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь...— С. 319.

⁵² Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 3.— С. 741; Кочин Г. Е. Материалы для терминологического словаря Древней России.— М.; Л., 1937.— С. 268—269.

⁵³ Творогов О. В. Лексический состав «Повести временных лет».— Киев, 1984.— С. 112, 137.

⁵⁴ Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 2.— С. 1278—1279.

⁵⁵ Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 3.— С. 741.

Прикладом того, як переказувано слова князя, є збережений у «Повісті временних літ» договір київського князя Святослава з візантійським імператором, укладений 971 р. через його послів: ... Црь же радъ бы(с) [и] повель писцю писати вса рѣчи Стославль на харатью. нача глти соль вса рѣчи. и нача писецъ писати... гла сице ... Азь Стославъ. князь Рускии. якоже клѣхъсѧ. и оутвержаю на свѣщанъхъ семь роту свою. хочю имѣти миръ и свершену любовь со... црмъ Гречскимъ...⁵⁶. Навіть при розвинутій писемності зберігався звичай усного переказування княжих «річей», як про це свідчать давньоруські літописі⁵⁷. Б. О. Рибаків припускає, що в XII ст. терміном *рѣчь* за традицією називали княжий дипломатичний лист⁵⁸.

Передані через послів усні повідомлення князів після передачі їх адресатам фіксувалися на письмі. Інакше вони ніколи не потрапили б на сторінки літописів. Таємність, конфіденційність послання, «річі» князів чи інших осіб найкраще зберігали свою секретність тоді, коли вони передавалися усно. Але щоб пізніше не виникали сумніви, суперечки навколо того, чи точно посол передав «річ» — пряму мову автора повідомлення — слова посла, мабуть, записували та скріплювали печаттю, на якій з одного боку зазначалось, що це — *дѣньє сѣлово* — *дѣньє слово* і под. — «мова посла», не грамота князя, а з другого боку містилося зображення святого — патрона, ім'я якого носив відповідний князь чи вельможа-посол.

Отже, припускаємо, що буллою «*дѣньєслово*» скріплювалося записане мовлення посла, який мав дослівно передати висловлювання адресанта, особливо таємне його повідомлення.

Історико-мовний аналіз тексту переконує в тому, що він функціонував принаймні протягом XI ст. — другої половини XII ст. чи навіть на початку XIII ст.⁵⁹ Повна деетимологізація першої частини виразу сталася, очевидно, внаслідок тривалого живання його в усному мовленні ще до офіційної християнізації Русі.

Одержано 06.06.89.

Традиційно вважається, що моливдовулами *дѣньєслово* скреплялись секретні повідомлення. Казалось би, висчерпана вся можливість трактовки тексту *дѣньєслово* на древнеруських свинцевих печатах, а вместе с тем и объяснения назначения булл. Детальный лингвистический анализ дает возможность выдвинуть новые прочтения легенды и другие объяснения печатей. Не исключено, что первоначальное звучание легенды было *дѣньє сѣлово* («речь, язык посла; то, что говорил посол»), и указанными моливдовулами скреплялась запись того, что говорил от имени адресата посол, для устранения недоразумений. Особенности языка надписи указывают на то, что исследуемые вислые печати употреблялись по крайней мере с конца XI в. до XIII в.

* * *

⁵⁶ Полное собрание русских летописей. — Т. 2 — С. 72.

⁵⁷ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 100—144; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 117; Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении. — Киев, 1986. — С. 109—132.

⁵⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь... — С. 317.

⁵⁹ Пор.: Филлин Ф. П. Указ. статья. — С. 322.

Г. Я. Сергієнко (Київ)

Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847 рр.)

Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847)— важливий етап в його житті. Поет активно включився у наукові пошуки на ниві археології, фольклористики, етнографії, археографії, зробив певний вклад у їх розвиток, заклавав міцні підвалини українського народознавства. Археографічні подорожі Т. Г. Шевченка по Правобережній і Лівобережній Україні збагатили його революційно-демократичні погляди, чому сприяло спілкування з простим народом.

Світогляд і творчість великого сина українського народу Т. Г. Шевченка — геніального поета, талановитого художника, революційного демократа і громадського діяча, самовідданого борця за волю і щастя пригноблених мас усіх націй — формувалися і розвивалися на основі передової культури й суспільної думки, відображали наростаючу хвилю селянського протесту проти кріпацької неволі, прагнення простих людей до кращого життя. Великий Кобзар належав до революційних просвітителів, які словом і ділом стояли за народну справу, наближали соціальну революцію в Росії.

Геній і талант Т. Г. Шевченка були всеосяжними: поряд з поезією і художньою творчістю він займався вивченням історичного минулого українського народу, був глибоким цінителем пам'яток історії і культури. Творча спадщина Кобзаря свідчить про те, що він мав ґрунтовні знання з історії, мистецтва, літератури, етнографії, фольклористики, політичної економії, філософії, археографії, археології та інших суспільних наук. Його думки й сьогодні не втратили свого значення.

Нині шевченкознавство перетворилося на одну з найважливіших галузей не лише літературознавства, а й інших суспільних наук. Незважаючи на те, що творчому шляху Т. Г. Шевченка присвячено багато книг, брошур, статей, деякі його сторінки залишилися недостатньо дослідженими. Однією з них є, зокрема, його нетривала служба в Київській археографічній комісії (її офіційна назва — Комісія для розбору давніх актів при канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора).

Діяльність Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії вже частково висвітлювалася у працях учених^{1–2}. Однак спеціального дослідження з теми досі не створено. Можливо, це пояснюється складністю й специфічністю джерел: археологічних нотаток, записів про пам'ятки народної творчості, згадок у щоденнику і російських повістях, поетичних творах Т. Г. Шевченка, спогадах сучасників про нього тощо.

Автор даної статті ставив своїм завданням привернути увагу дослідників до теми, спонукати до її дальшої поглибленої розробки на основі всієї сукупності джерел і літератури. Крім того, ми намагалися показати результати діяльності Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії, мету його подорожей по Україні, участь в археоло-

^{1–2} Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843—1893: Историческая записка о ее деятельности.— К., 1893.— 140 с.; Левицкий О. И. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845—1846 гг. // Киевская старина.— 1894.— № 2.— С. 231—244; Шугуров Н. О рисунках Т. Г. Шевченко, исполненных по поручению Киевской археографической комиссии в Волинской губернии // Там же.— С. 318—323; Попов П. М. До питання про Шевченка як художника-літографа // 36. праць одинадцятої наукової Шевченківської конференції.— К., 1963.— С. 140—157; Сваричевський А. В. Археографічна подорож Т. Г. Шевченка на Поділля // Народна творчість та етнографія.— 1973.— № 2.— С. 80—82; Анісов В. Середя Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1976.— С. 65—87; Т. Г. Шевченко: Біографія.— К., 1984.— С. 127—184; Сергієнко Г. Я. Шевченко і Київ.— К., 1987.— С. 34—58.

гічних дослідженнях, замальовки архітектурних пам'яток, спостереження й оцінки історичного минулого українського народу з точки зору революційного демократа.

Що являла собою Київська археографічна комісія і яке її наукове значення в історії української культури?

Серед професорів Київського університету, заснованого в 1834 р., виникла думка про створення наукового історичного товариства на зразок Московського товариства історії і старожитностей російських та Одеського товариства історії й старожитностей, члени якого б об'єднували зусилля для досліджень у галузі історії, археології та етнографії України.

Колишній ректор Київського університету професор М. О. Максимович у 1840 р. склав проект статуту та записку з обґрунтуванням потреби створення такого товариства. Ці документи були подані на розгляд генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову³. Майже три роки останній зволікав з вирішенням справи. Він, напевне, розумів важливість вивчення історії та археології України, але вважав, що це треба доручити не науковому товариству, а урядовій установі, підпорядкованій царській адміністрації.

Лише 30 квітня 1843 р. Д. Г. Бібіков звернувся з офіційним листом до міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського з проханням підтримати його пропозицію про створення в Києві тимчасової комісії для розгляду численних архівів, що існували при урядових установах і монастирях, приватних колекцій у поміщицьких маєтках, обстеження архітектурних пам'яток, збирання пам'яток народної творчості тощо. Таку комісію генерал-губернатор пропонував підпорядкувати його канцелярії, а її діяльність мала охоплювати три губернії — Київському, Подільському і Волинському. На утримання комісії передбачалося використати земські податкові збори, розмір яких становив 1500 крб. щороку⁴.

У той час в Росії уже діяла Петербурзька археографічна комісія, утворена в 1834 р. як тимчасова, а потім — як постійна. Міністр внутрішніх справ 31 травня 1843 р. офіційно повідомив київському генерал-губернатору про згоду царського уряду на створення при його канцелярії Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. 8 грудня 1843 р. відбувся урочистий акт її відкриття⁵.

У 1845—1847 рр., коли в ній працював Т. Г. Шевченко, до складу цієї комісії входили: правитель канцелярії генерал-губернатора М. Е. Писарев (голова), відомий нумізмат барон С. І. Шодуар (віце-голова), професор права Київського університету М. Д. Іванишев (діловод); почесні члени комісії — історик і археолог М. Ф. Берлінський, археограф, попечитель Чернігівської гімназії М. О. Судієнко; дійсні члени комісії — професори Київського університету М. О. Максимович, В. Ф. Домбровський, О. І. Ставровський, В. П. Чехович, О. І. Селін; члени-співробітники — вчитель Києво-Подільського дворянського училища П. О. Куліш, професор Київського університету М. І. Костомаров, історик і етнограф, ректор Львівської ставропігійальної друкарні Д. І. Зубрицький та інші. Значна частина членів комісії не мала відношення до історичної науки (особи з числа вищого духовенства, царської адміністрації, поміщики, чиновники тощо)⁶. Головну роль в ній відігравали названі вище учені, за винятком М. Е. Писарева.

3 грудня 1843 р. Київська археографічна комісія, незважаючи на невелику чисельність, активно займалася пошуком документів в архі-

³ Максимович М. Письма о Кieve и воспоминания о Тавриде.— СПб., 1871.— С. 114—116.

⁴ Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов.— С. 12—13.

⁵ Там же.— С. 13—14, 24—25.

⁶ Там же.— С. 136—140.

вах державних установ, магістратів, монастирів, поміщицьких маєтків для їх належного збереження і публікації, а також етнографічних і фольклорних матеріалів, вивченням археологічних і архітектурних пам'яток, їх змалюванням, обмірами тощо. Поступово Київська археографічна комісія перетворилася на наукову установу, діяльність якої перевершила сподівання царського уряду.

Про створення комісії Т. Г. Шевченко міг дізнатися під час перебування в Києві наприкінці січня — на початку лютого 1844 р. від її члена-співробітника П. О. Куліша. Мабуть, саме тоді він вирішив після закінчення навчання в Академії мистецтв приїхати до Києва і поступити на службу в цю наукову установу.

Після закінчення курсу навчання в Академії мистецтв Т. Г. Шевченку було присвоєно звання «некласного художника» (22 березня 1845 р.). Він звернувся до правління Академії з проханням дозволити йому поїздки на Україну для художніх занять. 25 березня поету було видано відповідний квиток, а наприкінці місяця Т. Г. Шевченко виїхав з Петербурга через Москву до Києва⁷.

Друге перебування Т. Г. Шевченка на Україні тривало два роки. Це був період його активної творчої і громадсько-політичної діяльності, дальшого формування як революційного демократа. Навколо поета і художника гуртувалися прогресивні кола України. Прибувши у червні 1845 р. до Києва, Т. Г. Шевченко познайомився з членами гуртка передової інтелігенції (П. О. Куліш назвав його «Київська молодь»), які ставили своїм завданням поширення освіти серед простого народу і розвиток української літератури. До гуртка входили професори і студенти Київського університету, вчителі гімназій, повітового училища, Інституту благородних (шляхетних) дівчат, дворянська інтелігенція. Поет поринув у громадські справи, займався літературною творчістю, багато малював.

У цей час Т. Г. Шевченко зустрічався з професором М. О. Максимовичем і подарував йому окреме видання поеми «Тризна» (1844 р.) з написом: «*Михайлові Максимовичові од Т. Шевченка*»⁸. Завдяки рекомендації М. О. Максимовича Київська археографічна комісія неофіційно доручила Т. Г. Шевченкові зробити малюнки історичних пам'яток у Чернігівській і Полтавській губерніях, хоч вони й не були підпорядковані київському генерал-губернатору.

Виконуючи доручення комісії, Т. Г. Шевченко здійснив у 1845—1846 рр. три подорожі по Україні й намалював чимало історичних пам'яток, брав участь в археологічних розкопках могил та ілюструванні видань, водночас залишив багато філософських суджень і висловлювань про історичні події на Україні.

Свою першу подорож (влітку — восени 1845 р.) для вивчення і малювання історичних пам'яток Т. Г. Шевченко розпочав з Густинського монастиря, розташованого поблизу м. Прилуки. Цей монастир засновано 1612 р. князем Михайлом Вишневецьким для боротьби православної церкви проти наступу уніатства. Про відвідання Густина і роботу там Т. Г. Шевченко згадував в автобіографічній повісті «Музыкант»: «Я, изволите видеть, по поручению К[иевской] а[рхеографической] комиссии по[се]тил эти полуразвалины и, разумеется с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1674 году, о чем свидетельствует портрет его jako ктитора, написанный на стене главной церкви.

Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, та церковь в пяти главах, Петра и Павла, да еще трапезу и

⁷ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861.— К., 1982.— С. 65—66, 73.

⁸ Т. Г. Шевченко: Біографія.— С. 128.

церковь, где погребен вечная память достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг, — сделавши, говорю, все это как умел, я на другой день хотел было оставить Прилуки и отправиться в Лубны осмотреть и посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожной матерью Иеремии Вишневецкого Корбута»⁹.

Донині збереглися три акварелі Т. Г. Шевченка, написані ним під час першої подорожі: «В Густині. Церква Петра і Павла», «В Густині. Трапезна церква», «Брама в Густині. Церква св. Миколая». Поет висловлював невдоволення невдалою реставрацією церков¹⁰.

Плідною була також подорож Т. Г. Шевченка на Полтавщину, коли він побував у Яготині, Лубнах, Пирятині, Ромнах, Миргороді, Веселому Подолі, Хоролі, Полтаві, Березовій Рудці, Ісківцях, Переяславі, Єрківцях та багатьох інших містах і селах. У містерії «Великий льох» поет у сатиричній формі зобразив феодално-кріпосницький лад у Російській імперії, зокрема на Україні, виступив на захист поневолених народів. І серед передової інтелігенції він знаходив чимало однодумців і прихильників.

Що ж до змалювання історичних пам'яток, то Т. Г. Шевченко особливо звернув на них увагу в Полтаві і Переяславі. Зокрема, в Полтаві він відвідав будинок українського поета І. П. Котляревського і зробив акварельний малюнок на цю тему. Тоді ж Тарас Григорович намалював Воздвиженський монастир, який потім згадував у повісті «Близнецы». Ці малюнки збереглися до нашого часу.

У серпні 1845 р. Т. Г. Шевченко побував у Переяславі, де жив його знайомий по Петербургу лікар А. О. Козачковський. Там він зустрівся з членами гуртка передової інтелігенції, яка високо цінила полум'яну шевченківську поезію, його художній талант. Оглянувши Успенську церкву, Т. Г. Шевченко записав: «Церковь успения..., в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, а на том месте в 1760 году построена новая...»¹¹. Про цю ж церкву він писав і в повісті «Близнецы»: «Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского»¹².

Водночас Т. Г. Шевченко різко критикував тодішні методи реставрації Успенської церкви: «...Внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать»¹³. Зрештою він її і не намалював. До нашого часу дійшли кілька інших малюнків, зроблених у Переяславі: «Михайлівська церква», «Вознесенський собор», «Церква Покрова» і «Кам'яний хрест св. Бориса». Як справжній дослідник, Т. Г. Шевченко вказував час заснування культових споруд та їх реставрації, а також сучасний йому стан пам'яток. Так, про Вознесенський собор він писав: «Это соборный храм прекрасной, грациозной, полурокко, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепой в 1690 году»¹⁴. Тарас Григорович давав і загальну оцінку пам'яток: «Переяслав и окрестности его были б чрезвычайно

⁹ Шевченко Т. Музыкант // Повне збір. творів: У 6 т.— К., 1963.— Т. 3.— С. 209—210. На кошти гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича в Густині в 1674 р. збудовано головну церкву.

¹⁰ Там же.— С. 242.

¹¹ Шевченко Т. Археологічні нотатки // Повне збір. творів: У 6-ти т.— К., 1964.— Т. 6.— С. 303. До археологічних нотаток, які Т. Г. Шевченко вів протягом жовтня 1845 — квітня 1846 р., потрапили пам'ятки Переяслава, Лубен, Хорола, Миргороду і Чернігова.

¹² Шевченко Т. Близнецы // Повне збір. творів: У 6-ти т.— К., 1963.— Т. 4.— С. 14—15.

¹³ Шевченко Т. Археологічні нотатки.— С. 303.

¹⁴ Шевченко Т. Близнецы.— С. 14.

інтересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе»¹⁵.

В Лубнах Т. Г. Шевченко оглянув славнозвісний Мгарський монастир, заснований Раїною Вишневецькою 1619 р. Головною його спорудою став Преображенський собор (1684—1698 рр.) і висока дзвіниця, звідки відкривається вид на мальовниче Засулля і Солоницю, де відбувся останній бій повстанців на чолі з Северином Наливайком проти польсько-шляхетських військ. У самих Лубнах поет побував на руїнах замку князів Вишневецьких: там «остались земляные укрепления, называемые замком»¹⁶.

Тоді ж, влітку 1845 р., Т. Г. Шевченко здійснив подорож і на південь Київщини — в Чигирин і Суботів, де жив Б. Хмельницький — народний герой, славнозвісний гетьман України і проводир визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування в 1648—1654 рр. і був похований у 1657 р. в суботівській церкві, спорудженій на його ж кошти. Малюнки Тараса Григоровича стали документами, що відобразили тодішній стан історичних пам'яток: сепії «Кам'яні хрести в Суботові» і «Чигиринський дівочий монастир», акварелі «Мотрин монастир», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Чигирин з суботівського шляху».

Насамкінець слід також сказати про ще один важливий факт з діяльності Т. Г. Шевченка влітку того ж таки насиченого подіями 1845 р. — його участь в археологічній експедиції. Під час канікул професор Київського університету і діловод Київської археографічної комісії М. Д. Іванишев провів успішні розкопки могили Перепетихи (Переп'ятихи) у Васильківському повіті на Київщині. Відомий шевченкознавець П. М. Попов наводить ряд аргументів на користь думки про те, що в цих розкопках брав участь і Т. Г. Шевченко наприкінці червня — на початку липня¹⁷. Одним з вагомих аргументів на підтвердження цієї версії можна вважати вірш М. О. Максимовича, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. У ньому автор звертався до М. Д. Іванишева:

Ой ізгадай, друже лисий,
Як з Тарасом ти співав
Да горілочку кружав
На Переп'ятисі¹⁸.

Тоді ж Київська археографічна комісія прийняла рішення видати окремою книгою результати археологічних досліджень у Перепетисі і для підготовки до друку малюнків для неї запросила двох художників — вчителя малювання Києво-Подільського повітового дворянського училища О. Ф. Сенчилло-Стефановського (він не мав художньої освіти) і випускника Академії мистецтв некласного художника Т. Г. Шевченка¹⁹.

Книга-альбом під назвою «Древности, изданные временною Комиссиею для разбора древних актов» російською і французькою мовами вийшла двома виданнями: у Петербурзі і Києві. Малюнки до першого видання готував О. Ф. Сенчилло-Стефановський, але вони виявилися неякісними. Тоді за наказом генерал-губернатора терміново почали готувати друге видання і для цього залучили ще двох художників — Т. Г. Шевченка і П. І. Шлейфера (викладача малювання з Інституту благородних дівчат), який був одночасно й архітектором²⁰.

¹⁵ Шевченко Т. Археологічні нотатки.— С. 303.

¹⁶ Там же.— С. 307.

¹⁷ Попов П. М. Назв. праця.— С. 149—150.

¹⁸ Максимович М. А. Песня на Тарасову годовщину 10 мая 1862 г. // Киевская старина.— 1898.— № 11.— С. 40—41.

¹⁹ Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов.— С. 56—57.

²⁰ Попов П. М. Назв. праця.— С. 147—149.

Наприкінці листопада 1845 р. Т. Г. Шевченко представив Київській археографічній комісії малюнки історичних пам'яток Чернігівщини і Полтавщини. Праця художника була належним чином оцінена. В журналі засідань комісії від 10 грудня 1845 р. містився запис про зарахування Т. Г. Шевченка її співробітником: «1845 года, декабря 10-го дня, Временная комиссия для разбора древних актов, в присутствии своем, рассуждая о средствах к успешному ходу занятий и находя необходимым сделать для этого изменения в своем составе, полагает:

1. Всепокорнейше просить г. киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора о приглашении... художника Академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников». Т. Г. Шевченку встановили щорічне «жалованья» в розмірі 150 крб. сріблом. Документ підписали голова М. Е. Писарев і діловод М. Д. Іванишев. На ньому містилася резолюція: «Согласен. Д. Г. Бибииков»²¹.

Т. Г. Шевченко прийняв запрошення Київської археографічної комісії. «По выпуске из Академии, — писав він, — определился в Киевскую Археологическую комиссию по части рисования и собирания народных преданий, сказок, песен в южнорусских губерниях»²². Праця в цій установі не лише давала можливість поету мати постійний заробіток, а й розширювати коло знайомств серед учених і діячів культури України, займатися малюванням і поезією, історією, фольклористикою, етнографією, археологією. В Київській археографічній комісії Т. Г. Шевченко працював з 10 грудня 1845 р. до 1 березня 1847 р. і зробив значний вклад у вивчення рідного краю в ході тривалих подорожей за дорученням цієї установи.

Другу наукову подорож на Полтавщину і Чернігівщину Т. Г. Шевченко здійснив у грудні 1845 — квітні 1846 р. Від Київської археографічної комісії він ще 28 листопада 1845 р. одержав подорожню і гроші на витрати (150 крб.) на час поїздки з метою опису пам'яток старовини та збирання пам'яток народної творчості²³. Він виїхав з Києва після зарахування його штатним співробітником комісії і прибув до Переяслава. В «Археологічних нотатках» поет звернув увагу на Трибратні могили, що знаходилися в 5 верстах від Переяслава по дорозі з Києва; в 7 верстах по дорозі з боку Золотоноші — Богданову могилу і поблизу «впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный» (йдеться про так звані Змійові вали); між Березанню і Яготином — «огромное земляное укрепление», назване Вибле. Далі Т. Г. Шевченко, відвідавши місце загибелі князя Бориса, записав: «На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь (отсутствие всякого понятия о изящном, и снаружи, и внутри), в ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест...» і навів повністю текст напису на цьому хресті²⁴. Як бачимо, поет виступав як справжній дослідник і прискіпливий знавець мистецтва. Крім того, на Переяславщині Т. Г. Шевченко записував народні перекази, пісні, малював краєвиди, писав поетичні твори.

Грудень 1845 р. на Переяславщині був особливо плідним для Т. Г. Шевченка на поетичній ниві: у с. В'юнище він створив поему «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (14 грудня), вірш «Холодний яр» (17 грудня), поему «Псалми давидові» (19 грудня) і, нарешті, в Переяславі — славнозвісну поезію «Заповіт» (25 грудня). Ці твори розповсюджувалися в списках по всій Україні. Причому «Заповіт» був на-

²¹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 72.

²² Там же.— С. 117.

²³ Там же.— С. 72.

²⁴ Шевченко Т. Археологічні нотатки.— С. 306, 307.

писаний тяжкохворим поетом, який перебував під невсипущим наглядом лікаря А. О. Козачковського.

Лише на початку січня 1846 р. Т. Г. Шевченко зміг продовжити подорож. 12 січня він завітав у с. Мойсівку Пирятинського повіту на Полтавщині на іменини знайомої поміщиці Т. Г. Волховської і там зустрівся з своїми давніми друзями: поетом-романтиком В. М. Забілою, істориком, письменником і етнографом М. А. Маркевичем, братами В. О. і П. О. Закревськими та іншими особами.

В другій половині січня 1846 р. Т. Г. Шевченко приїхав у с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині до знайомого письменника О. С. Афанасьєва-Чужбинського. «Якось несподівано, — згадував останній, — заїхав він до мене перед масляною — блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському повіті. Під час хвороби Шевченко написав багато віршів. Цього й останнього разу він заїхав до мене в Ісківці з метою запросити мене супроводжувати його по Малоросії: він мав намір перемальовувати старовинні речі по церквах та монастирях, а для мене будь-яке подорожування стало необхідністю. Цього разу ми збиралися їхати ненадовго в Чернігів, а звідти у Київ»²⁵. Незабаром Т. Г. Шевченко і О. С. Афанасьєв-Чужбинський виїхали через Лубни, Прилуки і Ніжин до Чернігова.

Історичні пам'ятки Чернігова давно привертали увагу Т. Г. Шевченка. В першій половині лютого 1846 р. він з своїм попутником прибув до цього славнозвісного міста над зачарованою Десною, притокою Дніпра. Від місцевого духовенства поет отримав дозвіл на змалювання церков, огляд старожитностей монастирів. У Чернігові він затримався на досить тривалий час. «Треба ж було такому трапитись, — писав О. С. Афанасьєв-Чужбинський, — що в Чернігові, по-перше, знайшлося досить пам'яток старовини, які треба було змалювати, по-друге, Шевченка попросили зробити кілька портретів»²⁶. Т. Г. Шевченко користувався повагою серед місцевої інтелігенції і зустрічався з нею на літературних вечорах.

В Чернігові Т. Г. Шевченко за завданням Київської археографічної комісії оглянув і описав рештки цитаделі, Спаський (XI ст.), Борисоглібський (XII ст.) собори, церкву Успення (XI ст.) в Єлецькому монастирі, Борисоглібську (XII ст.) і П'ятницьку церкви, Троїцький монастир, колишній будинок наказного гетьмана України Павла Полуботка, де містилася духовна семінарія з бібліотекою²⁷. Кожній історичній пам'ятці він дав стислі характеристики, що містили цікаві відомості про їх минуле і сучасне.

Важливе місце в діяльності Т. Г. Шевченка як співробітника Київської археографічної комісії посідало малювання історичних пам'яток Києва. «Тут почалося нове життя в надзвичайно поетичній обстановці, — писав О. С. Афанасьєв-Чужбинський, який поселився в одному будинку з Т. Г. Шевченком. — Шевченко задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці. Сажин узяв на себе частину роботи, і обидва художники пропадали зранку, якщо тільки не заважала погода»²⁸. Згаданий у спогадах М. М. Сажин — вихованець Академії мистецтв, художник-пейзажист, який приїхав у 1844 р. на Україну. Навесні 1846 р. він оселився разом з Т. Г. Шевченком і працював спільно з ним над альбомом «Види Києва» (залишився незавершеним). Т. Г. Шевченко тоді виконав ак-

²⁵ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спомини про Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 95.

²⁶ Там же. — С. 98.

²⁷ Шевченко Т. Археологічні нотатки. — С. 308—310.

²⁸ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Назв. праця. — С. 100.

варелі «Костьол у Києві», «Аскольдова могила», селі «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі», «Васильківський форт у Києві». На жаль, не зберігся Шевченків малюнок Золотих воріт, про який йдеться у спогадах О. С. Афанасьєва-Чужбинського: «Пішов він якось рано-вранці малювати руїни Золотих воріт, за якими у той час місто ще не розбудовувалося, і сказав, що повернеться увечері. Золоті ворота були близько від нашої квартири»²⁹. Поет залюбки малював краєвиди та історичні пам'ятки не лише Києва, а і його околиць — Китаєва («Китаївська пустинь. Троїцька церква»), Вишгорода («Вишгород»). Малюнки Т. Г. Шевченка й досі залишаються документами — свідками минулої доби. Однак багато їх втрачено.

У липні — серпні 1846 р. Т. Г. Шевченко брав участь у другій археологічній експедиції, що вела розкопки давньої могили Перепет (Переп'ят). Як і в минулому році, експедицію очолював професор М. Д. Іванишев, якого М. О. Максимович жартома назвав «генералом від археології»³⁰. До складу експедиції входив і художник О. Ф. Сенчилло-Стефановський. Однак у цій могилі дослідники не знайшли таких багатств, як у Перепетісі.

Інтерес до археології Т. Г. Шевченко зберіг на все життя. Після звільнення з солдатчини поет, повертаючись із заслання через Астрахань, записав до щоденника 13 серпня 1857 р.: «Я люблю археологію. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний»³¹. Під час перебування в Києві 1859 р. Т. Г. Шевченко вірогідно зустрівся з членами Київської археографічної комісії М. Д. Іванишевим і О. І. Селіним, бо в листі до В. В. Тарновського (молодшого) з Петербурга від 28 вересня 1859 р. зробив приписку: «Як побачите Іванишева і Селіна, то поцілуйте їх за мене»³². Т. Г. Шевченко, шануючи професора Київського університету М. Д. Іванишева, у 1860 р. подарував йому примірник щойно виданого «Кобзаря»³³.

Восени 1846 р. Т. Г. Шевченко здійснив третю наукову подорож по Україні, на цей раз на Правобережжя. 21 вересня він одержав від Київської археографічної комісії доручення з програмою етнографічних і художніх робіт. Доручення підписав сам генерал-губернатор Д. Г. Бібіков. Наводимо його текст:

«Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения: 1-е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях и песнях и всему, что Вы узнаете, составит описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2-е. О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие насчет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз насчет их формы и величины и списать каждый по собранному сведению.

3-е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить им описание, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где Вы имели возможность достать какие-либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнав, где они находятся, и о том донести.

²⁹ Там же.— С. 102.

³⁰ Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археологической комиссии.— СПб., 1876.— С. 311.

³¹ Шевченко Т. Щоденник // Повне збр. творів: У 6 т.— К., 1964.— Т. 5.— С. 105.

³² Шевченко Т. Листи // Там же.— К., 1964.— Т. 6.— С. 236.

³³ Лебединцев П. Г. Тарас Григорович Шевченко // Спогади про Тараса Шевченка.— С. 46.

4-е. Кроме сего отправитесь в Почаевскую Лавру и там снимите: а) общий наружный вид Лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы.

Все собранные Вами сведения, описания и рисунки, по возвращении Вашем в Киев, представить ко мне.

Подорожнюю и примерно на прогоны и кормовые 150 руб. сереб[ром] при расходной тетради Вы получите из моей канцелярии»³⁴.

Крім цього доручення, яке було складено, судячи за змістом, діловодом Київської археографічної комісії професором М. Д. Іванишевим, Т. Г. Шевченко одержав ще один документ — «Открытое предписание» за підписом того ж генерал-губернатора. В ньому вказувалося, що пред'явник його — співробітник Київської археографічної комісії, «вільний художник» Шевченко має доручення збирати в Київській, Подільській і Волинській губерніях різні відомості про народні перекази, розповіді про кургани, давні пам'ятки, а також давні акти, папери і т. п. Міським і земським поліціям приписувалось «оказывать г. Шевченке при исполнении сего поручения самое деятельное законное содействие»³⁵.

21 вересня 1846 р. генерал-губернатор Д. Г. Бібіков надіслав листи подільському і волинському губернаторам та архієпископам, в яких повідомляв про відрядження у відповідні губернії Т. Г. Шевченка з дорученням Київської археографічної комісії і просив сприяти йому у виконанні останнього³⁶.

Наприкінці вересня 1846 р. Т. Г. Шевченко виїхав на Поділля і одразу відвідав Кам'янець-Подільський (2—7 жовтня). Дні перебування там поета підтверджують документи: подільський архієпископ 2 жовтня надіслав київському генерал-губернатору повідомлення про те, що він розпорядився сприяти Т. Г. Шевченку в його археографічній роботі. Подільський губернатор 7 жовтня повідомив про надання допомоги Т. Г. Шевченку з боку адміністрації губернії³⁷.

У Кам'янець-Подільській губернській гімназії тоді працював учителем географії фольклорист П. О. Чуйкевич (1818—1875) — вихоонець історико-філологічного відділу філософського факультету Київського університету. Т. Г. Шевченко познайомився з ним у червні 1843 р. на квартирі П. О. Куліша в Києві. Між ними встановилися дружні взаємини. Можливо, поет навіть кілька днів жив у квартирі П. О. Чуйкевича при гімназії, на будинку якої буде відкрито меморіальну дошку. До альбома Т. Г. Шевченка тоді ж П. О. Чуйкевич записав народні пісні, зібрані ним на Поділлі: «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорилась», «Пливе шука з Кременчука, пливе собі стиха», «Ой, Кармелюче, по світу ходиш». Під текстом останньої пісні рукою Т. Г. Шевченка позначено: «Кам'янець 3 октябрю. 1846 літа 3 октябрю. Од Петра Чуйкевича»³⁸. Тоді ж поет побував у Кам'янецькій фортеці, в папській вежі якої у 1814—1823 рр. тричі відбував ув'язнення народний герой Устим Кармалюк, керівник антифеодального селянського руху на Україні. Поет відвідав Кармалюкову гору, їздив у села, де діяв народний месник. Образ Устима Кармалюка захоплював Т. Г. Шевченка і знайшов відображення в його поемі «Варнак» і однойменній повісті російською мовою³⁹. Т. Г. Шевченко не залишив своїх нотаток про відвідання Кам'янця-Подільського.

³⁴ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 78.

³⁵ Там же.— С. 79.

³⁶ Там же.— С. 78—79.

³⁷ Левицкий О. И. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845—1846 гг.— С. 241.

³⁸ Шевченко Т. Записи народної творчості // Повне збір. творів: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 331—332.

³⁹ Сваричевський А. В. Археографічна подорож Т. Г. Шевченка на Поділля.— С. 80—81.

З Кам'янця-Подільського Т. Г. Шевченко поїхав на Волинь, де відвідав міста Почаїв, Кременець, Острог, Дубно, Корець, Ізяслав, Луцьк, Новоград-Волинський, Житомир, багато сіл, де вивчав історичні пам'ятки, знайомився з побутом і народною творчістю. В Почаївській лаврі, заснованій в 1771 р., він намалював 4 акварелі: «Почаївська лавра з півдня», «Почаївська лавра з заходу», «Собор Почаївської лаври» (внутрішній вигляд), «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври». В містечку Почаєві Т. Г. Шевченко записав кілька народних пісень: «Ой, у саду, саду», «Ой, пила, вихилила», «Гиля-гиля, селезень», під текстами яких вказано місце і дату: «У Почаєві 1846 ок[тября] 20»⁴⁰.

У повісті «Варнак», написаній на засланні, Т. Г. Шевченко згадав про перебування в Кременці: «Возвращаясь из Почаева, я зашел в Кременець посмотреть на королеву Бону и на воздвигавшиеся в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лицея.

Мир праху твоему, благородный Чацкий. Ты любил мир и просвещение!»⁴¹.

Подорожі по містах і селах України, записи народних пісень, огляд історичних пам'яток викликали у Т. Г. Шевченка такі роздуми і філософські узагальнення щодо долі українського народу як етнічної спільності: «От берегов тихого Дона до кременистых берегов быстрого Днестра — одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же. Как одной матери дети»⁴². Тобто великий Кобзар помітив процес формування української нації та її особливості.

В с. Вербка Ковельського повіту на Волині Т. Г. Шевченко намалював тушшю церкву, де похований російський князь, один з полководців часів Івана Грозного А. М. Курбський⁴³.

У багатьох народних піснях, записаних Т. Г. Шевченком під час археографічних екскурсій, звучали мотиви героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів, висловлювався рішучий протест проти нестерпного соціального і національного гноблення. Численні могили в степах України стали німими свідками народного подвигу й самопожертви у двобої з ворогами і гнобителями. Шевченкова інтерпретація історичного минулого і його пам'яток мала революційно-демократичну основу. Побувавши в містах Острозі й Корці, що раніше належали магнатам, поет замислювався над долею вільнолюбного українського народу і його минулим.

«А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова, — писал Т. Г. Шевченко. — На полях Волини и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как например в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов фамилии графов Корецких, сама собою в развалину превратилась. Что же говорят? О чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах!»⁴⁴.

Далі Т. Г. Шевченко продовжує свою думку: «Могила, или курган, на Волини и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенной высокой могилой, а иногда и десятком могил. И не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний... Что же говорят

⁴⁰ Шевченко Т. Записи народної творчості.— С. 333—335.

⁴¹ Шевченко Т. Варнак // Повне збір. творів: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 167. Королева Бона — дружина польського короля Сигізмунда II (1520—1572). В Кременці на її честь було споруджено пам'ятник. Тадей Чацький (1765—1813) — просвітитель.

⁴² Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Повне збір. творів: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 319.

⁴³ Шугуров Н. Указ. соч.— С. 319.

⁴⁴ Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали.— С. 319.

пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Вольнь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя»⁴⁵.

З численних записів Т. Г. Шевченком українських народних пісень не всі збереглися. В Повному зібранні творів поета наводяться 61 пісня і 13 варіантів пісень. Фольклористична праця Т. Г. Шевченка мала революційно-демократичну спрямованість. Народні пісні український Кобзар, як учений і революціонер, пов'язував з визвольною боротьбою. І про це яскраво свідчить наведений вище уривок з його роздумів про руїни магнатських замків і численні могили на полях України.

Наприкінці жовтня 1846 р. Т. Г. Шевченко повернувся до Києва, а 31 грудня подав у канцелярію генерал-губернатора рапорт з додатком шнурового зошита про грошові витрати під час відрядження в справах Київської археографічної комісії⁴⁶. Це було останнє доручення, яке він виконав.

В Києві Т. Г. Шевченко підтримував активні зв'язки з таємним Кирило-Мефодіївським товариством, до якого він вступив ще у квітні 1846 р. Одним з організаторів товариства був професор історії Київського університету М. І. Костомаров, який також став співробітником Київської археографічної комісії і спільно з М. І. Гулаком готував до друку літопис Самійла Величка, збирав матеріали з історії визвольної війни на Україні під проводом Богдана Хмельницького, доручав кирило-мефодіївцям О. В. Марковичу, І. Я. Посяді та Г. А. Андрузькому перекласти з латинської на російську мову твору Йоахіма Посторія «Скіфсько-козацька війна» (1652). Т. Г. Шевченко підтримував дружні стосунки з М. І. Костомаровим.

Наприкінці листопада 1846 р. Т. Г. Шевченко звернувся до попечителя Київського учбового округу з проханням призначити його вчителем малювання на вакантну посаду в Київський університет. Разом з тим він вирішив залишитися співробітником Київської археографічної комісії, щоб займатися науковою роботою. Тому 10 грудня того ж року поет звернувся до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова за дозволом на суміщенні посад учителя малювання й співробітника комісії⁴⁷. Обидві заяви були направлені до міністерства народної освіти. 21 лютого 1847 р. міністр народної освіти С. С. Уваров повідомив попечителя Київського учбового округу О. С. Траскіну про призначення Т. Г. Шевченка вчителем малювання і дав згоду на його сумісну працю в Київській археографічній комісії⁴⁸. Арешт і заслання перешкодили Т. Г. Шевченку працювати в університеті й комісії.

9 січня 1847 р. Т. Г. Шевченко поїхав на Чернігівщину, щоб забрати залишені там раніше рукописи творів у знайомих — дворян Білозерських, поета В. М. Забіли та ін. Там він затримався на весіллі у П. О. Куліша з Г. М. Білозерською (письменницею Гапнюк Барвінок), а також займався малюванням. Відсутність Т. Г. Шевченка послужила формальною причиною для звільнення його з посади співробітника Київської археографічної комісії: «1847 г., марта 1 дня. Временная комиссия для разбора древних актов, имея в виду, что сотруд-

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 85.

⁴⁷ Там же.— С. 83.

⁴⁸ Там же.— С. 87—88.

ник комісії Шевченко без всякого согласія комісії отлучился из Киева и по комісії не занимается, определила: исключить его из числа сотрудников комісії, с прекращением производившегося ему жалования по 12 р. 50 коп. сереб[ом] в месяц»⁴⁹. Підписали ухвалу голова М. Е. Писарев, члени комісії В. П. Чехович, О. І. Ставровський, О. І. Селін і діловод М. Д. Іванишев.

Радянські дослідники вважають, що Т. Г. Шевченка звільнено з посади за його участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, про існування якого ще в лютому 1847 р. стало відомо помічникові попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовичу — почесному членові Київської археографічної комісії. Та й ухвала була оформлена уже після арешту поета.

Загалом служба Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії мала неабияке значення: він зробив чимало історико-археографічних записів, малюнків пам'яток історії та пейзажів, зібрав багато народних пісень, переказів і легенд, спостерігав життя українського народу. Серед паперів поета знаходилися зібрані ним історичні документи: витяги з оригінальних актів про землеволодіння поміщиків і становище кріпаків, скарги, прохання тощо.

Археологічні, етнографічні та фольклористичні дослідження Т. Г. Шевченка збагатили суспільну науку на Україні, сприяли посиленню інтересу громадськості до пам'яток історії та культури. На жаль, значна частина наукової спадщини Кобзаря не дійшла до нашого часу: вона була втрачена під час його арешту і заслання. Частина її використана Т. Г. Шевченком у його «Щоденнику» та повістях російською мовою: «Варнак», «Прогулка...» та ін.

У Київській археографічній комісії Т. Г. Шевченко формально працював рік і чотири місяці (фактично — рік і десять місяців) і за цей час здійснив за її завданням 3 подорожі по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлю і Волині, а також брав участь у двох археологічних експедиціях, виданні альбома археологічних знахідок «Древности». Тоді ж комісія започаткувала видання документів під назвою «Пам'ятники», перший том яких побачив світ у 1845 р. під редакцією М. О. Максимовича та М. Д. Іванишева; другий том вийшов у 1846 р. під редакцією В. П. Чеховича і М. Д. Іванишева. У цих перших здобутках Київської археографічної комісії є й частка праці Т. Г. Шевченка — вченого, художника, поета, діяча культури і науки, людини великої ерудиції і громадянської мужності.

Праця Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії справила благотворний вплив на формування його революційно-демократичних переконань і матеріалістичного розуміння історичного процесу, усвідомлення того факту, що народ як творець матеріальних і духовних цінностей був рушійною силою історії. Завдяки інтересу до історії, археології, етнографії, фольклору, старожитностей України під час служби в Київській археографічній комісії великий Кобзар став основоположником української революційно-демократичної історіографії.

Одержано 30.03.89.

Деятельность Т. Г. Шевченко в Киевской археографической комиссии (1845—1847) — важный этап в его жизни. Поэт активно включился в научные поиски на ниве археологии, фольклористики, этнографии, археологии, сделал определенный вклад в их развитие, заложил прочные устои украинского народоведения. Археологические путешествия Т. Г. Шевченко по Правобережной и Левобережной Украине обогатили его революционно-демократические взгляды, чему способствовало общение с простым народом.

⁴⁹ Там же. — С. 88.

С. Р. Кагамлик (Київ)

Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст.

Зроблено спробу оцінити вклад першого на Україні вищого навчального закладу — Київської Академії — в культурне єднання розчленованих українських земель у XVIII ст. На основі аналізу опублікованих і нових архівних джерел простежуються кількісний і якісний склад вихованців Академії з Правобережжя і Західної України, характер і значення діяльності її випускників у боротьбі проти католицько-уніатської експансії, за возз'єднання українських земель.

Складним і водночас цікавим етапом в історичному розвитку українського народу є XVIII століття. Розчленованість українських земель державними кордонами зумовила особливості їхнього економічного, політичного та культурного розвитку. Населення правобережних і західноукраїнських земель, перебуваючи в складі іноземних держав — Польщі, Угорщини і Молдавії, — знемагало під соціальним, національним і релігійним гнітом. Проте, незважаючи на територіальну роз'єднаність, між етнічними українськими землями не припинялися найрізноманітніші зв'язки, які об'єктивно створювали передумови для формування на базі феодальної народності елементів української буржуазної нації і водночас були яскравим виявом процесу національної консолідації українських земель.

Символом національної єдності українського народу з давніх часів був Київ, який і в XVIII ст. відігравав роль загальноукраїнського політичного, економічного і культурного центру. Особливе значення для культурного єднання українських земель мала Київська Академія — перший і тривалий час єдиний вищий навчальний заклад на Україні, та й в усій Східній Європі.

Історія Києво-Могилянської академії привертала увагу багатьох дослідників. У працях представників дореволюційної історіографії (М. Булгакова, В. Аскоченського, М. І. Петрова)¹ міститься значний фактичний матеріал, який використовувало багато дослідників даної проблеми. Особливу цінність становлять монографії Ф. І. Титова, С. Т. Голубева, І. Д. Вишневського², побудовані на архівних джерелах. Однак слід відзначити, що у творах більшості дореволюційних авторів відсутній критичний аналіз матеріалу. Через історично обумовлену обмеженість вони не змогли показати роль Київської Академії в єднанні українських земель, а взаємозв'язки між ними трактували як переважно релігійні.

Значним вкладом у дослідження проблеми стали праці радянських істориків, в яких з наукових позицій висвітлені окремі аспекти діяльності Київської Академії³. В ряді творів вітчизняної історіографії показано

¹ Булгаков М. История Киевской духовной академии.— СПб., 1843.— 226 с.; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией.— Киев, 1856.— Ч. 1—2; Петров Н. И. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762—1796 гг.).— Киев, 1906.— 171 с.

² Титов Ф. И. Старая вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX ст.— К., 1924.— 432 с.; Голубев С. Т. История Киевской духовной академии.— Киев, 1896.— 233 с.; Вишневский Д. Киевская академия во второй половине XVIII в.— Киев, 1903.— 371.

³ Шевченко Ф. П. Роль Киева в міжслов'янських культурних зв'язках у

роль Києва і Академії в зміцненні зв'язків з Росією, їх значення для збереження українським народом своєї культури в умовах національно-релігійного гноблення⁴. Деяких дослідників цікавив розвиток взаємозв'язків західноукраїнських земель з Києвом і Наддніпрянською Україною, але XVIII ст. випадало з їх поля зору⁵.

Першим узагальнюючим дослідженням з історії Київської Академії стала монографія З. І. Хижняк, що вийшла в 1970 р. Особливо цінне її третє, доповнене видання⁶.

В ряді праць загального характеру поряд з іншими питаннями висвітлювалася й роль Київської Академії як центру єднання українського народу⁷. У книзі В. А. Смолія велику увагу приділено культурним зв'язкам Правобережної України з іншими українськими землями, а також з Росією в другій половині XVIII ст.⁸ Частково розглядувана тема знайшла відображення в працях Я. Д. Ісаєвича і М. М. Лелекача⁹.

Як видно з огляду літератури, дослідниками зібраний значний матеріал з історії Київської Академії, її взаємозв'язків з українськими землями і Росією, але спеціального дослідження, яке розкрило б роль цього навчального закладу в єднанні українських земель у XVIII ст., поки що немає. Дане повідомлення є спробою частково заповнити цю прогалину. Воно написано на основі як опублікованих збірників документів, так і архівних джерел.

В умовах соціального й національного гноблення, примусового насадження католицизму та унії потяг української молоді до Київської Академії був значним. Основну частину її вихованців становили вихідці з Лівобережної України, були також представники Слобожанщини, Запоріжжя, Київщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття. Усіх їх приваблювали гуманістичні традиції Академії, особливо її всестановість. Так, грамотою російського царя від 26 вересня 1701 р. Київському колегіуму офіційно надавався статус Академії і закріплювалося за нею право приймати на навчання філософським та богословським наукам дітей «російського народу всіх чинів і з інших країн... благочестивої греко-російської віри»¹⁰.

Навчання в Київській Академії, як правило, розпочиналось 1 вересня, але студентів зараховували протягом всього навчального року, і не тільки до початкового класу — аналогії (фари), а й до наступних — в міру їх підготовки. Старанні й добре підготовлені учні, розпочавши навчання з аналогії, могли через півроку перейти до інших граматичних класів — інфими й граматики. Внаслідок цього академічні курси протягом року змінювалися. Не було в Академії й вікових обмежень.

XVII—XVIII ст.— К., 1968.— 44 с.; Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII ст.— К., 1978.— 167 с.; Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов.— К., 1979.— 199 с.

⁴ Гудзій М. К. Культурні зв'язки українського і російського народів до кінця XVIII століття // Міжслов'янські літературні взаємини.— К., 1958.— С. 3—19; Дружба и братство русского и украинского народов: В 2 т.— Киев, 1982.— Т. 1.— 479 с.; Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — перв. пол. XIX в.— Киев, 1988.— 119 с.

⁵ Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII століття: Нариси.— К., 1953.— 72 с.; Ковальський Н. П. Связи западноукраинских земель с Русским государством (втор. пол. XVI—XVII вв.).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Львов, 1958.— 16 с.

⁶ Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия.— Киев, 1988.— 268 с.

⁷ Історія Української РСР: В 8 т.— К.— 1979.— Т. 3; Торжество історичної справедливості.— К., 1968.— 719 с.

⁸ Смолія В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— К., 1978.— 191 с.

⁹ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури в XVI—XVIII ст.— К., 1966.— 249 с.; Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст.— Наук. записки УДУ.— 1954.— Т. 9.— С. 145—159.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.— Т. 4.— С. 174.

Так, у початковий клас, як видно з академічних списків, приймалися на навчання учні від 8 до 22 років, а в останній — богослів'я (всіх класів було 8, а курс навчання становив 12 років) — від 21 до 33 років. Вихованці Академії користувалися правом вільного виходу, а виключали їх лише в крайньому випадку — коли грубо порушувалися правила її внутрішнього життя¹¹.

Для вивчення складу студентів Академії в XVIII ст., їх походження і станової приналежності велике значення має аналіз академічних списків, які надсилалися до Синоду. Найбільш повними і цінними є поіменні відомості учнів Академії за 1736/1737, 1737/1738 учбові роки¹². З них видно, що всі студенти Київської Академії ділилися на 2 головні групи: 1. взагалі російських підданих, які в свою чергу поділялися на дітей духовенства і вихідців з інших станів; 2. зарубіжних, або (в основному) «Польської області студентів». «Студенти Київської Академії, — повідомляв митрополит Р. Заборовський Синоду в 1738 р. — суть люди різного звання в Малоросії, а паче велика кількість із закордону Польської області приходять, в школах Київських вільно приймаються і — скільки хто побажає — вчаться»¹³.

Зарубіжними студентами вважалися головним чином вихідці з православного населення шляхетської Польщі — Правобережної України, Галичини та Білорусії. Вони прибували в Київ, долаючи складні перешкоди — державні кордони, заборону властей, матеріальні нестатки, війни, епідемії. Так, у 1770 р. внаслідок чуми кількість студентів зменшилася до 150 (в попередні роки їх було й більше 1000), а студентів розпустили по домівках до грудня 1771 р.¹⁴

У 1736/37 навчальному році в Академії навчалось 367 учнів, з них 138 — з-за кордону, в наступному, відповідно 494 і 128. Із 138 зарубіжних учнів в Академії в 1736/37 році вчилися: 127 вихідців з українських земель (68 з Правобережжя і 59 — із Західної України, в тому числі 1 студент з Закарпаття)⁵, 10 з Білорусії і 1 з Далмації. За становим походженням вихідці з українських земель розподілялися таким чином: дітей міщан — 42, посполитих — 36, духовенства — 29, шляхтичів — 7, козаків — 4, купців — 1. Аналогічний розподіл і за 1737/38 навчальний рік. З 128 зарубіжних студентів в Академії було: 121 з українських земель (66 з правобережних і 55 з західноукраїнських), 6 — з Білорусії та 1 виходець з м. Вільно (нинішній Вільнюс). За становим походженням: 42 — дітей посполитих, 37 — міщан, 22 — духовенства, 9 — шляхтичів, 4 — купців, 3 — козаків, 1 — з ремісників і 1 — боярський.

Отже, більшість зарубіжних студентів становила молодь з Правобережжя, але чимало було і з західноукраїнських міст і містечок: Жовкви, Золочева, Стрия, Львова, Збаражжя, Зборова, Дрогобича, Тереховлі, Тисмениці, а також з багатьох сіл. В основному це були вихідці з незаможних верств населення — посполитих і міщан, які жили в бурсі, «харчуючись і вдягаючись подачками щедрих людей», як писав у 1765 р. київський генерал-губернатор Глібов¹⁶.

Більшість зарубіжних студентів Академії, як свідчать академічні списки, не закінчували повного курсу навчання, оскільки для одержання атестату достатньо було вивчити 6 з 8 академічних курсів. Повний же курс навчання проходили лише студенти, які мали на меті викладати в Академії та інших навчальних закладах (у той час посада професора Академії традиційно поєднувалася із чернецтвом). З вихідців правобережних і західноукраїнських земель, які пройшли у XVIII ст. повний курс навчання, нам відомі: Федір Барвінський з м. Дрогобича, Іван Гор-

¹¹ Хи ж ня к З. И. Киево-Могиланская академия. — С. 153—169.

¹² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. 2 / Под ред. Н. И. Петрова. — Киев, 1908. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 38—88.

¹³ Там же. — Ч. 1. — С. 63.

¹⁴ Там же. — Т. 4. — С. 13, 95.

¹⁵ Там же. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 35.

¹⁶ ЦДІА УРСР в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 4736, арк. 5.

тинський з Перемишльського повіту, Єленьєв Іван з с. Жулінок, Василь Іваницький з м. Ярослав, Іван Козлович з м. Луцька, Михайло Козачинський з м. Ямполь, Колтоновський Тимофій з с. Барахт, Мацієвич Арсеній з м. Володимира-Волинського, Мигалевич Інокентій з м. Меджибожа, Морозевич Матвій з с. Безичів, Мощанський Микола з м. Любачева, Подгорецький Іван з м. Товстого, Прусський Стефан з м. Комарне, Савицький Стефан з с. Семенівки, Симигиновський Максим (походження невідоме) і Сломинський Гедеон з м. Жовкви. Багато з них згодом стали відомими людьми. Синод запропонував митрополиту Рафаїлу Заборовському обмежити кількість учнів, щоб надати їм матеріальну допомогу для закінчення повного курсу навчання. Однак той, вважаючи таке рішення нездійсненним, у своєму донесенні в Синод 1738 р. пояснив: «якщо всіх учнів записати в книги, на коштi вказаному утримувати... І надалі вільний прихід і вихід з училищ Київських припинити, то з зарубіжних людей польської та інших націй (яким вільно високомонаршими грамотами, на колегію Київську даними, приходити на навчання дозволено і яких значна частина в училищах Київських знаходиться) нікого не буде, а з малоросіян, які на власний кошт навчаються, якщо їм вільний вихід з училищ Київських припинити — без вагань розбіжаться»¹⁷.

Синод дозволив Академії надалі подавати всебічні дані «тільки про священно- і церковно-служительських дітей з переліковими даними про решту вихованців»¹⁸. Тому, починаючи з 1738 р., повні поіменні списки зарубіжних учнів Київської Академії, в тому числі й вихідців з українських земель, відсутні. Певні дані про їх навчання в другій половині XVIII ст. знаходимо в архівах. Серед вихідців з правобережних і західноукраїнських земель, які приймали російське підданство, було дуже багато бажаючих вступити до Київської Академії¹⁹. Значну групу справ в архівних фондах також становлять справи про надання польським підданим дозволу на тимчасове проживання в Києві у зв'язку із вступом до Київської Академії і навчання в ній. За підрахунками, зробленими на основі аналізу фондів 59 і 193, за 1775—1795 рр. в Київській губернській канцелярії і Київському намісницькому правлінні було розглянуто більше 70 таких справ²⁰.

Аналізуючи списки студентів Академії за другу половину XVIII ст., які присягали на вірність російському урядові, одержуємо цікаві дані про склад і походження зарубіжних студентів Академії. Так, у 1755 р. присягали: 170 студентів — українців, російських підданих і 51 — зарубіжних, з останніх було 2 білоруси, 1 — з Угорщини і 46 — з українських земель. По класах вони розподілялися так: 2 учні з класу філософії, 1 — риторики, 4 — піітики, 13 — синтаксими, 8 — граматика²¹, 10 — з інфими, 8 — з аналогії²². За становим походженням: 23 — дітей посполитих, 18 — духовенства, 2 — козаків, 2 — шляхтичів і 1 міщанина.

У присяжному списку за 1759 р. читаємо: «з'явилося в Академію Київську (учнів), що вийшли з різних польських місцевостей... бажаючих православно в Києві навчатися 26 і 145 українців, російських підданих. З «Польських місцевостей» присягали 3 білоруси і 23 — з українських земель, з них 11 — діти духовенства, 8 — посполитих, 4 — шляхетських і 1 — «син товариша ординацького»²³.

У 1662 р., як свідчить присяжний список студентів, в Академії вчилися 83 українці та російські піддані й 19 вихідців з підлеглих Польщі

¹⁷ Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст.— Киев, 1903.— С. 44.

¹⁸ Акты и документы...— Т. 1.— Ч. 2.— С. 89.

¹⁹ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1049, 1807 та ін.

²⁰ Там же, спр. 7898, 8238, 8239, 9908; ф. 193, оп. 1, спр. 3430, 3443, 3446, 3895.

²¹ Там же, спр. 1591, арк. 9—16.

²² Там же, спр. 2587, арк. 10—11.

²³ Там же, спр. 3258, арк. 1—8.

українських земель. З останніх: 8 посполитих, 8 дітей священників, 2 — шляхтичі і 1 єврейський перехрест²⁴.

Дані про навчання студентів з Правобережжя й Західної України можна знайти і в інших, крім присяжних списків, джерелах. Так, у списку учнів Академії за 1772 р., які жили в бурсі, значилися: учні класу філософії І. Бозенський з м. Любачева та М. Шумулевич з м. Меджибожа, піітики — С. Білецький з с. Білки Львівського повіту, граматики — Клим Лазаревич з м. Корця Острозького повіту, латинської мови — Федір Володзинський з м. Яголинці Кам'янець-Подільського повіту, Іван Грановський з с. Луки Немирівського повіту та Краснолюдський Семен з с. Богданівки Липовецького повіту²⁵.

Небагато навчалося в Київській Академії студентів із Закарпаття, яке у XVIII ст. входило до складу Габсбурзької монархії. Австро-угорські урядові кола забороняли виїжджати на навчання до Києва, однак заборона ця неодноразово порушувалася. Вже в 1737 р. в Академії вчився Іван Боцневич з м. Бордова. Як видно з присяжного списку за 1755 р., серед студентів Києва був Василь Штефка з с. Кричова; в списку за 1763 р. значився Василь Іваницький з с. Кривого Цісарської області²⁶.

Ці студенти, а також Стефан Пчельський з Ужгорода, Олексій Кертис з Мукачева і Микола Добрянський вже згадувалися в історичній літературі²⁷. Нами виявлені деякі нові дані про навчання закарпатців у Київській Академії. Так, в 1750 р. за указом Київської губернської канцелярії через кордон був пропущений угорський підданий з м. Мукачі (Мукачева) Василь Синиця, який виявив бажання вступити в Київську Академію для навчання латинської мови²⁸. У 1777 р. прийняв російське підданство уродженець Цісарщини, житель с. Біловарець (нині Закарпатської обл.) Іван Іваницький, який вже був студентом Київської Академії²⁹. В тому ж році прибув до Києва на навчання угорський підданий, мешканець с. Луткова Матвій Гайданов. З собою він мав «пашпорт», взятий у архієрея м. Мукачева Мануїла³⁰.

Як свідчать наведені вище дані, вихідці з Правобережжя і Західної України в другій половині XVIII ст. вступали до Київської Академії ще в значній кількості, проте співвідношення дітей духовенства і підданих світського походження змінилося. Якщо в першій половині XVIII ст. зарубіжні студенти і російські піддані світського походження становили більшість учнів (дві третини всієї кількості), то в другій половині XVIII ст. число вихованців Академії духовного походження поступово зростає. Так, у 1776 р. в ній навчалися вже 444 студенти духовного походження, а різночинців і зарубіжних було лише 345³¹. Збільшилася кількість студентів духовного походження і серед вихідців з правобережних і західноукраїнських земель. Наприклад, у 1790 р. закордонних вихідців з українських земель тільки духовного походження в Академії навчалося 44. Це пояснюється впливом української молоді, насамперед світського походження, до інших навчальних закладів Російської імперії. В 1725 р. засновується Російська Академія наук у Петербурзі та університет при ній, а в 1755 р. — Московський університет. В них, на відміну від Київської Академії і західноєвропейських університетів, були відсутні богословські факультети. Починаючи з 1754 р. студентів Київської Академії запрошували на навчання до медичних навчальних закладів Росії. Тільки з 1754 по 1768 рр. на навчання «медико-хірургії

²⁴ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 4021, арк. 9—12.

²⁵ Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— С. 122.

²⁶ Акты и документы.— Т. 3.— С. 152.

²⁷ Шевченко Ф. П. Закарпатці — студенти Київської Академії XVIII ст.— Укр. іст. журн.— 1965.— № 6.— С. 95—98.

²⁸ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1807, арк. 11.

²⁹ Там же, спр. 8484.

³⁰ Там же, спр. 8490.

³¹ Акты и документы...— Т. 4.— Предисловие.

і фармації» виїхали більш як 300 студентів³². Відомо, що з 1756 по 1761 рр. в Київській Академії навчався Я. Федорович з с. Юхнів на Правобережжі, який потім вивчав медицину в Московському генеральному госпіталі³³. Учні Академії викликалися до медичних навчальних закладів Росії і пізніше. Так, у 1766 р. серед студентів, які одержали паспорти для навчання медицині у Петербурзі, був і польський підданий, студент філософії Данило Мелжинський³⁴. 1778 р. просив дозволу для навчання у Петербурзі польський підданий Олександр Голяховський³⁵.

З іншого боку, Синод і Київська консисторія сприяли збільшенню числа учнів духовного походження в Академії, зобов'язуючи священників під загрозою втрати приходу або позбавлення церковного сану віддавати своїх дітей на навчання до цього закладу. На кінець XVIII ст., незважаючи на намагання керівництва пристосувати методику викладання до університетської, Київська Академія, формально залишаючись всестановою, повністю перетворюється в духовний навчальний заклад.

Київська Академія стала осередком боротьби проти католицько-уніатської експансії, важливим ідейним центром визвольної боротьби українського народу за возз'єднання всіх українських земель. Діячі Академії теоретично обгрунтовували історичну необхідність возз'єднання, про що свідчать численні твори І. Гізеля, Д. Туптала, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського. Про величезну популярність цих творів на територіях пригноблених українських земель свідчать рукописи, виявлені в збірках монастирів Правобережжя і на західноукраїнських землях. Так, у бібліотеках Почаївського та Крехівського монастирів знайдено ряд творів Ф. Прокоповича з риторики, поезики та філософії³⁶. На Закарпатті дуже поширене було львівське видання І. Галатовського «Ключ разумения». В першій половині XVIII ст. воно знаходилося майже в кожному третьому-четвертому селі і у всіх містах і монастирях Закарпаття³⁷.

Вихованці Київської Академії відстоювали православну віру і права російських підданих й на захоплених Польщею землях. Так, по закінченні навчання в Академії Іустин Рудзинський і Йосиф Оранський були відправлені в Польщу «в справах православної віри». Академія готувала наставників для монастирів, що знаходилися за межами тодішньої України. Вихованці Академії — Іринарх, Надток-Михайловський, Філофей Контаревський стали архімандритами та ігуменами Мотронинського і Лебединського монастирів Київської єпархії³⁸. Віктор Садковський — з учнів Академії і вихованців Георгія Кониського, призначений в 1785 р. переяславським єпископом і коад'ютором київського митрополита, був, власне, єпископом закордонних монастирів і церков, що знаходилися в межах Польщі³⁹.

По закінченні навчання в Київській Академії ряд вихідців з правобережних і західноукраїнських земель поверталися до рідного краю, ставали вчителями і передавали землякам здобуті в Києві знання. Інші залишалися вчителями і вихователями Академії. Так, М. Симигиновський, починаючи з 1786 р., викладав в Академії польську мову, історію, географію і поезію. Складені ним підручники «Польская грамматика» і «Начальные правила сочинения латинского» в 1791 і 1798 рр.

³² Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— С. 122.

³³ ЦДІА УРСР в м. Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 7442, арк. 1.

³⁴ Там же, спр. 4921.

³⁵ Там же, спр. 8823.

³⁶ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму.— К., 1972.— С. 80—81.

³⁷ Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст. // Наукові записки УДУ, 1954, Т. 9.— С. 148—149.

³⁸ Акты и документы.— Т. 1.— Ч. 2.— С. 425; Т. 2.— С. 436;— Т. 4.— С. 329, 337.

³⁹ Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв.— Киев, 1916.— Т. 3.— С. 172.

були видані друкарнею Київської Академії⁴⁰. Гедеон Сломинський був учителем філософії і піітики. Піітику також викладали Олексій Малиновський, Митрофан Слотвинський, Іван Ставицький і Михайло Семеновський (останній викладав ще й математику). В різні часи вчителями граматичних класів були: Іваницький Василь, Козлович Іван, Крижанівський Василь, Олександр Мигалевич і Інокентій Мигалевич⁴¹. Слід сказати, що до вчителів Академії — вихідців з-за кордону — ставлення було особливе: їм надавалися кращі посади, вони звільнялися від різного роду стягнень. Наприклад, вчителя польської мови і арифметики з Галичини Амвросія Буржинського (пізніше він був вчителем німецької мови, а в 1784 р. призначений бібліотекарем Академії) переводили з однієї посади на іншу «з поваги до його іноземного походження»⁴².

Значна частина вихованців Академії з підлеглих Польщі українських земель направлялася вчителями в середні навчальні заклади Росії, які тоді відкривалися. За підрахунками, зробленими на основі «Актів и документов...», протягом XVIII ст. в 11 семінаріях Російської держави викладали 17 вихідців з правобережних і західноукраїнських земель. Не вважаючи за можливе повернутися на батьківщину, де на їх чекало переслідування з боку уніатів, вони воліли назавжди залишитися в Росії, де їх цінували і відчували в них потребу.

Потрібно зазначити, що Московська Академія також прагнула повнити свої штати кращими вихованцями Київської Академії, в тому числі й вихідцями із зарубіжних українських земель. З останніх чимало стало ректорами Московської Академії: Феофілакт Лопатинський і Олександр Мигалевич із Львова, Іван Козлович з Луцька, Митрофан Слотвинський та ін.

Коло діяльності учнів Київської Академії було надзвичайно широким. Академія давала своїм вихованцям універсальну освіту і широту кругозору. Недарма багато з них стали пізніше відомими громадсько-політичними і релігійними діячами. Особливо слід відзначити Михайла Козачинського з подільського містечка Ямполя. Після закінчення навчання в Київській Академії він у 1738 р. виїхав до Сербії, де викладав у м. Карлівцях і сприяв культурному відродженню сербської нації. Повернувшись до Києва, він займав посаду професора і префекта Академії. Широко відомі філософські курси Козачинського і його драматичні твори⁴³.

Цікава біографія і Олександра Мацієвича з м. Володимира-Волинського. По закінченні навчання в Академії він відправився в Троїцький монастир в Чернігові, потім проповідував в Тобольській єпархії. В 1734—1737 рр. він як учений ієромонах брав участь у Камчатській експедиції, в 1741 р. став митрополитом Тобольським і Сибірським, а в наступному — членом Синоду. В 1764 р. за протест проти відібрання Катериною II церковних маєтків був позбавлений сану і ув'язнений в Архангельському Карельському монастирі. Залишив по собі ряд наукових праць⁴⁴.

Серед випускників Київської Академії з Правобережжя і Західної України слід також відзначити П. Погорецького (доктор медицини, відомий своїми працями), Ф. Мочульського (служив в Сухопутному кадетському корпусі, потім став єпископом білгородським), Ф. Еміна (перекладач, літератор, мандрівник) та І. Ставицького (політичний та релігійний діяч, ректор Кам'янець-Подільської семінарії)⁴⁵.

⁴⁰ Петров С. О. Книги гражданського друку, видані на Україні XVIII—I пол. XIX ст.: Каталог.— К., 1971.— С. 250, 251.

⁴¹ Акты и документы...— Т. 1.— Ч. 2.— С. 285, 288, 301—302;— Т. 5.— С. 247, 518.

⁴² Там же.— Т. 4.— Передмова; Т. 5.— С. 51, 82.

⁴³ Рогович М. Д., Нічик В. М. Філософська думка в Києво-Могилянській академії. Мануїл Козачинський // Філософська думка.— 1969.— № 1.— С. 98—116.

⁴⁴ Акты и документы...— Т. 1.— Ч. 2.— С. 418—419.

⁴⁵ Там же.— Т. 3.— С. 502; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею.— Киев, 1856.— С. 202—204, 212—216, 326.

Вихідцями з Західної України були київські архієпископи Варлаам Ванатович і Рафаїл Заборовський, на честь останнього Київська Академія певний час називалася Могило-Заборовською⁴⁶.

Наведений фактичний матеріал яскраво свідчить про тісні зв'язки Правобережжя і Західної України з Києвом у XVIII ст. і невід'ємність культурного розвитку Правобережжя і Західної України від основних українських земель.

Одержано 31.05.90.

Предпринята попытка оценить вклад первого на Украине высшего учебного заведения — Киевской Академии — в культурное единение расчлененных украинских земель в XVIII в. На основе анализа опубликованных и новых архивных источников прослеживаются количественный и качественный состав воспитанников Академии с Правобережья и Западной Украины, характер и значение деятельности ее выпускников в борьбе против католическо-униатской экспансии, за воссоединение украинских земель.

⁴⁶ Вишне夫斯基 Д. Киевская Академия...— С. 17.

М. Даниш (Братіслава, ЧСФР)

Українські студенти в Братіславському ліцеї у XVIII ст.

Використовуючи невідомі досі архівні документи та матеріали, автор наводить нові дані про навчання і діяльність українських студентів у Братіславському ліцеї в XVIII ст.

Дружба українського і словацького народів має давні традиції. Однією з важливих сторінок історії українсько-словацьких зв'язків є культурно-громадські контакти наших народів у XVIII ст. В той час, незважаючи на подвійне національне гноблення з боку імперії Габсбургів і угорського дворянства*, відбувався процес формування самосвідомості словацької нації, зміцнювалися зв'язки словаків з іншими слов'янськими народами.

Існування широких контактів між Україною та Словаччиною підтверджують нові факти про навчання українців у Братіславському ліцеї в XVIII ст.

У той час все більше студентів українського походження здобували освіту в закордонних навчальних закладах, зокрема університетах Західної та Центральної Європи. Як правило, вони продовжували там своє навчання після закінчення навчальних закладів на батьківщині. Часті переходи студентів з одного університету в інший — типове явище для того часу. Широкі та ґрунтовні знання були необхідною передумовою успішної службової кар'єри. Поїздкам вихованців Київської академії в навчальні заклади Австрії та Угорщини сприяла заснована в 1747 р. у м. Токаї Російська комісія по розведенню винограду і заготівлі вин для царського двору. Її керівники запрошували вихованців Академії для роботи в Угорщині і заохочували їх до навчання в місцевих навчальних закладах, насамперед у Будапешті та Братіславі.

В науковій історичній літературі вже згадувалося про перебування у Братіславському ліцеї трьох випускників Київської академії: Івана

* З середини XI ст. Словаччина входила до складу угорських земель.

Фальковського, Андрія Ставицького та Аарона Пекалицького¹. У XVIII ст. Братіслава була не тільки політичним центром і столицею Угорщини, а й містом з багатими традиціями і значними культурно-громадськими контактами. З 1720 р. до кінця сторіччя кількість її жителів зросла в три рази і в 80-х роках, коли там навчалися українські студенти, становила більше 30 тис. чол. Вже наприкінці XVIII ст. Братіслава була студентським містом. У протестантському ліцеї, католицькій гімназії та Королівській юридичній академії навчалися більше 1 тис. студентів. Лекції в Братіславському ліцеї, які кожний рік відвідували майже 400 чол., читали визначні словацькі та угорські вчені². Відомий угорський історик, словак за національністю, Матей Бел у першій пол. XVIII ст. був ректором цього ліцею і значним чином впливу на характер його діяльності та дальший розвиток. Його праці, як і твори інших представників словацької інтелігенції, були пронизані в той час ідеєю єдності словаків та інших слов'янських народів³. У XVIII ст. ідея єдиного слов'янського народу була характерною і для багатьох слов'янських націй. Теоретична концепція Матея Бела про великий слов'янський народ знайшла своє втілення у діяльності Братіславського ліцею. В списку його учнів є прізвиська словаків, сербів, поляків, чехів, українців, росіян, македонців та представників інших народностей⁴. Історія Братіславського ліцею, його роль у процесі формування національної самосвідомості словаків і міжслов'янських культурно-громадських контактів наприкінці XVIII ст. вивчена дуже мало. Певною мірою ці питання висвітлені у працях С. Маркушовського, написаних наприкінці XIX ст.⁵, а також югославського історика Р. Ковіянича, присвячених навчанню сербів у Братіславському ліцеї в XVIII—XIX ст.⁶ Необхідно відзначити, що наукового дослідження, яке б з марксистських позицій всебічно розкривало роль Братіславського ліцею у політичному й культурному житті Словаччини поки ще немає.

Архівні матеріали цього навчального закладу за XVIII ст. не донесли до нашого часу багатьох фактів. Проте на основі документів, які збереглися в архіві ліцею у Братіславі та рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР у Києві, виявлено нові цікаві дані з досліджуваної проблеми.

У списках учнів ліцею за 1747—1835 рр., крім вищезгаданих трьох українських студентів, є прізвиська інших представників України.

Серед них значиться 27-річний К. Крижановський. Його ім'я згадується в статті С. Серебреникова з історії Київської академії в другій половині XVIII ст. У 1753 р. К. Крижановський був призначений викладачем Академії⁷. Дані про його навчання за кордоном наводяться у списку студентів, які навчалися в Братіславі у 1747 р.⁸ Там К. Крижановський

¹ Петров Н. И. Автобиографические записки преосвященного Ириния Фальковского. Ч. 1. (1762—1783) // Труды Киевской духовной академии.— 1883.— Т. 7.— С. 456—479 (далі — ТКДА); Булашев Г. Ириней Фальковский // ТКДА.— 1883.— Т. 2.— С. 229—319, 444—514, 546—615; Булашев Г. Ириней Фальковский // Киевская старина.— 1883.— Т. 5.— С. 89—120; Штернберг Я. И. Из истории экономических и культурных связей между Россией и Венгрией в XVIII в. // Международные связи России в XVII—XVIII вв.— М., 1966.— С. 404—405; Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия.— Киев, 1988.— С. 251.

² Lehotská D. Dejiny Bratislavy.— Bratislava, 1978.— S. 37.

³ Tibenský J. Dejiny vedy a techniky na Slovensku.— Bratislava, 1978.— S. 150.

⁴ Archív knižnice evanjelického Lýcea v Bratislave. Matricula scholae Posoniensis Evang. A. C. ab anno 1747 itaque ab an. 1835 (далі — AKEL).

⁵ Markušovszky S. Pozsonyi ág. hitv. ev. Lyceum története.— Pozsony, 1896; Markuschowski S. Geschichte der evang. Kirchengemeinde zu Pressburg.— D. 1, 2.— Pressburg, 1906.

⁶ Kovijanić R. Stúdie z dejín juhoslovansko-slovenskýsh vzt'ahov.— Martin, 1975.— 140 s.; Kovijanić R. Srpski pisci u Bratislavi i Modri XVIII veka.— Novi Sad, 1973.— 112 s.

⁷ Серебреников В. Киевская академия с половины XVIII века // ТКДА.— 1896.— Т. 2.— № 6.— С. 380.

⁸ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 97.

перебував до травня 1750 р., а з серпня наступного року перейшов в Академію Фридерікіана (Пруссія)⁹. Разом з ним у ліцеї навчався і 19-річний Антон Деметрович з Москви, який прибув до Братіслави в 1749 р.¹⁰ Після повернення К. Крижановського до Києва його призначили викладачем німецької та єврейської мов, які в Братіславському ліцеї викладалися на високому рівні. В 1767 р., будучи вже роменським протоієреєм, він та його брат — гадяцький полковник Антон Крижановський — вирішили відправити своїх синів після закінчення Київської академії продовжувати навчання за кордон, у Лейпцігський університет¹¹.

У 1745—1750 рр. під час своїх подорожей по Західній Європі в Братіславі зупинявся визначний український народний філософ Г. С. Сковорода, який «старался знакомитися наипаче с людьми ученостию и знаниями отлично славимыми тогда»¹². Цілком ймовірно, що в Братіславі він зустрічався і контактував з українськими студентами, які там навчалися, а можливо, і сам відвідав деякі лекції у місцевому ліцеї. М. Мольнар запевняв, що йому «відомо з певних джерел» про навчання Сковороди в університеті м. Трнави, яке знаходиться за 30 км від Братіслави¹³. На жаль, автор не повідомив, які це відомості і звідки вони. Можливо, у процесі дальшого дослідження в архівах Братіслави і Трнави будуть знайдені прямі чи опосередковані свідчення про перебування і навчання там Г. С. Сковороди.

В 1752/53 навчальному році серед студентів Братіславського ліцею першого класу названо ім'я Арсеніуса Безбородка Білозерківця з українського міста Переяслава. В 1753 р. він переїхав у Саксонську академію¹⁴. В. Л. Модзалевський у Малоросійському Родословнику подає генеалогію роду Безбородків, але не включає до нього А. Безбородка. Проте у доповненні він описує його життя. На його думку, Арсеній Безбородко — син сотника Івана Білозерківця і не має ніякого відношення до роду Безбородків¹⁵. Цінним є наведений В. Л. Модзалевським факт навчання А. Білозерківця за кордоном у Лейпцігському університеті в 1754 р., де він називає себе Арсенієм Безбородко Білозерківцем. Саме так записано прізвище цього українського студента у списку учнів Братіславського ліцею. Виникає запитання, чому Арсеній Білозерківець, якого В. Л. Модзалевський не відносить до роду Безбородків, називає себе Безбородком? На нашу думку, це питання потребує дальшого дослідження.

В списку студентів, які навчалися у Братіславі в 1754 р., у третьому класі значиться 17-річний Моксес Федорович з містечка Васильків¹⁶. У списках 1755 р. він є учнем 2 класу¹⁷. В 1758 р. для вчителювання в Костромській семінарії з Києва були викликані вихованці Академії, брати Іван і Максим Федоровичі. Перший викладав у Костромській семінарії латинську мову, риторику та поетику. Максим Федорович читав лекції з слов'яно-російської граматики¹⁸. Вірогідно, що він і є той українець Моксес Федорович, який з 1754 р. навчався за кордоном у Братіславському ліцеї.

⁹ Ibid.

¹⁰ AKEL Bratislava. Matricula classis III-tice sue syntaxistarum ab anno 1749.— L. 10.

¹¹ Петров Н. Автобиографические записки Ириней Фальковского. Ч. 1 (1762—1783) // ТКДА.— 1907.— № 6.— С. 460.

¹² Сковорода Г. Твори в двох томах.— К., 1961.— Т. 2.— С. 489.

¹³ Мольнар М. Невідомий лист Сковороди // Рад. літературознавство.— 1958.— № 2.— С. 113.

¹⁴ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 104.

¹⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник. Т. 2. А—Я.— Киев, 1908.— С. 656.

¹⁶ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 361.

¹⁷ Ibid.— L. 645.

¹⁸ Акты и документы Киевской академии, изданные Н. И. Петровым. (Отд. 2, г. 1751—1762).— 1906.— Т. 2.— С. 429 (далі — АДКА).

В 1757 р. у списку студентів значиться 25-річний Грегор Дубравскі, учень другого класу, з Малоросії (*Russia parva*)¹⁹. В 1760—1761 рр. у Братиславі навчалися українець Ян Миловський, який в 1761 р. переїхав у школу Дебрецена²⁰, і Юрай Будовський з Росії, учень другого класу²¹. Ніяких даних про них більше знайти не вдалося.

Найбільш повними є відомості про І. Фальковського, який знаходився в Угорщині 8 років і залишив цікаві та докладні записки про обставини свого життя за кордоном²². У них містяться також дані про перебування і навчання там Андрія Ставицького та Аарона Пекалицького. В 1775 р. молодий І. Фальковський був змушений перервати навчання у Київській академії тому, що його батька Юстина призначили ієромонахом домашньої церкви при російській Токайській комісії в Угорщині²³. 23 лютого того ж року І. Фальковський прибув у Токай. Київська академія потребувала тоді добрих викладачів з математики, німецької та французької мов. Батько І. Фальковського шукав для сина навчальний заклад, після закінчення якого йому було б забезпечене місце викладача у Київській академії. Після невдалої спроби влаштувати сина у Віденський університет батько направив його до Братиславського ліцею, в якому на високому рівні вивчалися латинська й сучасні іноземні мови.

До Словаччини І. Фальковський прибув разом із С. Осватом з Токая, з яким навчався в одному класі. В його документах зазначалося, що він син священика і родом з Києва²⁴. І. Фальковський став учнем третього класу і був одним з кращих серед студентів до кінця XVIII ст.²⁵ Про його ставлення до навчання свідчить переписка з батьком, який в одному з листів від 16 жовтня 1777 р. писав синові: «...с радостью моею слышал, что тебя и там (у Братиславы — М. Д.) так, как в Токаю учителя за прилежание твое к учению похваляют»²⁶. Навчаючись у ліцеї, І. Фальковський наймав також приватного вчителя, який давав йому уроки з латинської та німецької мов. Про інші предмети, які він вивчав у ліцеї, можна дізнатися з надісланого батькові докладного розкладу уроків на тиждень і занять від 8 грудня 1777 р.²⁷ у Братиславі, як видно із записок та листів І. Фальковського, він підтримував зв'язки із сербськими студентами. У своїй праці «Короткий географічний опис Угорщини», яку він написав на основі досліджень учителя історії та географії Братиславського ліцею, словака Яна Томка Саского, І. Фальковський присвятив спеціальний розділ сербам²⁸. Він, зокрема, зазначав: «Сербский народ, называемый попросту рацким, между которым я три года почти проживал, будучи одной православной с нами веры, достоин подлинно того, чтобы мы историю и приключения его прилежно читали»²⁹. Збереглася і його переписка із сербським митрополитом Вікентієм Відаком³⁰.

Проживаючи в Братиславі, І. Фальковський вів книжку витрат, з якої можна дізнатися про його фінансове становище та спосіб життя³¹.

¹⁹ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 384.

²⁰ Ibid.— L. 165.

²¹ Ibid.— L. 397.

²² Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР. Рукописний відділ. Музейний рукопис № 928, арк. 80—179 (далі — ЦНБ АН УРСР).

²³ Булашев Г. Ириной Фальковский // Киевская старина.— 1883.— Т. 5.— С. 95.

²⁴ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 266.

²⁵ Ibid.

²⁶ Булашев Г. Ириной Фальковский // Киевская старина.— 1883.— Т. 5.— С. 101.

²⁷ Там же.— С. 98—99.

²⁸ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ. Рук. № 725 (580), арк. 147—162.

²⁹ Там же, арк. 152.

³⁰ Там же. Рукописний відділ. Збірник І. Фальковського. Рук. № 699 (621), арк. 60—65.

³¹ Там же, арк. 40.

Він купив багато книг, серед них праці словаків Яна Томка Саского і Матея Бела, які згодом він забрав до Києва³². У географічному рукописі про Угорщину І. Фальковський погоджувався з науковими поглядами Матея Бела і визнавав себе його учнем³³.

Після пожежі в Київській академічній бібліотеці у 1784 р. багато викладачів пожертвували для неї свої книги і серед них — І. Фальковський. 816 книг купили у К. Крижановського, який навчався в Братіславі у 1750 р. У списку цих видань знаходилися книги угорських вчених, а також праця чеського вченого — педагога Яна Амоса Коменського³⁴. Каталог книг Київської академії кінця XVIII ст. містить більше 20 назв книг, виданих у друкарнях Трнави, Братіслави, Кошіце, Будина, Дебрецена. Мабуть, вони потрапили в академічну бібліотеку з особистих зберігань викладачів Академії, які в минулому навчалися в Угорщині³⁵.

Після одного року навчання у Братіславському ліцеї І. Фальковський переїхав до Пешта (Будапешта), де продовжував вчитися в гімназії ордена піаристів*. Причиною цього переїзду була більш дешевша оплата за квартиру та харчування у цьому місті, яка для студентів за кордоном відігравала значну роль в їх житті й навчанні. В одному із своїх листів І. Фальковський констатував: «В Братиславу я ради совершенного изучения немецкого языка и других учений охотнее бы поехал»³⁶. Його перебування в Пешті та навчання в університеті Буди, де він вивчав експериментальну фізику, докладно описав історик Я. Штернберг³⁷.

Перебування І. Фальковського в Угорщині відкриває цікавий факт зв'язків випускників Київської академії, українських студентів, із сербами. В 1733 р. сербський митрополит В. Йованович звернувся до митрополита Р. Заборовського, протектора Київської академії, з проханням надіслати десять учителів до Сербії, щоб вони навчали сербську мову так, як в Академії київській³⁸. У тому ж році до Белграда виїхали вихованці Київської академії і серед них Іван Минацький, який викладав у Карловцях риторику³⁹. Через 55 років І. Фальковський поселився в Пешті у сина І. Минацького — вчителя сербської школи⁴⁰.

В 1783 р. І. Фальковський повернувся до Києва, відмовившись від пропозиції стати писарем російського посольства у Відні. Свій вчинок він пояснював тим, що не хотів працювати на цивільній посаді за кордоном, а хотів удома (в Києві — М. Д.) стати вчителем⁴¹. І. Фальковський викладав у Київській академії більше 20-ти років і в 1803 р. став її ректором.

У 1776 р. за кордон виїхав студент Київської академії Андрій Ставицький. Два роки він навчався в Умані, яка тоді належала Польщі, а після цього відправився до Угорщини і зупинився у Відні з метою знайти місце при російському посольстві⁴². Йому порадили звернутися до

³² Там же, арк. 41—42.

³³ Там же. Рукописний відділ. Рук. № 725 (580), арк. 161.

³⁴ АДКА. (Отд. 2, г. 1721—1795). Реестр книг для умножения библиотеки.— 1907.— Т. 4.— С. 291—293.

³⁵ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ. Catalogus librorum bibliotheca Academiae Kioviensis 7 (369) с., 1. 11—147.

* Католицький орден монахів-піаристів заснований у 1607 р. в Римі з метою створення шкіл для юнацтва. Його вплив поширювався на Іспанію, Чехію, Моравію, Австрію та Угорщину. В гімназіях ордену піаристів мали можливість навчатися студенти різних національностей і віросповідання.

³⁶ Булашев Г. Ириней Фальковский // ТКДА.— 1883.— Т. 2.— С. 249.

³⁷ Sternberg J. Kievi diákok Magyarországon a 18. században // Utak, találkozások, emberek.— Uzsgorod, 1974.— С. 30—36; Штернберг Я. Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині // Укр. іст. журн.— 1965.— № 4.— С. 107—108.

³⁸ Кулаковский П. Начало русской школы у сербов в 18 веке // Отделение русского языка и словесности импер. Акад. наук.— 1903.— Кн. 3.— С. 278.

³⁹ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К., 1981.— С. 233.

⁴⁰ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ. Рук. № 699 (621), арк. 40.

⁴¹ Там же, арк. 65—66.

⁴² Сербеников В. Указ. статья.— С. 374.

І. Фальковського, який проживав у той час в Братиславі. Прибувши туди, А. Ставицький за допомогою І. Фальковського добився у ректора Братиславського ліцею, щоб його прийняли в конвікт, заснований при навчальному закладі для бідних студентів⁴³. З першої зустрічі А. Ставицького та І. Фальковського у Братиславі почалася їхня міцна дружба.

В списках студентів Братиславського ліцею за 1778 р. записано, що А. Ставицький 27 років родом з м. Стародуб⁴⁴. У Братиславі він прослухав курс філософії, історії (в тому числі російської), географії, арифметики, єврейської та німецької мов⁴⁵. А. Ставицький навчався у ліцеї до 1780 р., після чого разом з І. Фальковським переїхав до Токаю в Російську комісію для розведення винограду і заготівлі вин для царського двору. Там вони познайомилися з А. Пекаліцьким, який після закінчення Академії в 1780 р. був направлений на місце покійного Ю. Фальковського. А. Пекаліцький навчався і працював в Угорщині шість років, зокрема вів практичні заняття з грецької мови з греками, які знаходилися на той час у Токаї⁴⁶.

В рукописному відділі ЦНБ АН УРСР збереглася частина листування А. Ставицького, І. Фальковського і А. Пекаліцького. Це дає можливість частково познайомитися з життям українських студентів за кордоном⁴⁷. Спільність наукових інтересів і поглядів на життя зближувала цих трьох людей. Між ними встановилися теплі та дружні стосунки, які під час навчання за кордоном, а потім і в Києві проявлялися у взаємній моральній та матеріальній підтримці.

В 1782 р. А. Ставицький повернувся до Києва, де був призначений викладачем граматики, історії та географії Київської академії. Пізніше туди приїхав І. Фальковський, який тимчасово проживав у А. Ставицького⁴⁸. В 1786 р. з Токаю прибув А. Пекаліцький і за рекомендацією І. Фальковського та А. Ставицького з 1788 р. викладав в Академії грецьку мову⁴⁹.

В списку викладачів Київської академії другої половини XVIII ст. наведено прізвище Самуїла Храпанова, який народився в Угорщині. Спочатку він навчався у Пряшівській гімназії (Східна Словаччина), а потім у Братиславі. З 1797 р. С. Храпанов викладав в Академії німецьку мову⁵⁰. Вірогідно, що його переїзд до Києва пов'язаний з порадою і допомогою українських студентів, з якими він міг познайомитися під час навчання у Братиславі. Ймовірно, таким же шляхом поступили до Київської академії деякі серби — випускники Братиславського ліцею.

У списку студентів, які навчалися в 1789 р. у Братиславі, значиться 16-річний Деметр Параскевич з м. Токая, сім'ї торговця⁵¹. Деметр був родичем Дмитра Параскевича, придворного комісара Російської комісії в Токаї⁵².

Студенти Київської академії, які бажали закінчити своє навчання за кордоном, відправлялися до Угорщини і знаходили там підтримку, головним чином, з боку російського посольства у Відні й Токайській комісії. Вони добиралися до Братислави різними способами: з купецькими валками, військовими командами. Більшість українських студентів приходили до Угорщини з торговими караванами, які прямували до Токаю. 2 січня 1757 р. Київською губернською канцелярією були видані паспорти І. Велисару, двом служителям і студенту Київської академії

⁴³ Петров Н. И. Указ. статья.— С. 472.

⁴⁴ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 226.

⁴⁵ AKEL Bratislava. Diarium scholastic 1760—1782.— L. 36.

⁴⁶ Петров Н. И. Указ. статья.— С. 473.

⁴⁷ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ. Рук. № 699 (621).

⁴⁸ Петров Н. И. Указ. статья.— С. 477.

⁴⁹ Серебренников В. Указ. статья.— С. 395.

⁵⁰ Там же.— С. 400.

⁵¹ AKEL Bratislava. Matricula scholae Posoniensis.— L. 734.

⁵² Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 276, оп. 1, спр. 709, арк. 1—4

(далі — ЦДАДА СРСР).

для проїзду до цього міста⁵³. За архівними документами можна встановити їхню дорогу з Києва до Токаю, яка проходила через Фастів на Чудне, Полонне, Ізяслав, Броди, Жовкву, міста Пряшов і Кошіце (Східна Словаччина)⁵⁴. Цим же шляхом до Угорщини потрапляли й інші студенти Київської академії.

Російська комісія в Токаї проіснувала більше 50 років (1733—1798)⁵⁵. З її діяльністю безпосередньо пов'язане навчання українських студентів у Братиславському ліцеї, про що свідчать знайдені нами відомості.

У науковій літературі діяльність Російської токайської комісії в Угорщині досліджується в основному з економічного боку⁵⁶. Її головною метою була закупівля угорських вин. Однак завдання комісії були значно ширші від просто економічних. Вона діяла і як російський політичний та культурний центр в Угорщині. Через її комісарів до російського уряду надходили відомості про події в цій країні. Своєрідну роль комісія відігравала у ставленні до слов'янського населення Угорщини, зокрема сербів. У 1752 р. до кабінету російського імператора та колегії іноземних справ надійшла скарга барона Бретлаха на комісара Токайської комісії полковника Ф. С. Вишневського, в якій йшлося про те, що він посилав людей сербської нації, громадян Угорщини, як російських перевізників вина до Росії, і цим надавав їм захист⁵⁷.

Токайська комісія відіграла також значну роль при вербуванні слов'яно-сербського населення Угорщини в гусарські полки російської армії. Їх створення мало велике політичне та міжнародне значення. У цих полках служило багато представників західнослов'янських народів, які шукали захисту від Туреччини, Австрії та Угорщини в Росії.

Зміцнювалися зв'язки Токайської комісії з українськими студентами в Угорщині. Її керівники запрошували студентів Академії на посади перекладачів і настоятелів у Комісію і сприяли їх навчання. Академія сама заохочувала своїх вихованців продовжувати навчання в зарубіжних навчальних закладах і запрошувала їх після повернення до Києва працювати викладачами.

Навчаючись у Братиславському ліцеї, українські студенти не користувалися привілеями, а жили так само, як інші учні, тобто перебували в тяжкому матеріальному становищі. Про це свідчать записки і листи І. Фальковського та А. Ставицького. Тільки діти заможних батьків мали матеріальну підтримку.

Студенти з України після закінчення ліцею у Братиславі продовжували вчитися у навчальних закладах Західної Європи або поверталися на батьківщину, щоб передати набуті знання своєму народові. Після повернення вони працювали в основному як викладачі Київської академії або інших шкіл на Україні та в Росії.

Знайдені архівні матеріали свідчать про перспективу дальшого дослідження теми навчання і діяльності українських студентів у Братиславі. Систематичні архівні пошуки обіцяють відкрити нові факти про навчання українців у Братиславі, а отже, й нові сторінки в історії слов'яцько-українських зв'язків.

Используя неизвестные до сих пор архивные документы и материалы, автор приводит новые данные об учебе и деятельности украинских студентов в Братиславском лицее в XVIII в.

⁵³ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2066, арк. 6.

⁵⁴ Там же, спр. 1778, арк. 27.

⁵⁵ Полное собрание законов Российской империи.— Т. 25.— № 18337.— С. 45—46.

⁵⁶ Рачинский А. Русские комиссары в Токае в XVIII в. // Русский вестник.— 1875.— Т. 119.— С. 182—218; Tardy L. A Tokaji Borväsarló Bizottság története (1733—1798).— Sárospatak, 1963.— 200 s.; Штернберг Я. И. Из истории экономических и культурных связей между Россией и Венгрией в XVIII в. // Международные связи России в XVII—XVIII вв.— М., 1966.— С. 381—409.

⁵⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 134, арк. 423—425.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський),
В. В. Корнілов (Кам'янець-Подільський)

Ю. Й. Сіцинський

Автори цієї публікації розповідають про життєвий шлях та науково-просвітницьку діяльність археолога, історика, етнографа та музеєзнавця Ю. Й. Сіцинського.

Археолог, історик, етнограф і музеєзнавець Юхим Йосипович Сіцинський (1859—1937 рр.) залишив після себе понад 180 опублікованих праць. Це монографії, статті, нариси з історичного краєзнавства Поділля. Тим часом ім'я дослідника відоме лише у вузьких наукових колах. Що ж до широкої громадськості, то вона майже не обізнана з опублікованими ним працями. Нині вони — бібліографічна рідкість.

Завдання авторів цієї публікації полягає в тому, щоб ознайомити читачів з життям і творчістю Ю. Й. Сіцинського¹.

Юхим Йосипович Сіцинський народився 10 грудня 1859 р. у с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (тепер—Хмельницька область). Його батько, дід і прадід були священиками. Навчався Юхим у Кам'янецькому духовному училищі, а потім — у Кам'янецькій духовній семінарії та Київській духовній академії, яку закінчив у 1885 р. із ступенем кандидата богослов'я. Після завершення навчання працював учителем у Бахмуті на Катеринославщині, а у 1889 р. переїхав до Кам'янця-Подільського. Там, прийнявши сан служителя церкви, Юхим Йосипович мав широкі плани наукової і громадської роботи. Сан дав йому можливість використовувати тодішні церковні видання.

У 1892—1918 рр. він був редактором подільських періодичних видань («Подольские епархиальные ведомости», «Православная Подолия», «Подолия»). У 1890—1893 рр. — член-секретар «Подольского епархиального историко-статистического комитета», а після його перетворення у «Подольское церковное историко-археологическое общество» в 1903 р. голова цього товариства аж до його закриття у 1921 р.²

Під редакцією Юхима Йосиповича вийшли «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (вип. VI, 1893; вип. VIII, 1897), «Труды Подольского церковного историко-археологического общества» (вип. X, XI, XII за 1904, 1911, 1916 рр.). Ю. Й. Сіцинський заснував у Кам'янці-Подільському історико-археологічний музей і був його завідуючим (1890 р. — листопад 1922 р.). Згодом він працював науковим співробітником цього музею. Завдяки його величезній енергії були зібрані значні колекції українського мистецтва, етнографії, археології і історії. Спеціальний розділ експозиції, присвячений історії Кам'янця-Подільського, збірка рукописів і стародруків, бібліотека музею — йому було чим пишатися.

¹ Про творчу діяльність вченого див.: Брокгауз А. и Ефрон И. Энциклопедический словарь.— Спб., 1901.— Т. XXXII.— С. 401; І.—К-ч (Крип'якевич І.). П'ятдесятліття наукової праці Єфима Сіцинського // Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 217—223; Львівська загальна енциклопедія.— Львів.— 1933; Nowy Wielkił Ilustrowanij słownik.— Praha, 1932; Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля // Укр. іст. журн.— 1968.— № 9.— С. 87—93.

² Хмельн. обл. держ. арх. (далі — ХОДА), ф. 3333, спр. 7, арк. 51—57.

Ю. Й. Сіцинський був членом різних наукових товариств і установ: Товариства ім. Т. Г. Шевченка (з 1899 р. до кінця життя), Церковно-археологічного і історичного Товариства при Київській духовній академії (1888—1918 рр.), історичного товариства Нестора-літописця (1896—1918 рр.), Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтва (1902—1918 рр.). Паралельно він займав різні посади: був вчителем технічної середньої школи і жіночої гімназії. У 1918 р., коли в Кам'янці було засновано університет, Ю. Й. Сіцинський був обраний приват-доцентом богословського факультету, де читав лекції з церковної археології, а після його закриття викладав археологію та історію мистецтва на історико-філологічному факультеті Інституту народної освіти (ІНО) — до 1922 р. У 1931 р. дослідник переїхав до Києва, де працював науковим співробітником у Лаврському музеї. У 1933 р. захворів і повернувся до Кам'янця. Три роки тяжко хворів, але наукову роботу не покинув. Учений помер у Кам'янці-Подільському 7 грудня 1937 р. Отаким був його життєвий шлях.

Звернення до опублікованих ученим праць переконує у широті його наукових інтересів. Це і археологія, і історія, і етнографія.

Уже під час навчання в семінарії у Юхима Йосиповича виник намір зійти з церковного шляху й податися у світську науку. Він хотів кинути семінарію і перейти на навчання до університету. Але цьому перешкодило видання у 1879 р. «Высочайшего повеления» — до університету дозволялося приймати семінаристів лише за умови здобуття ними атестата зрілості за повний курс класичної гімназії. Таким чином, намірам майбутнього вченого не судилося здійснитися. Та, незважаючи на це, весь свій дальший життєвий шлях Ю. Й. Сіцинський зв'язав з історичною наукою.

90-ті роки XIX ст. — то був період, коли Ю. Й. Сіцинський активно займався археологією. Подорожуючи по рідному краю, маючи постійні контакти із своїми кореспондентами (служителями культури, вчителями й селянами), дослідник зібрав та узагальнив надзвичайно великий матеріал, який згодом був покладений в основу підготовленої і виданої ним капітальної джерелознавчої праці «Археологическая карта Подольской губернии»³. У цій книзі, яка зберегла своє науково-пізнавальне значення і сьогодні, Ю. Й. Сіцинський систематизував майже 2 тис. пам'яток кам'яного віку, доби міді і бронзи, раннього залізного віку та періоду Київської Русі IX—XIII ст. Головні археологічні об'єкти добре картографовані. Археологічна карта Поділля використовується сучасними дослідниками, зокрема, при підготовці Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР (по Хмельницькій, Вінницькій і частково Одеській областях).

У період збирання матеріалів для цієї карти Ю. Й. Сіцинський займався не тільки розвідковими, а й стаціонарними дослідженнями. Він вивчав, наприклад, історію давньоруського Бакотського монастиря на Середньому Дністрі⁴. Цікавими є наслідки археологічних розкопок біля сіл Привороття, Кептенці, у Кам'янці-Подільському⁵.

Серед праць вченого виділяються й історико-археологічні нариси, присвячені оборонним замкам Поділля XIV—XVII ст.⁶ В них систе-

³ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве. — М., 1901. — Т. 1. — С. 197—365.

⁴ Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // Подоль. епархиальные ведомости (далі — ПЕВ). — 1891. — № 46. — С. 1213—1221; Раскопки бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ. — 1892. — № 39. — С. 706—708.

⁵ Сецинский Е. Раскопки у д. Приворотье Маковецкое Каменецкого уезда // Археологическая летопись Южной России // далі — АЛЮР). — 1899. — 1. — С. 26—28; 1901. — Т. 3. — С. 30—31; Исследование подземных ходов в Каменце-Подольске // АЛЮР. — 1901. — Т. 3. — С. 149—150.

⁶ Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. Исто-

мативізовані важливі наукові матеріали (історико-археологічні та історико-архітектурні). Вони й сьогодні зберігають певне наукове значення, особливо в зв'язку з підготовкою історико-архітектурної частини Зводу пам'яток історії і культури по Хмельницькій області.

Історичні розвідки Ю. Й. Сіцінського відзначаються багатоплановістю. Це, по-перше, праці, в яких оцінюються джерела з історії церкви. До них належить зведення про найдавніші православні церкви на Поділлі (Сутківці, Зіньків, Кам'янець-Подільський); про давньоруські традиції побудови храмових споруд XIV—XVII ст.⁷, які становили основу обрядів, пов'язаних з ними; про матеріали з історії монастирів Поділля⁸. Значний інтерес для сучасного історика мають статті Ю. Й. Сіцінського з історії унії на території історичного Поділля⁹.

Відзначимо також його працю, присвячену давньоруській столиці Дністровського Пониззя — м. Бакоти¹⁰. В ній йдеться про давньоруську літописну традицію, пов'язану з цим містом, з історією важливого міського осередка на Середньому Дністрі XII—XIII ст.

Особливе місце серед досліджень Ю. Й. Сіцінського займає велика монографія про Кам'янець-Подільський¹¹. Структура праці та стиль викладу матеріалів свідчать про те, що дослідник ґрунтовно вивчив відомі в кінці XIX ст. джерела, а також відповідну вітчизняну та зарубіжну літературу. Автор зробив короткий екскурс у давню історію території, на якій виникло місто.

У книзі вміщений загальний історичний нарис головних подій, пов'язаних з життям Кам'янця-Подільського у XIII—XIV ст., з періодом панування польських феодалів (1434—1672), загарбанням міста Туреччиною (1672—1699 рр.), поверненням його до лона польської феодальної урядової адміністрації (1699—1793 рр.) У цьому виданні йдеться про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії.

В монографії проаналізовані різні аспекти життя Кам'янця. Зокрема, йдеться про значення фортеці, історію її укріплень, про внутрішню організацію замка. Розглянуті й систематизовані матеріали про руську (українську), польську та вірменську общину. Говориться й про роль єврейського населення у житті міста над Смотричем. У праці наведені й цікаві демографічні дані, з яких випливає, що чисельність населення міста у 1892 р. становила понад 36,5 тис. чол.

У книзі Ю. Й. Сіцінського є чимало малюнків, гравор та фотографій. Монографія є зразком комплексного вивчення різномірних джерел, їх систематизації та синтезу.

Чимало зроблено дослідником і у справі збирання та вивчення етнографічних матеріалів Поділля. Його цікавили різні елементи народного побуту й культури. Про це свідчать, зокрема, праці про сімей-

рико-архітектурні нариси // Записки історико-філософського відділу Української академії наук.— К., 1928.— Т. XVII.— С. 64—160.

⁷ Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. I. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда // ПЕВ.— 1889.— №№ 2—3; II. Церковь в Зинькове Летичевского уезда // ПЕВ.— 1890.— №№ 16—17; III. Каменецкая Иоанно-предтеченская церковь // ПЕВ.— 1890.— №№ 37—42; IV. Замковая церковь в г. Каменце // ПЕВ.— 1892.— №№ 27—28.— С. 474—490.

⁸ Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии // Труды Подольского историко-статистического комитета (далі — ПЕИСК).— Кам.-Под., 1891.— Вып. V.— С. 209—438.

⁹ Сецинский Е. К истории унии в Подолии // ПЕВ.— 1899.— № 20.— С. 433—445; № 21.— С. 455—463; № 22.— С. 488—500; Материалы для церковной истории Подолии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1891.— Кн. V.— № 10.— С. 176—183; Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям // ПЕВ.— 1899.— №№ 45—46.

¹⁰ Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья // ПЕВ.— 1899.— №№ 46—49.

¹¹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историч. описание.— Киев, 1895.— 247 с.

не життя на Поділлі у першій половині XVIII ст., народне свято у Кам'янці, народні уявлення щодо смерті й «загробного світу»¹². Юхим Йосипович створив спеціальні програми досліджень етнографічних матеріалів¹³. Значною мірою завдяки цьому було зібрано велику етнографічну колекцію для Кам'янець-Подільського історичного музею.

Ю. Й. Сіцинський проявив себе і як знаток історії архітектури. Його перу належить ряд праць історико-архітектурного характеру. Серед них привертають увагу ті, в яких ідеться про історію архітектурних пам'яток Поділля. Дослідник торкається, зокрема, храмових споруд, з'ясовує вплив візантійської архітектури на будівництво мурованих церков краю, на їх характерні риси¹⁴. Він акцентує увагу вчених на тому, що історичні коріння пов'язують православну архітектуру з давньоруськими храмами, зокрема, з архітектурою Південно-Західної Русі¹⁵. В період дальшого розвитку кам'яної архітектури у пізньому середньовіччі дерев'яні споруди потроху поступаються їм своїм місцем¹⁶. Ю. Й. Сіцинський синтезував матеріали про південну церковну архітектуру у краї¹⁷.

Юхима Йосиповича цікавили й твори мистецтва, які знаходилися у приміщеннях храмових споруд¹⁸. Наприклад, він аналізує твори В. А. Тропиніна (церква с. Кукавка Могилівського повіту)¹⁹.

Спеціально займався дослідник історією Миколаївської церкви у Кам'янці, а також храмовою архітектурою Бара²⁰. Вченого цікавили не тільки православні архітектурні пам'ятки. Вивчаючи історію різних міст краю, він звертається й до інших архітектурних об'єктів²¹.

Ю. Сіцинський приділив увагу давньоруській традиції у храмовій архітектурі. Аналогічні спостереження зроблені ним і стосовно середньовічних фортифікацій²². Разом з тим він відзначив у побудові замків і фортець Поділля XIV—XVII ст. й елементи впливу західно- і центральноєвропейських фортифікаційних схем, що, зрештою, було зумовлене розвитком і застосуванням вогнепальної зброї та появою но-

¹² Сецинский Е. Семейная жизнь в Подолии в 1-ой половине XVIII в. // Киев. старина.— 1891.— IV; Каменецкий народный праздник по описанию Стефана Руданского // Подолия.— 1906.— № 40; Черты из народных представлений о загробном мире // ПЕВ.— 1885.— № 18.— С. 353—362; 1887.— № 9.— С. 189—195; № 10.— С. 208—217; Народные образы и представления о смерти // ПЕВ.— 1886.— № 10.— С. 215—222.

¹³ Сецинский Е. Программа: а) для собирания сведений этнографических о пасхе и ближайшем к ней времени; б) для собирания писанок и вышивок // Православная Подолия.— 1906.— № 2.

¹⁴ Сіцинський Ю. Вплив візантійсько-атенської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі // ЗНТШ.— Львів, 1925.— Т. 139—140; Роспись церкви в южнорусском стиле // Православная Подолия.— 1909.— № 26.

¹⁵ Сецинский Е. Древнейшие церкви Подолии. Объяснения к археологической карте Подолии.— Археолог. известия и заметки.— 1900.— № 8.— Т. VII.— С. 273; № 9—10.— С. 300.

¹⁶ Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии // Труды Подольского церковного историко-археологического общества (далі — ПЦІАО).— Кам.-Под., 1904.— Вып. 10.— С. 393—416.

¹⁷ Сецинский Е. Южнорусское церковное зодчество // Православная Подолия.— 1907.— № 7—8.— С. 158—176; Характерные черты древних церквей Подолии // Там же.— 1912.— № 36.— С. 841—849.

¹⁸ Сецинский Е. Роспись церкви в южнорусском стиле // Православная Подолия.— 1909.— № 26.

¹⁹ Сецинский Е. Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда // Православная Подолия.— 1907.— № 41.— С. 1043—1053.

²⁰ Сецинский Е. В поисках за исторической правдой. Действительно ли исполняется 500-летие существования Каменецкой св. Николаевской церкви // Подольские губернские ведомости.— 1898.— № 69; Храмы города Бара Могилевского уезда // ПЕВ.— 1902.— №№ 47—51.

²¹ Сецинский Е. Историческая справка о каменецких подоминиканских зданиях, в коих поместилось древнехранилище историко-статистического комитета // ПЕВ.— 1903.— № 10.— С. 248—252.

²² Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. // Записки іст.-філософ. від. Укр. акад. наук.— Т. 17.— С. 64—160.

вих тактичних засобів ведення військових дій у Центральній і Південно-Східній Європі XIV—XVII ст.

Чимало часу Ю. Й. Сіцінський віддав збиранню й систематизації рукописів та стародруків на Поділлі. Одна з його публікацій, наприклад, присвячена рукописному євангелію, виявленому в Сатанові²³. Він зміг практично вирішити питання про організацію спеціального фондосховища для збереження цих важливих пам'яток історії та культури²⁴.

Відзначаючи великий внесок ученого у справу вивчення археології, історії, етнографії та архітектури Поділля, спробуємо дати коротеньку історіографічну оцінку його творчої діяльності. Головні сюжети опублікованих ним праць, як ми бачимо, пов'язані з історією Поділля та Кам'янця як центру Подільської губернії. Археологічні пошуки, систематизація археологічних та етнографічних матеріалів, висвітлення історії церкви, збирання історичних рукописів і стародруків — все це вказує на комплексний підхід дослідника до вивчення історії краю. З самого початку своєї наукової роботи вчений безпосередньо звернувся до історії селянства часів кріпацтва²⁵ та цехів на Поділлі²⁶. Дослідник намагався створити й узагальнюючі, синтезовані праці з історії подільського краю²⁷. У 20-х роках він написав і опублікував «Нариси з історії Поділля», які можна позитивно оцінити й з позицій сучасних вимог до комплексного історичного дослідження конкретного історико-етнографічного регіону²⁸.

Таким чином, наукові інтереси Ю. Й. Сіцінського у галузі історичного краєзнавства слід, на нашу думку, розглядати у тісному зв'язку з поглядами найбільш прогресивних представників позитивістської історичної школи в Росії та на Україні, що ґрунтували свої ідеї на основі теорії еволюції. Еволюціонізм був характерний тим, що його прихильники розглядали історію за аналогією із закономірностями, які діють в природі. Не випадково, що еволюційна теорія у російських та українських учених кінця XIX ст. поєднувалася з історичним оптимізмом, з глибокою вірою у прогрес і закономірність історичного розвитку.

На Україні цю концепцію підтримували О. М. Лазаревський, П. М. Батюшков, В. Б. Антонович, з яким Ю. Й. Сіцінський співробітничав, зокрема, при вивченні деяких питань історії столиці Дністрянського Пониззя — м. Бакоти.

Вся наукова й громадська діяльність Ю. Й. Сіцінського свідчить про його щире і безкорисне служіння історичній науці, музейному будівництву, справі просвітництва серед народу тощо. Заснований з ініціативи вченого у 1890 р. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник став сьогодні одним з важливих осередків історичного краєзнавства на Україні. Нині громадськість Поділля відзначила його 100-річний ювілей.

Ю. Й. Сіцінський разом з іншими представниками прогресивної інтелігенції (К. Солуха, В. Стиранкевич, С. Іваницький) 21 квітня

²³ Сецинский Е. Древнее рукописное евангелие, найденное в Сатанове Проскуровского уезда // ПЕВ.— 1887.— № 44.— С. 1007—1014.

²⁴ Сецинский Е. По поводу учреждаемого в Каменец-Подольске епархиального древнехранилища // ПЕВ.— 1890.— № 3.— С. 79—86; Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное древнехранилище // ПЕВ.— 1891.— № 4.— С. 69—70; Докладная записка относительно устройства епархиальной библиотеки в Каменце // ПЕВ.— 1891.— № 52; Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею // Бібліотечні вісті.— 1924.— № 1—3.

²⁵ Сецинский Е. Картина из времен крепостного права / рисунок и статья // Киев. старина.— 1899.— IV.— С. 152—154.

²⁶ Його ж. Материалы для истории цехов в Подолии // Труды ПЦИАО.— Кам.-Под., 1904.— Вып. 10.— С. 417—494.

²⁷ Сіцінський Ю. Нариси з історії Поділля // Записки Кам'янець-Подільського держ. українського університету.— 1920.— 28 с.

²⁸ Сіцінський Ю. Нариси з історії Поділля.— Вінниця, 1927.— Ч. 1 (нариси I—II).— 74 с., 48 іл.

1906 р. організували в Кам'янці-Подільському один з осередків «Просвіти» (під назвою «Подільське Українське товариство «Просвіта»). У самому місті товариство мало бібліотеку-читальню, торговельний склад книг та книжковий кіоск. Наприкінці 1907 р. губернатор заборонив діяльність «Просвіти» у Кам'янці-Подільському. Але вже наприкінці наступного 1908 р. просвітняні знову домоглися його реєстрації. «Просвіта» на Поділлі проіснувала до початку першої світової війни у 1914 р. Вона, безперечно, відіграла прогресивну роль у поширенні наукових знань і культури серед населення регіону.

Чимало зробив Юхим Йосипович після перемоги Великого Жовтня. Як засвідчила дочка вченого Тетяна Юхимівна, з перших днів революції Ю. Й. Сіцинський скинув рясу²⁹. У 20-х роках він повністю присвятив себе науковій роботі³⁰. Його історико-краєзнавчі праці 20-х і 30-х років, праця в учбових закладах Поділля, виступи перед інтелігенцією з лекціями про історію краю зробили ім'я вченого добре відомим громадськості.

Але у 1930 р. доля Юхима Йосиповича круто змінюється. В роки сталінщини, пов'язані з початком репресій проти інтелігенції країни, у хвилю терору потрапив і Ю. Й. Сіцинський. Він був заарештований разом з іншими викладачами Інституту народної освіти, але через деякий час — звільнений. Причини арешту для сім'ї залишилися невідомими³¹. Після цього Юхим Йосипович виїхав до Києва, де він у 1931—1933 рр. працював у Лаврському музеї, повністю віддаючи себе науковій роботі.

Працюючи в Києві, Ю. Й. Сіцинський захворів. Тим часом на Поділлі знайшлися чиновники, які, скориставшись його відсутністю, ревізували його власний будинок³². Це безпідставне рішення Кам'янець-Подільської міськради підписав якийсь Л. Данилин³³. Отже, приватний, побудований на кошти Юхима Йосиповича ще до революції дім у нього відібрали, залишивши у флігелі лише невеличку кімнатку. В 1935 р. після повернення Ю. Й. Сіцинського до Кам'янця його виселили на Підзамче, де вчений наймав кімнату³⁴. Оскільки у Ю. Й. Сіцинського була одна з найбільших приватних бібліотек міста, то вантажне авто, що мало її перевезти, виявилось замалим. По дорозі деякі книжки загубилися. На Підзамчі книги висипали прямо на землю, перетворивши частину їх на купу пошматованого паперу³⁵. Так були втрачені цінні альбоми із замальовками, які Юхим Йосипович надзвичайно цінував.

Нині, коли поступово відновлюється історична справедливість, ми з вдячністю звертаємося до людей, які робили добро для свого народу. Серед них почесне місце займає і Юхим Йосипович Сіцинський. Його творчий доробок³⁶ заслуговує уважного й глибокого вивчення, а щира любов ученого і просвітителя до рідної історії являє собою прекрасний зразок для наслідування.

Одержано 19.01.90.

Автори этой публикации рассказывают о жизненном пути и научно-просветительской деятельности археолога, историка, этнографа и музееведа Е. И. Сецинского.

²⁹ ХОДА, ф. 3333, оп. 1, спр. 38, арк. 59.

³⁰ Там же, арк. 17.

³¹ Там же, ф. 3333, оп. 1, спр. 38, арк. 6.

³² Там же, спр. 15, арк. 24.

³³ Там же, арк. 12.

³⁴ Там же, спр. 38, арк. 6.

³⁵ Там же, арк. 6.

³⁶ Бібліографічний покажчик праць Ю. Й. Сіцинського з історії краєзнавства Поділля див.: Укр. іст. журн.—1968.—№ 9.—С. 89—93.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

И. И. Ролле

Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII века

Степная Елена

Богдан Хмельницкий выступает как исторический деятель внезапно: из скромного чигиринского сотника, а затем войскового писаря он становится обладателем обширного края, разоренного и опустошенного. Желтоводский погром, Корсунская победа, Пилава быстро следуют друг за другом, и победоносное шествие Богдана останавливается у стен Замостья. Триумфатор возвращается в упоении от удачи, въезжает в древний Киев, где его встречают с великими почестями академики и приветствуют его как действительно посланного богом избавителя украинских земель. Неудивительно, если этот, недавно еще простой казак, гордый такой встречей, воскликнул, обращаясь к унижавшимся перед ним польским комиссарам: «Правда, я человек малый, но Господь мне помог сделаться независимым повелителем на Руси»¹.

Но в нашу задачу не входит рассказ о триумфах Богдана — все это известно слишком хорошо. Цель наша гораздо скромнее: мы стараемся обрисовать двор и обстановку гетмана, и в особенности проследить роль женщины, ее влияние и значение при этом дворе. Это не лишено интереса. Известно, что во время военных бурь хмельниччины погибла масса женщин, как местных уроженок, так и привилегированных шляхтянок; большая часть их в качестве предмета меновой торговли поступала в продажу на бахчисарайский и константинопольский рынки, но немало осталось на месте, среди новых условий общественности, неожиданно выступившей на историческую арену.

О происхождении самого Богдана имеется множество самых разноречивых показаний, но мы не намерены вдаваться в подробный их разбор*. Отец гетмана Михаил, по-видимому, не принадлежал к привилегированному сословию**. Тем не менее это был человек бывалый, понатертый и мало чем отличался от шляхтича; Жолковские в Жолкве и Даниловичи в Олесеке пользовались его услугами и советами; последний из них, в качестве корсунского старосты, отдал в 1616 г. Михаилу пустошь в Корсунщине и даже назначил его чигиринским

¹ Michałowski. Księga pamiętnicza.— Kraków, с. 374.

* В історіографії існують різні версії щодо походження роду Хмельницьких. Зокрема, І. Каманін намагався пов'язати його з київськими міщанами Хмелями. Див.: Каманін І. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1898.— Кн. 12.— С. 23. Висловлювалося припущення, що цей рід походить з містечка Хмільник на Поділлі, а також з Хмельника у Перемишльській землі / Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 42.

** Хмельницький Михайло, чигиринський підстароста, батько Богдана Хмельницького. Походив з дрібної української православної шляхти. Деякі дослідники вважають, що він народився у Лисянці на Київщині. Існує думка, що Михайло Хмельницький походив з Литви чи з Мазовецької землі. Документи свідчать, що він служив при дворі коронного гетьмана Ст. Жолкевського у Жовкві на Львівщині, а пізніше переселився до Чигиринна, де дослужився до вищої посади — чигиринського підстарости. Там 27 грудня 1595 р. і народився майбутній гетьман Богдан (Зиновій) Хмельницький.

подстаростой². Возможно, что Михаил не был местным уроженцем, так как других Хмельницких почти не встречаем на этой окраине. Как бы то ни было, новый чигиринский чиновник понимал важность науки, так как отдал своего единственного сына в иезуитскую школу в Ярославле, где Богдан научился по-латыни и усвоил тот лоск и умение говорить, благодаря которым он пользовался таким влиянием на окружающих*.

Полученный Михаилом хутор, или урочище Субботов находился в миле от Чигирина, официальной резиденции подстаросты. Расположенный над Тясмином и окруженный лесами и болотами, уголок этот скорее походил на стоянку рыбака или охотника, нежели на сельскохозяйственный поселок³. Но вскоре Субботов изменился до неузнаваемости: хозяин поставил дом, устроил пруд, при нем мельницу, пасеку, обширный сад, затем явились и поселенцы. Хутор приносил немалые доходы. Должно думать, что хозяйством заведывала мать Богдана, потому что муж ее, занятый службой, отправился с «волонтерами» под Цецору и там сложил голову в побоище⁴. Сын, сражавшийся рядом с отцом, попал в плен и «два года находился в тяжком заключении, по его собственным словам»⁵. Это было в Цареграде; сделавшись тайным последователем корана**, Богдан получил несколько больше свободы⁶; затем попал в Крым, все-таки пленником; он выучился бегло говорить по-турецки и по-татарски, но в этой школе усвоил он много восточной хитрости и немало завязал отношений, которые облегчили ему впоследствии возможность иметь союзников и располагать по первому мановению силами орды. Пользуясь усвоенным в плену опытом, он по возвращении домой нередко принимал деятельное участие во внутренних междоусобиях польских магнатов. Перед 1646 г. он должен был отправиться в Париж в качестве посредника в деле поступления казаков во французские войска⁷. Богдан пользовался покровительством польского короля Владислава, который знал его лично, потому что войсковый писарь дважды являлся к королю (в 1639 и 1646 г.). Словом, Хмельницкий много видел и побывал в свете, на войне, при дворе, а в школе он познакомился с представителями высшего дворянства и даже духовенства⁸.

Из плена выкупила его мать***. Он вернулся домой как раз вовремя, потому что хозяйство пришло в расстройство под управлением старухи, угнетенной немощью и несчастьями. Сын занялся хозяйством, и по-видимому, он понимал дело, потому что все пошло у него на лад. Наконец, в хуторе стало тесно, и Богдан по усмирении движения Павлюка выпросил у короля степной участок на противоположном берегу Тясмина. Явились постройки, пасеки, гумна, явился чинш с хат и корчем, потому что в них варились меды и пиво⁹. Быть может, благосостоянию помогла и женитьба, имевшая место около 1630 г. или несколько позже. В это время Богдану было с лишком тридцать лет; раньше он не имел возможности думать о браке — поход к Цецоре,

² Michałowski. Op. c., 431. Первоначально грунт Михаила Хмельницкого принадлежал к черкасскому староству (Rulikowski. Słownik geograficzny, XI, 522).

* Богдан Хмельницкий навчався також в українській школі. В історіографії зустрічається думка, що він був учнем київської гімназії (братської школи). Пізніше він здобув освіту в іезуїтській колегії у Львові.

³ Rulikowski. Op. c., XI, 523.

⁴ Zolkiewski, Pisma, Lwów, 1861, 571.

⁵ Michałowski, op. c., 431.

** Це припущення автора не підтверджується джерелами.

⁶ Sękowski, Collectanea, I, 201—203.

⁷ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий.— 1884, с. 67 и 24.

⁸ Шайноха, Dwa lata dziejow naszym.— Lwów, I, 14.

*** За іншими даними, його було визволено з неволі «ясыром татарским и причтен в жовнеры королевские» // За млинский В. Богдан Хмельницкий.— М., 1989.— С. 21.

⁹ Rulikowski, op. c., XI, 523. — Grabowski, Ojczyzcie spominki, I, 138.

многолетняя неволя, затем заботы о хозяйстве не позволяли. Анна Сомко, жена Богдана, была дочерью богатого переяславского купца, по смерти отца осталась сиротой и находилась под опекой брата*. Последний сошелся с Богданом, пользовался его покровительством и даже был назначен впоследствии прилуцким полковником. Спокойного нрава, щедрая, бесценная, Анна всецело отдалась домашнему хозяйству — все остальное ее не касалось. Детей было четверо: Катерина, Елена или Степанида¹⁰, Тимош (род. в 1635 г.) и Юрий (в 1641 г.). Обстоятельства сложились благоприятно: достаток, некоторые успехи на поле мелкой дипломатии и походов в степи, популярность среди казаков реестровых и запорожских, необычная для неважного звания войскового писаря, — словом, в своем чигиринском мирке Хмельницкий, бесспорно, занимал выдающееся положение; войсковые комиссары, назначенные Речью Посполитой (в своем роде региментари над реестровым войском), не беспокоили его, пользовались нередко его советами и видели в нем будущего предводителя казацких отрядов, если последние будут организованы. Богдан водил дружбу с полковниками, а староста (Станислав Конецпольский) и начальник военных сил отличал его пред другими, равными и даже старшими в чине. Так обстояли дела в течение нескольких лет, пока не явилась на сцену особа, известная в истории под именем подстаростины чигиринской**.

Происхождение этой степной Елены неизвестно, местные источники на этот счет расходятся. Но так как она держалась восточного обряда, то нужно думать, что родилась она на Украине. Называли ее «Ляшкой», — быть может, отец ее был выходец из Речи Посполитой. Несомненно, она осталась сиротой, потому что нашла пристанище в доме Хмельницких. Трудно сказать, чем собственно она там занималась. Младший сын гетмана, Юрий, выказывал ей впоследствии большую привязанность, — вероятно, она ухаживала за ним, когда тот был еще ребенком. Болезненной хозяйке дома нужна была помощница. Естественно было взять сироту для услуг по хозяйству. Но помощница Анны сумела занять место и в сердце ее мужа, и притом нераздельно. Трудлюбивая подруга жизни войскового писаря, быть может, и подметила кой-что, но молчала: она чувствовала себя не в состоянии влиять на мужа, стоявшего выше ее по образованию. Тем более, что Богдан должен был усвоить на Востоке некоего рода пренебрежение к женщине, этому покорному орудию в руках повелителя мужа, почти невольнице. Если приютившаяся в его доме сирота пришла по сердцу Богдану, то почва для развития страсти была подготовлена. Но законная жена была жива, — приходилось ожидать, и Богдан ожидал терпеливо, теща себя надеждой на более или менее близкую развязку. Но тут как раз, самым неожиданным образом, явился опасный соперник. В Чигирине наступила большая перемена: место прежнего подстаросты занял новый, назначенный на этот пост коронным гетманом, некто Даниил Чаплинский, выходец из Литвы, вдовец, человек уже немолодой, так как у него были замужние дочери: одна из них вышла за Комаровского, помощника тестя в управлении обширными чигиринскими имениями. Вновь назначенный чиновник появился на Украине в конце 1639 года. Выбор Конецпольского был не из удачных, потому что Чаплинский не обладал подходящими качествами. Привыкший к жестокому обращению с крепачами на своей родине, он с бли-

* Сомко Яким Семенович — наказний гетьман Лівобережної України (1660—1663). Походив з міщан м. Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Його сестра Ганна Сомко — перша дружина Б. Хмельницького.

¹⁰ Krasicki в прибавлении к соч. Несецкого, III, 41.

** Мається на увазі Мотрона Чаплинська, дружина чигиринського підстарости Данила Чаплинського, з якою після смерті у 1647 р. першої дружини Ганни Сомко одружився Б. Хмельницький.

зоруким упрямством стремился применить ту же систему и в степях, т. е. в самом неудобном для этого крае, на пограничьи с татарами и запорожскими казаками, которые издевались над всякими административными репрессалиями. К несчастью, Чаплинский имел преувеличенное понятие о своей власти, хотя в действительности она была и велика, благодаря исключительным условиям и легкомысленному отношению местных властей к возложенным на них по конституции обязанностям по охране границ. Вследствие этого подстароста в порученном ему надзоре округе был неограниченным повелителем, если сумел заслужить доверие старосты. Между тем, в это время чигиринский староста был и великим коронным гетманом; непосредственно ему был подчинен комиссар, или «старший», войска запорожского, имевший резиденцию в недалеком Трехтемирове; во время назначения Чаплинского эту должность занимал Петр Комаровский, близкий родственник его зятя, и таким образом сама собою создавалась некоторая зависимость последнего от первого. Следует припомнить, что должность комиссара учредил сам Конецпольский в 1638 г. по усмирении восстания Острицы, и назначение на эту должность выходило из гетманской канцелярии, от нее же зависело и назначение начальников над реестровыми полками; вследствие этого чигиринский полковник Кречовский, подчиненный комиссару, тем самым находился в зависимости от подстаросты, который пользуясь доверием гетмана, присвоил себе власть как над комиссаром, так и над полковником. Надменный, заносчивый, недоступный и склонный к насилию, Чаплинский считал казаков не войском, но сбродом наглых и непослушных мужиков, и воображал, что его задача и даже в некотором роде обязанность заключается в усмирении закоренелого своеволия и в карании самоуправства, которое вытекало из условий жизни народа, чаще имевшего дело с саблей, нежели с плугом. Повторяем, выбор гетмана был не из удачных, хотя у него было под рукой много людей опытных и знакомых с краем. Несправедливо было бы, впрочем, сваливать всю вину за дальнейшие события на одного Чаплинского: он явился на Украину представителем системы притеснения, не им заведенной и практиковавшейся до него, но Чаплинский применял ее слишком грубо, нередко пользуясь властью и законом в угоду собственным капризам и неосновательным антипатиям.

Несколько ознакомившись с местностью, Чаплинский обратил особое внимание на Хмельницкого. Не понравились они друг другу. Войсковой писарь слишком импонировал подстаросте — он считался одним из самых богатых жителей староства; кроме того, Богдан недавно возвратился из Варшавы, где был любезно принят во дворце и даже получил обещания дальнейших вольностей, имел при себе какие-то грамоты — неудивительно, что Богдан держал себя независимо. Чаплинский начал наводить справки об его предках и узнал, что они были мужиками, что отец его, обыкновенный поселенец, назывался Хмелем; а сын — Хмеленком, но затем самовольно изменил фамилию. В ограниченной голове шляхтича не могли поместиться три понятия: хлоп, богач, за панибрата с королем! Дальнейшим поводом к вражде было соперничество в делах хозяйственных. Чаплинский понимал, что удачным и энергичным заселением обширных степных пространств может заслужить неограниченное доверие со стороны великого коронного гетмана. Известно, что девизом Конецпольского в последние годы его жизни было заселение плодородных пустынь Украины, не щадя никаких расходов и жертв. Сюда входили и королевские имения, которые, по заселении их должны были составить как бы оборонительную стену для сел и хуторов, расположенных далее в степях: побольше народу, рабочих рук и сил для отпора татарским набегам — отсюда и большая безопасность для внутренних областей Речи Посполитой, немало терпевших от беспокойных соседей. Благосостояние Богдана кололо глаза

Чаплинскому, который, несмотря на все усилия, не мог вести колонизации так удачно, как простой казак, располагавший гораздо меньшими средствами. Последствием этого явилось рассмотрение прав Хмельницкого на владение землями*. К несчастью, документы не были в порядке, и начались придирки. Обиженный не уступал, он подавал жалобы все выше и дальше — все было бесполезно: по всем правилам закона, которым пользовались лишь когда это было выгодно и удобно, выходило, что чигиринского сотника можно лишить наследственного и даже благоприобретенного имения, утвержденного королем, на том лишь основании, что в свое время акт на владение не был занесен в городские или земские книги, а королевская грамота не была утверждена сеймом. Заслуги отца чигиринского сотника, погибшего под Цецорой, были при этом забыты. Чаплинский вел дело исподволь и, вероятно, заручился предварительно согласием гетмана, ссылаясь на бунтовские замыслы Богдана, прежде чем приступить к решительным действиям.

Между тем, в Субботове произошли большие перемены: жена Богдана умерла, оставив сирот: Богдан начал пить, по обычаю, столь распространенному на Украине. Эта дурная привычка не осталась без влияния на здоровье сыновей, как младших в роде. Прекрасная Елена продолжала жить у вдовца, быть может, в качестве няньки при детях. Трудно сказать, когда именно узнал ее Чаплинский, но, кажется, это случилось еще при жизни Хмельницкой. Пользуясь отсутствием сотника, подстароста явился в Субботов, чтобы осмотреть хозяйство, о котором так много слышал; нашел все в образцовом порядке; хозяйка, ссылаясь на нездоровье, не вышла к гостю, — место ее заняла Елена, и подстароста был поражен. Вероятно, она была необыкновенно хороша собой, если успела так очаровать двух немолодых уже соперников. Должно думать, что она подавала надежды обоим, — иначе трудно объяснить ожесточенную борьбу их за обладание Еленой. Как бы то ни было, подстароста для похищения девушки распорядился организовать настоящее нападение, «заезд» — обычный в ту пору прием, терпимый законом, но представлявший явное нарушение последнего. Все дело велось под предлогом выселения войскового писаря из незаконно занятого Субботова. Конечно, все совершилось по заранее составленной программе: хаты поселенцев были снесены, взято с гумна 400 коп хлеба, мельница и все хозяйство Хмельницкого сделались добычей пламени, а тем временем девушка была похищена¹¹. Брак был совершен по латинскому обряду, — вероятно, Елена приняла католичество. Это было в 1646 году. Взбешенный писарь вызвал противника на поединок, но едва сам спасся от засады; вслед за тем он кинулся к Конецпольскому, сыну коронного гетмана, управлявшему староством по смерти отца, — бесполезно; обратился к суду — получил отказ. Богдан помчался в Варшаву. За ним поспешил Чаплинский. Оба противника предстали пред лицом сенаторов, приглашенных в качестве судей. В числе других обид, потерпевший упомянул о похищенной девушке, которую назвал своей женой. «Что касается этого, — протестовал подстароста, — то она вовсе не была женой Хмельницкого; он силой держал ее у себя, вот почему она так поспешно ушла от него, а так как она мне пришлась по сердцу, то я и женился на ней. Никто не заставит меня отказаться от нее, но если бы и так, то она сама не

* Причина утисків Б. Хмельницького з боку Конецпольського значно глибша. Її слід розглядати як результат зростання протесту з боку селянсько-козацьких мас у відповідь на посилення шляхетського гніту. Вже тоді такі особисті якості Б. Хмельницького, як освіченість, природний розум, талант полководця, неабиякий військовий досвід робили його досить помітною фігурою серед українського козацтва, що, зрозуміло, було не до вподоби польським властям.

¹¹ Małojowski, Pamiętniki o dziejach pismienictwa i prawodawstwa slowian, 1139, 1, 319

согласится и ни за что не возвратится к Хмельницкому». Присутствовавшие начали подшучивать: «Ну, стоит ли пане сотник, жалеть о такой особе! Свет не клином сошелся,—поищи другой, а эта пусть останется при том, кто ей так понравился»¹². Король тоже не оказал Богдану никакой помощи, при этом случае Владислав будто-бы напомнил Хмельницкому о значении сабли для самозащиты. В сердцах возвратился Богдан на родину; Субботовым он уже не владел, так как новый староста передал его в пожизненное владение Чаплинскому. Поэтому Богдан поселился в Чигирине, в своей усадьбе, чтобы быть поближе к врагу, а может быть и к пани Чаплинской. Можно думать, что последняя подавала ему какие-то надежды, что она приковала его к себе какими-то особыми чарами,— иначе трудно объяснить поведение Хмельницкого. Что ему грозила ежеминутно опасность, можно судить из длинного списка притеснений и насилий, на которые не скупился теперь подстароста в упоении двойной победой над писарем. Ненависть усиливалась по мере того, как росла популярность Богдана в Чигирине; в то время как у Чаплинского было пусто, на дворе у писаря вечно стоял говор и веселье: гостеприимный хозяин угощал многочисленных посетителей, вербовал себе сторонников, нерасположенных к подстаросте. Нередко показывался здесь и черкасский сотник Барабаш, принадлежавший к партии умеренных; Иван Кречовский, некогда уроженец брестский, а теперь полковник чигиринский, следовательно, непосредственный начальник писаря, крестил у него детей и часто навещал кума. Николай Зацвилюховский, после Комаровского бывший комиссаром Речи Посполитой Войска Запорожского, «племени русского и закона русского», высказывал Богдану неизменную дружбу. Приязнь эта завязалась со времени походов против Павлюка и Острицы. При каждом приезде из Трехтемирова в Чигирин Зацвилюховский являлся к войсковому писарю, выступал в роли посредника, старался примирить противников. Но что удивительнее всего, даже преемник Зацвилюховского, печальной в народе памяти Ян Шемберг, охотнее гостил у Хмельницкого, нежели у Чаплинского: до такой степени все осуждали зазнавшегося подстаросту. Писарь громко заявлял, что никогда не участвовал ни в каких мятежах и бунтах, и всегда и во всем поступает законно¹³. Но все это не избавило его от невзгод и притеснений: молодой староста, хорунжий коронный, склонялся на сторону своего подручного Чаплинского и безнаказанно позволял ему бесчинствовать. Однажды Чаплинский приказал высечь публично на рынке Тимоша, старшего сына Хмельницкого, за какую-то провинность¹⁴; затем наслал на него товарища, который во время похода хватил его обухом по голове; наконец, подговорил простого казака Песту обвинить чигиринского сотника пред старостой в измене и бунтовских происках. В списке обид, посланном Михаилу Потоцкому, вел. кор. гетману по смерти Конецпольского, сам Богдан выражается по этому поводу так: «Самой тяжкой обидой признает Хмельницкий то, что какой-то Песта, хам, казак, коварно очернил его пред его милостью паном хорунжим коронным в замыслах отправить артиллерию на море и т. п.»¹⁵⁻¹⁶. Подстароста постепенно все более ожесточался против своего противника; зять Чаплинского публично грозился, что «если не удастся справиться с Хмельницким, то прикажет убить его». Однако этого не случилось; из заточения освобождал сотника Кречовский в качестве поручителя, а иногда даже сама пани подстаростина. Хмельницкий патетически упоминает об этом — единственное письменное восхваление женщины грозным впоследствии мстителем: «Если бы не эта доб-

¹² Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 238—241.

¹³ Ojczysty spominki, II, 111.

¹⁴ Szajnocha. Dwa lata dziejów naszych, II, 8.— Szkice historyczny, IV, 197.

¹⁵⁻¹⁶ Michałowski. Księga pamiątnicza, 5.

рожелательная и невинно страждущая Эсхирь»,— восклицает Хмельницкий,— не уйти бы ему от мести жестокого тирана, ее мужа¹⁷. Обстоятельство это дает повод думать, что и Елена, несмотря на брак с подстаростой, не была вполне равнодушна к чигиринскому сотнику: быть может, ею руководило сожаление— ведь по ее вине он пострадал; возможно, что на нее произвела сильное впечатление эта выдающаяся энергия человека, не опускавшего рук, несмотря на все удары судьбы. С другой стороны, Чаплинский, по-видимому, еще не был вполне удовлетворен своей победой— не догадывался ли он о симпатии жены к непокорному казаку? Во всяком случае, Елена сумела усыпить подозрительность мужа, коль скоро он снисходил к ее просьбам и, хотя временно смягчался в своей ненависти к сопернику, как будто успокаивался. Судя по дальнейшим фактам, можно думать, что, подчиняясь убеждениям и предостережениям Чаплинской, войсковой писарь решил исчезнуть из глаз опасного врага и ушел на Низ в декабре 1647 г., покинув все, только старшего сына Тимоша взял с собой*.

Скитаясь по днепровским островам, Богдан продолжал посылать жалобы к влиятельным лицам в Речи Посполитой, и на первом плане всегда стоял ненавистный муж Елены: очевидно, Богдан не мог забыть о нем. Тоска, оскорбленная любовь, как ржавчина, грызла сердце Богдана; в гругчих словах он выражал свою злобу к Чаплинскому и из заурадного старосты тем самым сделал его историческою личностью. Изливши свой гнев, он уже спокойнее излагал затем другие свои обиды и претензии. Вот характерная для Богдана выдержка из одной такой жалобы, посланной великому гетману коронному Николаю Потоцкому: «Не весть откуда явился нарушитель спокойного житья моего, Чаплинский, литовский бродяга, польский пьяница, вор и грабитель украинский, подстароста чигиринский, который, распоряжаясь в течение восьми лет в Чигиринщине именем своего господина, пана Конецпольского, коронного хорунжего, клеветническими извещениями и доносами в конец погубил многих наших братьев и присвоил их имущество; и конечно уж не пан хорунжий коронный, а слуга его, лжец, изменник и пьяница Чаплинский владеет Чигиринщиной»¹⁸.

Таким образом, не подлежит сомнению, что в этом кровавом историческом споре не последняя роль принадлежала женщине.

Из подстаростины — гетманша

Не прошло еще года с той поры, как Хмельницкий ушел из Чигирина, опасаясь мести подстаросты,— и в положении его произошла огромная перемена: из преследуемого войскового писаря он делается владыкой Украины, льстецы приравнивают его к Александру Македонскому, ему подвластны обширные земли на пространстве 26500 квадратных миль. В первое время триумфатор смутился своей удачей— триумф был достигнут поистине с головокружительной быстротой. В первых шагах Хмельницкого замечается какое-то колебание: он идет вперед неохотно, как бы подчиняясь давлению взволнованных народных масс, поставивших его во главе движения. По временам, под влиянием винных паров, он гневлив, заносчив, грозит своим врагам; но в спокойные минуты он действует иначе, стремится к миролюбию и даже иногда со-

¹⁷ Szajnoch. Dwa lata, II, 7.

* Відхід Б. Хмельницького у грудні 1647 р. на Запорозжя пояснюється підготовкою козацького повстання проти шляхетського поневолення, що розпочалося ще влітку 1647 р. Разом з Б. Хмельницьким та його старшим сином Тимошем на Січ виїхало від 300 до 500 реєстрових козаків. Раптовість від'їзду Хмельницького пояснюється тим, що Шемберку і Конецпольському стало відомо про його плани, і над майбутнім гетьманом нависла загроза арешту і навіть фізичного знищення.

¹⁸ Szajnoch. Dwa lata, II, 6.

жалеет о прошлом. Примерный и опытный хозяин, так преданный земле, он видел вокруг себя только опустошение. В самом деле, уже в августе, т. е. через три месяца после начала вооруженной борьбы с Речью Посполитой, насчитывалось 65 опустошенных местечек на Украине, а лежащие вокруг них деревни были сметены, точно ураганом; вся область по р. Горыни представляла настоящую пустыню¹⁹. Разорение коснулось и земель, на которые не простирались претензии казаков, достигло Львова и Замостья. Северная Волинь, Пинщина, Белоруссия разграблены были вконец. На востоке казацкие укрепления проникли далеко за Днепр, не говоря уже о землях к югу, которые оказались бесхозными в полном смысле слова. «Города опустели,— пишет неизвестный современник,— не осталось ни одного шляхтича, только plebs, часть которого перешла к Хмельницкому, а другая сидела дома, несмотря на казацкие «загоны», хотя в последних нередко участвовали татары и оставшимся дома землеробам грозила жестокая кара²⁰. Число погибших неизвестно, но оно было, по-видимому, огромно, судя хотя бы по данным об избиении евреев, приведенных у Греча²¹: в 1648 г. в Немирове погибло 6000, в Тульчине (Нестерваре) 2000, в Полонном 10000 евреев — грабеж оценивали в 4000000 зл.²². Разом с евреями погибли в Полонном и 400 шляхтянок и христианских детей, искавших спасения в замке. В Константинове истреблено 3000 евреев, в Баре 2000, в Нароле 12000, не упоминая уже о менее значительных погромах в Заславе, Остроге, Дубне, Виннице, Брацлаве и т. д. Голод и переполох привели за собою и эпидемии: в одном Львове погибло от мора до 10000 евреев. В общем разорено 300 еврейских «приходов», входивших в состав кагалов²³ и истреблено в них до 250000 жителей. Евреи живо помнят это страшное время, и до настоящего дня немировские евреи встречают 21 июня постом и молитвой. Воевода брацлавский Кисель уже в августе 1648 г. горько упрекает своего приятеля Хмельницкого за эти вопиющие к небу свирепства. В это время Хмельницкий готов был еще оказывать пощаду и даже советовал белочерковскому старосте Черному укрыться с людьми и скотом в местечко²⁴. У Желтых Вод в плен было взято 3000 польских солдат и офицеров, в том числе Шембечек (?) и Сапега, комиссары — их приказано было кормить, а раненых лечить и ухаживать за ними как следует²⁵. После Корсунского погрома пленным полякам (исключая гетьманов и 60 высших офицеров, предназначенных для хана) предложено было выкупиться. 8000 рядовых увел Тугай-Бей в Крым. В Чигирине осталось 520 солдат и 65 офицеров, обещавших дать выкуп и поступивших в собственность гетману. Когда Кисель хлопотал чрез своего посланца за этих пленных, Хмельницкий успокаивал его, уверяя, что все поляки, доставшиеся в гетманские руки, останутся живы и невредимы²⁶. Но по мере успехов жестокость возрастала. Из числа пленников, взятых в Баре и Кодаке, гетман часто брал с собою более важных, а драгуны, прикованные к пушкам, тащились в обозе гетманском. Отправленные в 1649 г. в Переяслав пленные просили даже отослать их к татарам, гетман не согласился и даже отвечал угрозами, но, видно, надзор был не слишком суров, если при выезде из Киева польских комиссаров в свите их укрылось до 100 пленных, в том числе несколько офицеров и много драгун кодацких²⁷. Но через два года обстоятельства сильно изменились.

¹⁹ Michałowski. Księga pam., I, 151, 158.

²⁰ Michałowski, op. c., I, 65.

²¹ Київ. старина, XXIX, 398.

²² Michałowski, op. c., I, 158.

²³ Арх. ЮЗР, ч. V, т. II, Киев, 1890.

²⁴ Пам. изд. Киев. ком., I, 3, 48.

²⁵ Величко, Летопись, I, 64.

²⁶ Пам. изд. Киев. ком., I, 3, 214.

²⁷ Michałowski. Księga pam., 372.— Пам. изд. Киев. ком., I, 3, 351, 354.

Лишь по возвращении из-под Замостья, осенью 1648 г., появился Хмельницкий снова в Чигирине, встреченный народом с великою радостью и торжеством²⁸. Тогда же он вступил во владение Субботовым, который еще раньше был приведен по его приказанию в порядок. Резиденцией гетмана была назначена собственная его усадьба, а прежнее помещение подстаросты обращено в тюрьму.

В Чигирине же впервые появляется и жена подстаросты — Чаплинская. Где она находилась в начале кровавой борьбы, что случилось с ее неудачником-мужем, трудно сказать. В мае 1648 г. в Чигирине уже не было польского гарнизона, так как сюда отправлены желтоводские пленные. Сомнительно, чтобы Чаплинский при таких условиях продолжал спокойно оставаться на уряде. По словам Величка, Хмельницкий после битвы при Желтых Водах отправил в Чигирин 150 верных и опытных казаков, поручив им задержать Чаплинского. Поручение было исполнено в точности, и через два дня подстароста предстал пред очами гетмана, который велел его казнить и тело его в знак презрения закопать далеко за обозом²⁹. Но если так, то чем объяснить упорные требования гетмана к Речи Посполитой о выдаче ему того же Чаплинского, повторяющиеся в течение почти всего следующего года?³⁰ Не только письменно, но и лично Хмельницкий просил об этом и Киселя как комиссара Речи Посполитой; конечно, Кисель протестовал бы, если бы Чаплинский был уже казнен. Между тем Хмельницкому важно было устранить с дороги подстаросту, хотя бы потому, что он был мужем женщины, которую гетман взял себе в жены. Не подлежит сомнению, что Чаплинский сумел скрыться вовремя; быть может, он наткнулся при этом на казацкий загон и погиб, а жена его попала в плен и в Чигирине ожидала решения своей судьбы. Мы встречаем ее здесь уже в ноябре 1648 г. Оригинальный брак этот состоялся в первых числах января 1649 г. как будто через заместителя: гетман был в то время в Киеве, Чаплинская — в Чигирине. Благословлял патриарх, как об этом сообщал Хмельницкий Киселю несколько позже: «на войне с ляхами благословил, дал титул *illustrissimo principis*, обвенчал меня с женой и отпустил грехи, хотя я не исповедывался»³¹. Кисель, как православный, считал этого патриарха самозванцем. За отпущение грехов Хмельницкому, который не исповедывался, так как «имел хмель в голове», патриарх получил в подарок 1000 зл. и упряжку в 6 лошадей. Он же послал Чаплинской разрешение грехов, «благословение на брак, три самозгорающиеся свечи, молоко Пресвятой Девы и миску лимонов»³².

Судя по дошедшим известиям, степная Елена не сумела удержаться на высоте своего неожиданного положения, не принимала участия в общественных делах и выступала лишь в подчиненной роли хозяйки, угощающей гостей своего мужа, а главным образом его самого. Некоторые полагают, что она делала так с целью угодить своему господину и таким образом приобрести на него и его окружающих влияние, но на самом деле влияние это ни в чем не заметно. Наряженная в дорогие материи и бархат, в бриллиантовом ожерельи, диадеме и с великолепными перстнями на пальцах, она во время приемов наполняла золотые кубки обыкновенной водкой и подносила гостям, набивала «люльки», а в заключение подносила мужу нюхательного табаку на глиняном черепке, из вежливости присутствующие тоже угощались³³. Неизвестно, как относились к этому браку окружающие гетмана, — быть

²⁸ Quatre années de guerre etc., trad. de Chebren de javan Machsoula par Daniel Levy, 69.

²⁹ Величко, летопись, I, 63 сл.

³⁰ Michałowski, op. c., 366, 371, 372.

³¹ Michałowski, op. c., 377.

³² Памятники, I, 3, 325—339; Michałowski, op. c., 378.

³³ Венгржиковский.

может, не обходилось без порицаний. Кисель согласился взять с собою жену, когда отправлялся к гетману в качестве комиссара Речи Посполитой, лишь после того, как удостоверился, что при свидании сторон не будет присутствовать «незаконная» подруга Хмельницкого. Очевидно, исключительное положение бывшей подстаростины служило трудно одолимым препятствием для роли «владельческой особы», и Елена не старалась устранить эту помеху. Но все же, как жена человека, державшего в руках судьбы миллионов людей, она могла бы иметь на него доброе влияние — ведь он любил ее горячо, но не сумела, или, скорее, не заботилась об этом...

Нет никаких указаний на ее дела милосердия, заступничества, облегчения тяжелой участи несчастных... Правда, при данных условиях это было бы и небезопасно, но женщина с сердцем, столь могущественная, легко могла устранить препятствия и творить добро втайне, не ожидая громогласной благодарности. Известно, что некоторая часть захваченных погромом поляков успела спастись. Из рассказов беглецов узнаем имена лиц, протянувших им руку помощи. С благодарностью упоминаются какой-нибудь Тугай-Бей, Хмельницкий, киевские мещане и духовенство³⁴. Известно благодетельное влияние Выговского на гетмана: войсковой писарь нередко смягчал гнев Богдана и облегчал участь тех, которые должны были пасть жертвой. Дочери Хмельницкого также выказывали теплое сочувствие к несчастным и всеми силами старались облегчить их тяжкую участь. Лишь о гетманше никто не упоминает в этом отношении. Даже в титуле ей отказывают, и современные мемуаристы пренебрежительно называют ее бывшей женой Чаплинского. Судя по всему, она играла самую ничтожную роль в этом полудиком обществе. Пустая, легкомысленная щеголиха, жившая со дня на день, она не сумела даже завязать ближайших отношений с женами подчиненных гетмана: женщины простые и даже грубоватые, но в сущности нравственные, они не могли простить ей ее прошлого и ее роли очаровательницы в мужском обществе. Таким образом, она жила все время при дворе гетмана в одиночестве и водилась только с ворожками. А было их немало: уже под Замостьем является какая-то чародейка Маруша, прибывшая с войском с дальней окраины; под влиянием ее предсказаний казаки будто бы приостановили осаду замка. Во время похода к Берестечку много ворожек сопровождало казацкую старшину; обозная чернь обрушила на них свой гнев за неудачу и нещадно мучила за ложные предсказания³⁵. Наряду с обозными, немало было и придворных ворожек — нечто в роде доморощенных астрологов в юбках; гетман почти каждую ночь совещался с ними, как это видно из путевого дневника комиссаров в Переяславе; так напр., в феврале 1649 г. встречаем следующую отметку: «долго спал (Хмельницкий), так как подпил с ворожками, которые часто его забавляют и обещают ему удачу на войне и в этом году»³⁶. Без сомнения, и гетманша прибегала к их помощи, чтобы хотя этим путем приобрести влияние на суеверного мужа.

Оставалась еще одна важная обязанность — воспитание детей гетмана; посмотрим, как справилась с этим Елена. Первая жена Богдана оставила четверо детей; вторая жена знала их давно, и они знали ее хорошо; своих детей у нее не было, и тем легче могла она заняться сиротами. В рассматриваемую эпоху две старшие дочери Богдана уже подросли.

Дошедшие до нас, правда скудные, известия рисуют характер девушек в благоприятном виде, но сомнительно, чтобы это было результатом влияния мачехи. Резкую противоположность представляют сы-

³⁴ *Histori belli cosac., pol.*, 91—93. — *Летопись Ерлича*, II, 70.

³⁵ Костомаров. *Богд. Хмельн.*, II, 41, 364.

³⁶ Michałowski. *Księga pam.*, 374.

новья гетмана. Величко, несмотря на свое уважение к памяти Богдана, называет их необузданными грубиянами³⁷. Первенство в этом отношении принадлежало старшему. Это была совершенно испорченная натура, едва ли не с самого детства. Он рано начал жить, физическое развитие было не особенно сильное, он был изуродован оспой, к книге не лежало у него сердце; с детства привыкший к водке, самолюбивый, мстительный, склонный к дурным шалостям, хотя обыкновенно мрачный и молчаливый, Тимош, должно быть, отличался немало, если зять подстаросты Чаплинского велел его, 12-летнего мальчика, высечь публично на рынке в Чигирине. Можно бы согласиться, что это было актом личной мести писарю войсковому, если бы не дальнейшие факты из непродолжительной жизни Тимоша, объясняющие такой поступок Комаровского. Вскоре после того мальчик отправился с отцом в Запорожье; пребывание здесь, а затем в Крыму в течение почти целого года довершило воспитание Тимоша, столь удачно начатое. Отец оставил его за Перекопом в качестве заложника; хан поручил Тимоша надзору какого-то армянина, юноша познакомился с ханским двором и мурзами³⁸ — все это неприятно отразилось на характере будущего казацкого предводителя: он отатарился и одичал еще более, научился, правда, местному языку, но вместе с тем вынес из ханского дворца равнодушие к делам веры, неуважение к семье, необузданность, коварство, при отсутствии энергии, быть может, и физические силы, надорванные еще в детстве, приходили в упадок. Из Крыма он явился только под Пилавой во главе татарского отряда³⁹. В Чигирине Тимош уже застал мачеху, которая если не *de jure*, то *de facto* распоряжалась здесь в качестве владетельной особы. Он не любил ее и выказывал это нерасположение с самого начала; малорусские летописцы с великим огорчением рассказывают, как «странно» поступил Тимош с монахом, посланцем упомянутого уже патриарха, который привез Чаплинской, кроме необычных подарков, еще и отпущение грехов: тринадцатилетний Тимош сперва напоил гостя водкой, а когда тот свалился с ног, сбрил или выжег ему бороду, чтобы выставить монаха на посмешище. Гетманша, чтобы несколько вознаградить посланца, подарила ему 50 талеров⁴⁰. Тимош постоянно наделал мачехе и, входя в лета, устроил при гетманском дворе враждебную ей партию. Некоторые полагали, что ненависть эта была вызвана обманутой или неудовлетворенной любовью, которая началась будто бы еще в то время, когда Елена была служанкой войскового писаря. Приводим эту догадку лишь для дополнения характеристики. Во всяком случае, следует сказать, что дурные качества Тимоша явились не по вине гетманши. Младший сын, Юрий, обыкновенно называемый Юрком или Юрасем, выказывал некоторую привязанность к мачехе; родной матери он не помнил — она умерла, когда Юрий был еще ребенком. Это был мальчик до крайности слабый и тщедушный, и таким он остался до конца своей недолгой жизни. Его обучали хоть немного: у него был учитель монах, преподававший мальчику латынь; Самуил Зорко, секретарь отца, знакомил Юрия с польским языком, который считался в то время как бы языком дипломатии⁴¹; Известно еще, что по смерти гетмана Юрий окончил курс богословия в Киевской академии⁴². Но на нем сказалось влияние алкоголизма отца*: Беневский в 1660 г. пишет, что Юрий

³⁷ Летопись, I, 14.

³⁸ *Ib.*, I, 47.

³⁹ Костомаров, Богд. Хм., I, 4.

⁴⁰ *Opowiadania historyczne*, t. I.

⁴¹ Памятники, I, 3, 339.

⁴² Величко, I, 54.

* Навряд чи можна погодитися з авторською оцінкою особи Б. Хмельницького. Тут відчувається його некритичне ставлення до деяких польських джерел. Безперечно, що така непересічна історична фігура, як Б. Хмельницький потребує більш зважених оцінок.

страдає епілепсією, а Величко називає його «евнухом»⁴³, хоча із других источников знаємо, що він любив жінчин і внаслідок цього, досягнувши влади на Україні, устроїв в Немирові цілий гарем в турецькому вкусе⁴⁴. Из всей семьи гетмана только Юрий был привязан в детстве ко второй жене Богдана. В благодарность за это и мачеха окружала болезненного и слабого ребенка всевозможными заботами.

(Далі буде)

⁴³ Самовидец, 2 изд., 520.

⁴⁴ Летопись, I, 14.

В. М. Матях (Київ)

Публікація журналу «Киевская старина»

У 1882 р. в Києві почав виходити перший на Україні щомісячний історичний журнал «Киевская старина» — по суті єдине українське наукове легальне видання на той час¹. Його було засновано за ініціативою В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, П. Г. Лебединцева, Ф. Г. Лебединцева, П. І. Житецького та М. І. Петрова, а редакторами-видавцями в різні роки були Ф. Г. Лебединцев (1882—1887), О. С. Лашкевич (1888—1889), Є. О. Ківлицький (1890—1891) та В. П. Науменко (1892—1906). До складу редакції «Киевской старини» входили В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, О. Левицький, І. Малишевський, Ф. Тарновський, П. Лебединцев, В. Мякотін, М. Стороженко, М. Шугуров та ін. В 94 томах, що вийшли за час існування журналу, було вміщено 288 статей з археології, 304—з історії церкви, 1062 статей, заміток і матеріалів з історії², які охоплювали переважно різні питання історичного буття українського народу XVI—XVIII ст., а саме: історії селянства; формування феодального землевладіння в різних регіонах України; соціально-економічного розвитку українських земель, їх колонізації; розвитку українських міст, промислів та торгівлі; антифеодальної та національно-визвольної боротьби народних мас; взаємозв'язків українців з іншими народами; розвитку етнічної культури українського народу тощо. Комплекс матеріалів присвячено висвітленню історії Запорозької Січі та українського козацтва.

Значну увагу приділяли співробітники редакції публікації історичних джерел, багато з яких вперше вводилися до наукового обігу саме на сторінках «Киевской старини».

Поряд з відомими вченими, на сторінках журналу «Киевская старина» друкувалися й автори, чиї праці з тих чи інших причин нині майже невідомі не тільки широкій громадськості, а й навіть у вузьких колах істориків-професіоналів. До них належить Йосип Йосипович Ролле — знавець історії Поділля, який друкував свої твори під псевдонімом «доктор Антоній І».

Син французького емігранта, уродженець Могилівського повіту Подільської губернії Й. Ролле після закінчення вінницької гімназії

¹ Короткий Ю. А. З історії створення першого історичного журналу на Україні / До 90-річчя виходу в світ першого номера журналу «Киевская старина» // Укр. іст. журн.— 1972.— № 1.— С. 125.

² Швидько А. К. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале «Киевская старина» // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. статей.— Днепропетровск, 1973.— Вып. 40.— С. 138.

вступив у 1849 р. на медичний факультет Київського університету. Проте не медицина стала основною справою його життя. Вже в студентські роки юнак здобув славу найкращого знавця історії рідного краю. І пізніше, займаючись лікарською практикою на Поділлі, Й. Й. Ролле продовжував невтомно збирати матеріали з місцевої історії. Переїхавши до Кам'янець-Подільського, він починає друкувати свої дослідження в різних періодичних польських виданнях, а згодом видав близько 80 своїх історичних монографій під загальною назвою «Історичні оповідання» («*Opowidania historyczne*».— Львів, 1875—1893). Більшість їх присвячена різноманітним подіям з історії південно-західного краю і має епізодичний характер, за винятком великого тритомного дослідження «Подольские замки на Молдавской границе», перші два томи якого являють собою досить повний і систематичний виклад історії Кам'янець-Подільського, а третій присвячений історії ряду інших міст Подільської губернії.

Глибоке знання російської та польської історичної літератури, використання великої кількості маловідомих або взагалі невідомих до цього джерел, вірність історичній істині у поєднанні з неабияким літературним хистом здобули Й. Й. Ролле ще за життя славу талановитого популяризатора історичних знань. Сучасники історика відзначали, що, незважаючи на деяку хибність в оцінці окремих явищ та подій, саме доктору Антонію належить першість в ознайомленні польських істориків з досягненнями української та російської історіографії, діяльністю російських наукових товариств та закладів³.

Пропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» праця Й. Й. Ролле «Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века» висвітлює роль та значення жінки при резиденції українських гетьманів, її вплив на деякі сторони буття гетьманського двору, тобто питання, які практично залишилися поза увагою української радянської історіографії. Як відомо, суспільне становище жінок на Україні і в Росії в XVI—XVII ст. істотно відрізнялося. Якщо жінка в тогочасній Росії, по-суті, була затворницею у своїй світлиці, то українка, навпаки, відігравала досить помітну роль в суспільно-політичних подіях. Серед них гарячий відгук знаходили ідеї різних релігійних течій — протестантизму, уніатства, соцініанства. Українські жінки нерідко виступали засновницями різних благодійних установ (шкіл, шпиталів тощо), брали участь у військових діях. У своїй праці Й. Й. Ролле змальовує ряд цікавих жіночих образів, доля яких так чи інакше була пов'язана з історичними особами. Насамперед, це три дружини гетьмана Богдана Хмельницького — Ганна Сомко, Мотрона Чаплинська (стєпова Олена) та Ганна Золотаренко, його матір та дочки Стефанида та Катерина, дружина Івана Виговського Олена Стеткевич та ін. Різною була їх роль при дворі українських гетьманів, досить непросто склалися їх життєві долі.

Автор робить яскраві замальовки побуту та звичаїв, що існували при резиденції українських гетьманів. У дещо незвичному ракурсі подано постать Б. Хмельницького — не як видатного політичного діяча, блискучого полководця, геніального стратега, а як звичайну людину, сина, чоловіка, батька, в його буденному житті, колі родичів та сподвижників. Слід зазначити, що окремі авторські оцінки особи Б. Хмельницького не позбавлені певної тенденційності, що було характерно для дожовтневої польської історіографії. Як зауважував І. П. Крип'якевич, «про Хмельницького писали не лише друзі, а й вороги з польсько-шляхетського табору, які ніколи не скупилися на те, щоб кинути на гетьмана тінь, змалювати його чорними фарбами»⁴. Насамперед, це сто-

³ В. А. Иосиф Иосифович Ролле // Киевская старина.— 1894.— Т. 44. — С. 305—310.

⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 54.

сується картин безпросвітного пияцтва, яке нібито процвітало при дворі Б. Хмельницького. Дещо поверхово у творі висвітлюється також мотивація певних дій та вчинків українського гетьмана. Автор не бачить часом глибинної причинності окремих подій. Подібні ж зауваження стосуються і деяких авторських характеристик синів Б. Хмельницького — Тимоша та Юрія.

Взагалі Й. Й. Ролле у своїй праці продемонстрував добру обізнаність з працями як російських, так і польських дослідників з даної тематики, підвів під неї велику джерельну базу. Зокрема, ним використані літописні свідчення, документи «Архива Юго-Западной России» та «Памятников, изданных временной комиссией для разбора древних актов», рукописів з приватних зібрань тощо. Вперше праця була надрукована польською мовою в липні 1893 р. в «Biblioteka Warszawska». В «Українському історичному журналі» вона друкується за дещо скороченим російським перекладом, який було вміщено в 1—3 номерах журналу «Киевская старина» за 1894 р. Твір подається відповідно до вимог сучасної російської орфографії із збереженням всіх авторських посилань. Коментарі до тексту подаються під «зірочкою».

Одержано 1.12.90.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Дневник военных действий русской армии под Полтавой *

Июня 4. Великий государь изволил написать своеручное благодарительное письмо к коменданту и всем осадным, похваляя их службу и известуя о благополучном своем прибытии к армии, и что с помощью божиею он великий государь немедленно приложит старание освобождения города Полтавы, чтоб в том упование имели на бога; притом напоминал, чтоб оне осадные о своих недостатках и в которых местах какие опасности, письменно прислали. Оное письмо немедленно в бомбу положено и в Полтаву брошено. По прочтении о прибытии его царского величества учинилась великая радость и по всем церквам был звон и молебствия к богу со изливанием от радости многих слез о здравии его царского величества и о победе на противных. К его царскому величеству из Полтавской крепости писал комендант Келинг, уподобляясь апостолу Фоме, что он от радости не уверялся о воскресении господнем, пока сам не узрел, и что равным образом и он, и осажденные с ним, пока не осяжут своим зрением его великого государя и не узрят входящего в Полтавскую крепость не поймут веры. И затребовал, чтоб к нему до 50 пуд. пороху брошено было.

От лица всех граждан к его царскому величеству писал протопоп и просил сими словами: господи, спаси нас погибающих приди и неукосни, прости руку помощи и изми из глубины зол; оные писма из Полтавской крепости в лагерь в бомбы брошены и войско царского величества, которые прочитав, его царское величество повелел в город Полтаву в бомбах метать порох.

Июня 5. В 10-м часу в город Полтаву начали бросать порох в бомбах. Неприятель хотя и видал, что многое число в Полтаву бомб бросают, и дознал, что во оных порох мечется, потому что ни одной взорвания не учинилось, но препятствия в том метании учинить не мог.

Июня 12. Находившиеся в осаде в Полтавской крепости к реке Ворскле начали работою батарею, на которых неприятель из апрошей выслал до 300 человек для препятствия дела оной батареи. По вступлении в бой неприятель, видя многих побиваемых и свое изнеможение, возвратился в апроши. Неприятелей на сем сражении побито 75; от войска царского величества убито 5 человек.

Июня 16. Царское величество изволил иметь военный совет, на котором предложено перейти чрез реку Ворсклу со всею армиею и иметь генеральную баталию, потому что апроши до города вести для топких и болотистых мест невозможно, и неприятель своею поперешною линиею не допустит. По тому совету его царское величество повелел генералу Галарту * с 12-ю пехотными, а генералу лейтенанту Рене * с конными 12-ю и 3-мя пехотными полками 17 июня переправиться чрез реку Ворсклу, и первому стать в леве от Полтавы, у лесу против неприятельских редут, а другому стать направо и учинить траншаменты.

Июня 17. Войска его царского величества генерал Галарт с 12-ю пехотн. и генерал-лейтенант Рен с 12-ю конными и 3-мя пехотными полками к реке Ворскле пришли, при которой стояли неприятельские

* Продолження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.

конные и пешие полки, и не допускали до переправы через оную реку. Пехотными командовал генерал маэор Лагеркрон *, а конными маэор Гамелтон *.

Реченные генералы с войсками царского величества при присудствии царского величества, несмотря ни на какие неприятельские сопротивления перешед чрез реку Ворсклу, конные против конных учинили несколько залпов. И как сказано ружье по погонам вынимай палаши, то тотчас неприятель в бегство обратился.

Пехотные полки по переправе чрез Ворсклу становились в ордер де баталии, неприятель быю не дал и от реки пошел на убог.

Войско царского величества, пришед на показанные места, начали делать транжаменты. Неприятель паки с немалым числом конницы и пехоты приступил в том намерении, чтоб с оных мест сбить и дело транжаментов воспрепятствовать, но от войска царскаго величества с великим уроном прогнан.

Того дня при переправе реки Ворсклы при приходе к делу транжаментов сочтено побиенных 391; с стороны царского величества убитых 68, ранено 32 человека.

Июня 18. Король Карл с фелдмаршалом князем Рейншильдом и генералитетом и с несколькими человеками конными деланные транжаменты войсками царского величества осматривал, и видел оные в отделеке и в них многое число войска царского величества говарил Рейшильду: «От Шлезии, Саксонии и Польши, как от стад скотских, питалась моя армия млеко и мясом и довольствовалась кожами и делала, что хотела. Королевства Пруское и Дацкое нечто противное предпринять дерзнули, и вся Европа от оружия войска моего устращилась. Ныне вижу войск московских силу и, что хотят, то делают, а удержать и воспрепятствовать их намерениям армия моя не в состоянии, ибо не токмо чрез толь трудную переправу перешел неприятель, но он же и победу одержал».

Июня 19. Царское величество с генералом князем Меншиковым и с лейб эскадром изволил перейти через Ворсклу и прибыть в транжаменты генералов Галарта и генерала лейтенанта Рене и персонально их и все войско их, обретающееся при них, благодарил за доброй поступок и труд, что они по указу в добром порядке и регуле перешли переправу, и неприятеля сбив с поля, на показанных местах стали и транжаменты учинили.

Того ж числа царское величество изволил послать статьи к послу своему, обретающемуся при дворе королевского величества дацкого, князь Василью Долгорукову *, для подачи его королевскому величеству дацкому, о утверждении мира с его царским величеством и о начатии войны его королевским величеством с шведскою короною, обещая помогать его королевскому величеству дацкому на содержание той войны по миллиону на каждый год, доколе война будет продолжаться.

Июня 20. Царское величество с армиею изволил перейти чрез реку Ворсклу и стать розстоянием за версту от неприятельской армии.

Июня 21. Подведенные под Полтаву два подкопа усмотрены и из камор оных бочки с порохом выбраны, осажденные были в готовности и ожидали повсечасно приступа. В третьем часу полудны зажгли неприятели подкопные рукава и по зажжении с 3000 пехоты спешно бежали к Полтавской крепости в том намерении, чтоб по взорвании чрез полые места вбежать в Полтаву. Когда приближались к стенам Полтавским, а подкопов ни одного не взорвало, то неимея при себе лесниц, ничего для своего спасения не изобрели другаго, кроме того, что бегством спастись живот, коих на побеге из мелкаго ружья и из пушек картечами, а потом и ядрами трактовали.

С другой стороны города Полтавы бывшей неприятель в шанцах начал было штурмовать сильным образом, но увидев своих от города возвратившихся, приступ оставили и отшел в апроши. В обоих местах

сочтено неприятельских трупов 207 человек, и многие ранены; с стороны царского величества убито 24, ранено 37 чел. Того же числа с начала вечера неприятель учинил к Полтаве приступ тремя тысячами человек, которым от самага короля изустно сказано, чтоб не взяв Полтавы не возвращалися. Оной приступ продолжался чрез всю ночь, неприятель два раза на вал всходил, и сбиван с великим уроном, которому прислан был сикурс до 500 человек, но как день настал, то приступные вкопалися в вал и проходили сапами; на оных выслано из города до 500 человек мушкетеров, которые до 80 человек побиили, а прочие бегством спаслися. На тех приступах на валу и около валу и в прочих местах неприятельских мертвых тел до 500 лежало; с стороны царского величества убито 192, ранено 191.

Июня 22. С самага вечера к городу Полтавы учинен приступ от всех сторон, и чрез всю ночь был штурм, во многих местах неприятель на вал всходил, но комендант показал несказанную храбрость, ибо он сам во всех нужных местах присутствовал и сикурсывал. И сей жестокий приступ продолжался до втораго часа пополудни; во 2-м часу пополудни неприятель получил многолюдной сикурс, и потом начался паки штурм преужасной. Жители полтавские все были на валу; жены, хотя и не были на валу в огне, токмо приносили камень и прочее.

Весь вал кровью был облит и мертвых тел наполнен, в таком жестоком огне бились и до четвертаго часу пополудни. В исходе четвертаго часа неприятель от штурма отбит и из шанец выбит, причем сочтено мертвых неприятельских тел 1676. От войска царского величества и граждан убито 272, ранено 603.

Видев неприятель, что войско царского величества в близости находится и намерено иметь баталию близкаго ради расстояния, имел немалой страх, чтоб нечаянного нападения не учинено было, а притом ведал неприятель, что послан царского величества указ и хану Аюке * о бытии с сорокью тысячами калмыков в немедленном времени. Но хотя и повсечасно опасался их приходу и нападения, токмо от Полтавы отступить не хотел. А того ради велел фельдмаршалу своему Рейншильду писать к фельдмаршалу войск царского величества (графу) Шереметеву, дабы назначен был день генеральной баталии.

Фельдмаршал Шереметев по указу его царского величества с фельдмаршалом Рейншильдом 29-е число июня, то есть на день верховных апостол Петра и Павла согласно назначили быть генеральной баталии, и утвердили за поролем военным чтоб до онаго сроку никаких поисков чрез партии и подъезды внезапными набегам от обоих армий не чинить.

Июня 24. Царского величества достальная армия чрез реку Ворсклу прешла и в четверти мили от неприятельского лагеря учиня транжамент, повелел стать, где по указу его царского величества делали транжамент, которой в следующей ночь окончен. Кавалерия царского величества стала между транжамента и лесу; и около того места с обеих сторон был лес и болота. Его царское величество указал от лесу до лесу сделать шесть редутов, которые осажены людьми под командою бригадира Айгустова *, и поставлена артиллерия. Тогда был военной совет о назначении места генеральной баталии. Войско его царского величества стояло близ Ворсклы, а предложено быть баталии на полях полтавских и о том учинить согласие фельдмаршалу Шереметеву с фельдмаршалом Рейншильдом.

Июня 25. Царское величество изволил осматривать неприятельской лагерь, и назначил от поперешной линии 6 редутов в линию к неприятелю сделать 4 редута, дабы неприятель нечаянно не мог учинить нападение, а ежели б похотел, то б поперешной линии редуты без великой трудности пройти не возмог, а место поперешной линии между лесами и болотами положение имело не весьма пространное; итак четыре реченными редутами может разрезана быть неприятельская ли-

ния в обе стороны. И тогда дня два редута работою начаты, и в ночь отделаны, и людьми и артиллериею осажжены, и поручены реченному ж бригадиру Айгустову в команду.

Того ж числа изволил смотреть 24 полка конные и вручить в главную команду от кавалерии генералу князь Александру Данилову сыну Меншикову, придав к нему двух генералов лейтенантов Боура и Рене и несколько генералов маэров и бригадиров, а во время баталии указал стать оным конным полкам на обеих крылах инфантерии * изволил дать план.

Потом изволил пересмотреть артиллерию, и учинив престоинья учреждения, вручил генералу лейтенанту от артиллерии Брюсу и дал план о постановлении артиллерии во время баталии.

По захождении солнца изволил иметь военной совет и расписать инфантерию по дивизиям, как стать во время баталии, и учинил план и назначил места артиллерии.

Июня 26. В первых часах ночи Семеновского полку унтер-офицер, изменив, уехал к шведскому королю и говорил, чтоб в предбудущую ночь, то есть на 27 число учинил нападение на войско царского величества и тем принудил к баталии, доколе не придет Хан Аюка с 40 000 калмыков, а калмыки будут 28 числа. От царского величества послан указ, чтоб всячески от него короля приход свой скрывали и тайно пройти старались, а когда придут калмыки то до генеральной баталии не допустят и всю армию его королевскую могут по рукам разобрать. Как король Карл услышал о войске калмычком, весь изменился и пришел в великую робость и ходил до полутора часа безгласен в размышлении, оттого наипаче в ноге болезнь умножилась. Реченной изменник говорил королю о одержании победы над войсками царского величества образом таковым, что в войске царского величества имеется полк новобранной, на котором мундир простаго серого сукна, которой в баталиях еще не бывал, чтоб поставить лучшаго войска весьма густо и на оной полк учинить сильное нападение и разорвав линию полки того крыла отрезать, и таким образом может привести всю армию в робость и получить викторию; а от гвардии Преображенского и Семеновского також и от Ингермонландскаго и Астраханскаго полков имел бы опасение, ибо оные полки мест не уступят.

Король, обратясь, просил фельдмаршала и генералитет завтрашнего числа, то есть 27 июня, в шатры царя Московскаго на обед, и приказал фельдмаршалу Рейншилту, чтоб с начала ночи против 27 числа войско было в строю во всякой готовности к баталии. Фельдмаршал Рейншилд начал было предлагать, что баталии назначено число 29-е король затряс головою и дал знать, чтоб о том не говорил.

Царское величество пополуночи в 5-м часу изволил прибыть к фельдмаршалу Шереметеву, где его царскому величеству репортовано, что от гвардии Семеновского полку унтер-офицер изменил и уехал в войско к шведскому королю. Тогда царское величество по остроте ума своего изволил дознать, что оной изменник королю будет предлагать о разорвании линии чрез новонаборной полк, и повелел с пехотного Новгородскаго полку снять мундиры и надеть на новонабранной Апраксии полк, а новонабраннаго полку серой мундир простаго сукна надеть на Новгородской пехотный полк, и тако острозрительным своим разумом предусмотрел будущее и прехитрил навет противных.

И тогож утра был военной совет, на котором многое изволил отменить и учинить план за подписанием собственной руки.

По полудни в первом часу изволил смотреть пехотные полки и расписывать по дивизиям, из которых первую царское величество своею персоною изволил принять в правление, а протчия разделил по генералитету. Фельдмаршал и генералитет просили его царское величество, чтоб в баталию не приобщался, на что изволил сказать, чтоб о том более ему не говорили; всю инфантерию изволил вручить гене-

ралу фельдмаршалу князю Шереметеву, и повелел оной стать в линию и артиллерию по местам поставить.

По расположении полков изволил прибыть пред гвардиею и повелел быть пред себя штаб и обер офицерам, и потом сняв шляпу едва не со слезами изволил говорить. «Самовидцы вы коликие, храмы божии неприятели наши в стойла конские обратили, олтари осквернили, святыню, на которую и зрети не достойны, зверски ногами попирают, образам святым ругаются посмеиваются истинной вере и закону; не могу боле терпеть толикаго уничтожения святой веры, но желаю паче умереть нежели сие зло видеть; прошу вас, прехрабрые мои воины, мужайтесь, яко добрые и христорлюбивые воины, знайте, что господь крепок во брани и праведное оружие сильною своею мышцею подкрепляет, помощник вам и есть и будет, но видя меня купно с вами на раны и на смерть готова, держайте за истинную веру, мать церковь и любезное отечество, и за жизнь вашу други мои. Отечество, за которое ныне кровь проливать и полагать наши души готовимся, дано мне от бога на сохранение а не для расхищения противным; того ради совершайте богоугодной сей подвиг, в котором вам предки наши благочестивые князи российскийские, Владимир, Борис и Глеб и Александр и прочие святые своими молитвами помощники будут». Таковое увещание повелел чинить и во всех ротах.

Когда изволил приехать пред дивизию генерала лейтенанта князя Голицына *, то призвав также штаб и обер офицеров изволил говорить и увещать и иметь упование на бога, яко с нами есть и будет, то сим щитом веры имате угасить силу огненную и притупить острие противных оружие, возможете от немощи будете крепки во брани и обратите в бегство полки чуждых, сим щитом веры заградите уста северных львов и челости их на нас отверстые расторгните. Весте бо, яко верующим вся возможна. Потом изволил просить о добром подвиге, каков подлежит явить добрым и благочестивым воинам за благочестие и веру за мать церковь и за целость отечества. Сверх того упомянул о суетном кичении неприятельском, что уже в Москве войску своему и квартиры расписал и генерал маеора Шпара * в Москву пожаловал генерал губернатором и государство Российское похваляется разделить на малые княжества, наконец подтвердил свой приказ, бывшей при Левенгаубтской баталии *, которые на бою уступят место неприятелю, почтутся за нечестных и в числе людей числяемы не будут и таковых в кампани не принимать и гнушатся их браку. Оной приказ повелел объявить при пороле в полках и просил штаб офицеров чтоб увещевали обер и ундер офицеров и солдат к доброму отпору неприятеля.

Реченной генерал лейтенант князь Голицын, слышав сие великаго государя увещание, говорил: «Великодержавный государь царь и великий князь Петр Алексеевич! Ваше царское величество изволил труд наш и верность и храбрость добрых солдат видеть на Левенгаубтской баталии; чрез целый день в огне стояли с неприятелем, токмо шеренго не помешали и места неприятелю не уступили, четыре раза от пальбы с неприятелем ружье разгоралось, что действовать и в руках держать было невозможно, четыре раза сумы и пазухи и карманы патронами наполняли, позади фрунтов, от падших пуль едва видима была земля; ныне войско то ж, и мы рабы твои те ж уповаем таков же иметь подвиг». Великий государь, уклоня шпагою, изволил сказать, уповаю, и отъехал к дивизии генерала Галарта.

По прибытии к дивизии Галартовой, повелел призвать полковников от полков и изволил говорить: «Король Карл и самозванец Лещинской * привлекли к воле своей вора изменника второго иуду гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собою отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью его вора изменника Мазепы, в котором ему быть великим кня-

зем и иметь у себя во владении казаков Донских и Запорожских и Волынь и все роды казачьи, которые на сей стороне Волги; таковою тщетною надеждою лыстясь, сей вор изменник уповал и помощью оным обещателям своим собрать малороссийского и казацкого войска до двух сот тысяч и сверх того просил у султана турецкого в помощь две сот тысяч, обещая платить ему повсягодно по миллиону монеты. Также просил о помощи хана Крымского и Буджацкую орду, обещая знатную сумму денег и равномерным числом помочи служить для исполнения сего зломышленного дела, призвал шведского короля с пятьюдесятью тысячами, и Лещинского с двадцатью пятью тысячами в Малороссию, но помощью божиею казачьи народы и малороссийские противные нам смиренны и в верности при нас состоят. Войско короля шведского чрез баталии и партии и чрез лютость мороза прошедшей зимы умалилось до шестнадцати тысяч. Лещинского войска разбито и разогнано, султан от помощи отказал и крепкими указами крымскому хану и ордам Буджацкой орде подтвердил о нечаде помочи изменнику Мазепе и Лещинскому, и о содержании мира с нами ненарушимо, итак ныне шведского войска при короле Карле токмо тридцать четыре полка, но и те весма от войск наших утружденные. Прошу добраго вашего подвига, дабы неприятель не исполнил воли своей и не отторгнул бы толь великознатного малороссийского народа от державы нашей, что может быть началом всех наших неблагополучий»; потом просил о добром отпоре неприятелю штаб офицеров, чтоб они увещевали обер офицеров и урядников и рядовых к доброму отпору против неприятеля.

Июня 27. Во втором часу пополудни шведский король из транжамента армию свою вывел, а за раною на ноге верхом на лошади сидеть было ему невозможно. Того ради сидел на уготованной качалке, которую возили две лошади, имея в руках обнаженную шпагу.

По выступлении неприятельской армии из транжамента без всякого умидления кавалерии генерал князь Меншиков послал к его царскому величеству и к фельдмаршалу Шереметеву с известием, что шведский король со всею своею армиею идет, а сам построив конные 24 полка пошел против неприятеля.

В начале третьего часа по полуночи кавалерия царского величества вступила с неприятелем в бой, и несколько раз неприятельскую конницу с поля сбивали, но оную сикурсовала инфантерия а також чрез целый час кавалериею его царского величества препятствован ход всей неприятельской армии.

В 4-м часу послан от его царского величества генерал-адъютант к реченному генералу от кавалерии князю Меншикову, дабы конные полки от батареи отвел и стал бы от ретранжамента его царского величества влеве, а от горы вправо.

Генерал князь Меншиков чрез присланного генерал-адъютанта доносил царскому величеству, что в войске его царского величества упадок весма малой, а неприятельской многочислен, и когда б не сикурсовала кавалерию неприятельскую их инфантерия, то вся б неприятельская кавалерия, от кавалерии его царского величества была порублена, а отвести кавалерии невозможно, что и дальнее расстояние фронт от фронта бывает только до сорока сажень, и ежели сказать направо кругом, то тем придастся дерзости неприятелю и неприятель может за хребтами следовать, а во оном случае и справиться будет невозможно. И того ради просил его царское величество, чтоб изволил прислать в сикурс несколько полков пехотных. Таким образом по прошествии неприятеля к редутам средней линии удобнее можно удержать и далее не пропустить.

В 5-ом часу неприятель пришел на первые два редута, которые в ту ночь зачаты делать и еще были не окончаны, со мноюю трудностю и с немалым упадком войск своих оными двумя редутами овладел; видел неприятель достальные два редута в линию к армии его пост-

роенные и к проходу войск его одною стороною трудны и неудобны, потому что место не пространное и те редуты придут на самую средину линии его, и могут разделить армию его надвое, трудился оным дву редутами овладеть, но как увидел в войске своем немалой упадок, повелел отступить и приказал весьма тесно сомнуться армии в том намерении, чтоб пройти одною стороною; и как пошел, то оные два редута отрезали от линии его шесть батальонов пехоты и несколько эскадронов кавалерии, которые для того принуждены были уступить в лес.

Во время одного прохода кавалерия его царского величества с неприятельскою кавалериею на палашах * рубились и въехав в неприятельскую линию 14 штандартов и знамен взяли, причем ранен генерал лейтенант Рен, а под генералом князем Меншиковым ранены две лошади. От его царского величества вторично прислан был генерал-адъютант к реченному генералу князю Меншикову, чтоб с кавалериею отступил и стал на показанном месте.

Генерал князь Меншиков со оным генералом адъютантом взятые штандарты * и знамена отослал его царскому величеству и всепокорнейше чрез реченного генерал адъютанта доносил, что неприятель и достальными редутами овладеет, ежели с кавалериею отступить и оставить редуты без сикурсу, а при сикурсе кавалерии того учинить и поперешной линии шти редуты пройти невозможно. В 6-м часу неприятельская вся армия была уже близь шести редуты поперешной линии, и того же часа от его царского величества дан был указ реченному генералу князю Меншикову, чтоб с генералами лейтенантами Гескиным и Ренцелем и с пятью полками конными и с пятью батальонами пехоты шел на вышеупомянутые шесть батальонов и несколько эскадронов конницы, которые отрезаны от главной неприятельской армии чрез редуты и стоя в лесу, а генералу лейтенанту Боуру с кавалериею уступить от неприятеля и стать в праве от транжаменты, чтоб гора была во фланге, а не сзади.

Генерал князь Меншиков с генералами лейтенантами Гескиным и Ренцелем и с пятью конными полками и с пятью батальонами пехоты на вышеупомянутые неприятельские шесть батальонов и несколько эскадронов конных стоящих в лесу пришел, которые на дискрецию царскому величеству не здались и ружья положить не хотели. По сильном супротивлении 6 батальонов по жестоком бою все побиты; конные три полка напав на конницу порубили, причем командующий генерал мазор Шлипембах * в полон взят, а генерал мазор Розен * с конным и одним эскадроном ушел в апроши, которые были у Полтавы; за оным следовал в погоню генерал лейтенант Ренцель, и приступя к апрошам, послал барабанщика, чтоб здались, но ушедшие в апроши просили времени не больше получаса; времени им было не дано, после чего оной генерал-мазор Розен со всеми при нем бывшими, из транжаменты вышел, ружье положил и на дискрецию* его царскому величеству здался.

По отступлении кавалерии от поперешной линии редуты неприятель всеми силами на оставшие 8 редуты наступал, хотя овладеть, но с великим уроном отбит и со мноюю трудностию поперешную линию редуты прошел и следовал за генералом лейтенантом Боуром. Как поровнялся неприятель против ретранжаменты царского величества и крыло его армии было в близости транжаменты, из транжаменты царского величества из пушек картечами и ядрами произвожена была сильная пальба, и неприятель, увидев великий упадок в войске, удержал гоньбу за Боуром и отошел в лаговину, далее выстрела полковой пушки остановился.

Сии действия войска царского величества кавалерии были до генеральной баталии.

(Далі буде)

Текст і коментарі підготувала канд. іст. наук В. В. Панашенко.

КОМЕНТАРІ

- Галарт — Алларт Л.-Н.— барон, генерал
Рене — Ренне (Ренн, Рен) К.-Э.— генерал
Лагеркрон — шведський генерал
Гамелтон — Гамільтон — шведський генерал
Долгоруков — Долгорукий В. Л.— князь, російський посол у Данії
Василий — калмицький хан
хан Аюка — Айгустов (Августов) С. Р.— полковник
Айгустов — назва піхотних військ
інфантерія — Голіцин М. М.— князь, генерал-лейтенант
Голицын — Спарра Аксель — граф, генерал
Шпара — йдеться про битву під Лісню 28 вересня 1708 р., в якій керований Петром I корволант (рухливе військове з'єднання з кавалерії, піхоти і легкої артилерії) розгромив військо Левенгаупта. Карл XII чекав на прибуття з Прибалтики 16-тисячного шведського війська з великим обозом продовольства, фуражу та бойового спорядження. Втративши більше половини свого особового складу, а також весь обоз і артилерію, Левенгаупт з'єднався з військами Карла XII лише 12 жовтня в с. Рухове на Стародубщині, привівши з собою 6700 фізично і морально виснажених солдатів. Розгром війська Левенгаупта поставив головні сили шведської армії ще в тяжче становище і визначив безславний кінець їх загарбницького вторгнення на Україну. Петро I справедливо називав битву під Лісню «матір'ю», а перемогу під Полтавою — її «дітищем»
самозванец — Лещинский Станіслав — польський король (1704—1711, 1733—1734), шведський ставленик на королівському троні
Лещинский палаш — холодна зброя з довгим прямим і широким двосічним клинком на кінці, нагадує шаблю
штандарт — прапор кавалерійської частини чи прапор царської особи глави держави, який піднімають у тому місці, де ця особа перебуває
Шліппенбах — Шліппенбах — шведський генерал
Розен — Розен Г.-Ф.— шведський генерал
положить ружье на дискрецию — здатися на милість переможця

Шановні товариші!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень.
Індекс — 74499. Ціна на рік — 21 крб. 60 коп., на півріччя — 10 крб. 80 коп., на квартал — 5 крб. 40 коп.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Павло Магочий (Торонто, Канада)

Українське національне відродження. Нова аналітична структура *

У статті висвітлюється процес українського національного відродження з кінця XVIII ст. і до 1917 р., його особливості, стадії й етапи.

Український народ вважають одним з багатьох слов'янських та інших народів східносередньої Європи, які зазнали національного відродження протягом XIX ст. У порівняльних термінах звичайно гадають, що українці ввійшли в процес національного відродження відносно пізно і кінець кінцем не досягли кінцевої мети національних рухів — політичної незалежності. Таке уявлення, що національні рухи треба аналізувати й оцінювати з погляду успіху в здобуванні політичної незалежності, неминуче визначило філософський та інтелектуальний напрям літератури з цього предмету.

Перш ніж звернутися до існуючої літератури і до пропозицій щодо нової аналітичної структури, було б доцільно подати кілька зауважень про тло українського руху. В останні десятиріччя XVIII ст., коли почалися перші стадії процесу національного пробудження або відродження, українська етнолінгвістична територія, тобто ті землі, де жили українці, перебувала в межах двох багатонаціональних імперій: Російської і Австрійської імперій. Цей політичний поділ лишився без суттєвих змін аж до першої світової війни. З кількісного погляду українські землі в Російській імперії були значно важливіші, оскільки вони охоплювали 90% усієї української етнолінгвістичної території і 85% усіх українців. З другого боку, незважаючи на менші відсотки земель та людей в Австрійській імперії, українці там, особливо в Галичині, відігравали важливу, а то й вирішальну роль у вирішуванні напрямку українського національного відродження.

В обох імперіях українці не мали жодних адміністративних одиниць, які відповідали б у цілому або частково землям, які вони заселяли. Українці були поділені між адміністративними одиницями цих країн, які не визнавали суто українських територіальних одиниць. У Російській імперії українці жили, головне, в дев'ятох губерніях (Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській, Волинській, Київській і Подільській), які часом вільно називалися Південною Росією або Малоросією. В Австрійській імперії українці знаходилися в Галичині та Буковині, в «австрійській половині» імперії, і в кількох округах північно-східної Угорщини, які часом називалися Підкарпатською Руссю, а згодом — Закарпаттям.

Хоча в XIX ст. українські землі не користувалися ані адміністративною єдністю, ані автономією, жителі деяких країв, зокрема ті, що походили з козаків, зберігали пам'ять про самоуправління. Ця пам'ять була особливо сильна на українських землях у Російській імперії, три краї якої користувалися різними ступенями політичної автономії аж

* Стаття П. Магочія являє собою виступ ученого на I конгресі Міжнародної асоціації українців, що проходила в Києві у вересні 1990 р. Публікуємо її у тому вигляді, в якому вона була одержана редакцією від автора, привівши написання окремих слів у відповідність з нормами діючого нині в УРСР українського правопису.

до другої половини XVIII ст.— Слобідська Україна (до 1765 р.), Запоріжжя (до 1775 р.) і Гетьманщина (до 1785 р.)¹.

Коли ж мова про соціально-економічне становище на українських землях, ситуація в обох імперіях була в основному та сама. Українські землі були переважно аграрні. Щобільше, основна структура українського суспільства не змінилася навіть під кінець XIX ст., коли східні українські землі в складі Російської імперії почали зазнавати індустріалізації. Це тому, що по містах на Україні, зокрема в нових індустріальних центрах на сході, не жили українці, і зріст індустріалізації ледве чи торкався їх. Російський перепис населення 1897 р. виявив, що тільки 5,7% українців жили по містах, а цілих 81,1% — працювали в сільському господарстві або як наймити й слуги. В Австрійській імперії ще менший відсоток українців жив і працював по містах і ще більший займався сільським господарством. Міста на українських територіях були островами, на яких жили різні національні меншості (росіяни, поляки, євреї тощо), які мали мало спільного з українськими масами по селах. Нарешті, українське сільське господарство характеризувалося невеличкими ділянками, що їх обробляли хронічно зубожілі селяни, які тільки недавно звільнилися з кріпацтва (1848 р. в Австрії і 1861 р. в Росії)².

Отож, протягом XIX ст., яке було періодом національного відродження, українське суспільство можна розглядати як недорозвинене аграрне суспільство, поділене між двома багатонаціональними імперіями — Росією та Австрією. Жодна українська земля не користувалася адміністративною або політичною автономією, і тільки певні групи зберігали пам'ять про самоуправління, яке, здавалося, ніяк неможливо було відновити в імперських умовах. Тому ідея української самобутності не могла уціліти самим тільки продовженням якоїсь давньої політичної традиції. Треба було знайти щось нове. Такий новий каталізатор знайдено. Прийшов він з-поза України. Це був націоналізм.

Ми не розглядатимемо тут ідеології націоналізму або специфічно українського вияву його, не шукатимемо ідеологічних джерел українського національного відродження і не вивчатимемо його розвитку протягом XIX ст. Це питання, які не раз уже розглядалися, принаймні в загальних рисах.

Нас цікавить тут питання, які структури використовувалися у попередніх дослідженнях, щоб проаналізувати українське національне відродження і на кінець запропонувати нову структуру, яка не тільки поставить український рух у ширшому, європейському контексті, але й візьме до уваги специфічні риси українського досвіду.

Загалом у літературі панують два основні підходи — радянсько-марксистський і немарксистський. Радянсько-марксистська модель прямолінійна і пов'язана з структурою загальної історичної та соціально-економічної еволюції, згідно з якою кожне суспільство проходить через п'ять етапів: рабовласництво, феодалізм, буржуазний капіталізм, імперіалізм і на кінець соціалізм і комунізм³. Часові рамки цих етапів залежать від специфічної природи даного суспільства, але в класичному радянсько-марксистському розумінні кожне суспільство мусить пройти крізь кожную з цих «прогресивних» фаз людського розвитку.

¹ Див. огляд етногеографічної та адміністративної структури українських земель у: Magocsi Paul Robert. *Ukraine: A Historical Atlas* (Торонто, Боффо і Лондон, 1985), особливо коментар і мапи 2 і 15—21.

² Krawchenko Bohdan. *The Social Structure of Ukraine at the Turn of the 20-th Century* // *East European Quarterly*, XVI, 2 (Болдер, 1982), с. 171—181; Himka John-Paul. *The Background to Emigration: Ukrainians of Galicia and Bukovyna, 1848—1914* // Manoly R. Lupul, ed. *A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada* (Торонто, 1982), с. 11—31.

³ Дальша дискусія про стосунки марксизму з націоналізмом спирається головним чином на: Soumer Walker. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Прінстон, 1984), особливо с. 5—42.

Коли ж ідеться про ідею нації та ідеологію націоналізму, це історичні явища, які з'являються тільки після розкладу феодалізму і появи капіталізму, тобто в період, коли виникають нові економічні відносини і зміни в способах виробництва, особливо в капіталістичній стадії. Особливо перехід від феодалізму до капіталізму на українських землях «офіційно» відбувся тільки 1848 р., явище українського націоналізму присутнє тільки в другій половині XIX ст. і триває так довго, як доба капіталізму та його наступника — імперіалізму, тобто до переходу до соціалізму після 1917 р.⁴ До того ж, згідно з радянським марксизмом, націоналізм віддзеркалює погляди тільки буржуазії, яка використовує його в намаганні ототожнити свої інтереси з інтересами всього суспільства.

Виходячи з таких ідеологічних передумов, марксистські історії України зовсім природно не трактують національне відродження як окреме явище. Вони трактують його радше як потенційно «прогресивну» силу, яка може спричинитися до знищення решток феодального ладу в ранній капіталістичній фазі. Але націоналізм «неминуче» стає застарілим, навіть «контрреволюційним», коли кінчається капіталістично-імперіалістична фаза і на її місце приходить соціалістична фаза. Тому що кінцева мета людства — це безкласове суспільство, а не окремі нації, національні відродження згадуються тільки побіжно в марксистських історіях окремих націй. Це стосується й України, де національне відродження і його провідники (Шевченко, Костомаров, Куліш і інші) оцінюються на підставі їхнього вкладу в похід до кінцевої мети історії⁵. А ця кінцева мета — не самостійна державність, а безкласове соціалістичне суспільство в союзі з іншими безкласовими суспільствами без огляду на національне або мовне походження.

Натомість немарксистську історіографію характеризує у великій мірі прийняття або принаймні визнання національних і державних кордонів як головного організаційного фактора в історичному розвитку. З цього погляду історики, які цікавляться утворенням національностей, бачать їх як самоціль, яка керується ідеологією націоналізму, яка виходить з передумови, що людство поділене на нації і що кінцева мета національних відроджень та рухів це: (1) незалежність — здобуття держави, в якій пануватиме дана національність; і (2) національна єдність — включення в самостійну державу всіх груп, які вважаються — або самі собою, або тими, хто претендує говорити від їхнього імені, — приналежними до даної національності⁶.

Українське національне відродження звичайно розглядається або: (1) як односторонній процес усе більшої національної свідомості, яка з'являється вперше серед інтелігенції і тоді передається масам⁷; або (2) як дещо складніший розвиток, який характеризується різними ста-

⁴ Один з недавніх варіантів цієї інтерпретації можна знайти в «Історії Української РСР» у восьми томах (Київ, 1977—1979), третій том якої має підзаголовок «Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.)» і четвертий том якої має заголовок «Україна в період імперіалізму (1900—1917)». «Рештки» націоналізму довше збереглися на західноукраїнських землях (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття), які знали соціалістичного перетворення аж після приєднання до Радянської України в 1940-х роках.

⁵ Наприклад, у новій багатотомовій історії, згаданій в примітці 4, українському «національному рухові» віддано всього дев'ять сторінок у третьому томі (с. 441—450) і вісім сторінок — у четвертому (с. 66—74).

⁶ З величезної літератури про націоналізм я спер це визначення на переконливе вступне формулювання у: Seton-Watson, Hugh, Nations and States (Болдер, 1977), с. 3.

⁷ Загальний лінійний підхід до опису українського національного відродження помітний у стандартних однотомових немарксистських історіях Михайла Грушевського «Ілюстрована історія України» (Вінніпег, 1924), с. 477—519, і Дмитра Дорошенка «Нарис історії України», том 2, друге видання (Мюнхен, 1966), с. 274—328, і в новішому огляді польського україніста Владислава Серчика «Historia Ukrainy» (Вроцлав, Варшава, Краків і Гданськ, 1979), особливо с. 225—326.

діями, кількість і хронологічні межі яких різні автори по-різному інтерпретують⁸. Основне припущення в обох підходах — це те, що кінцева мета — це самостійна держава. Загально вважається, що хоча він і наблизився до самостійності в революційні роки 1917—1921, український рух кінець кінцем програв.

Виходячи з таких передумов, немарксистські історики оцінюють діячів українського національного відродження за їхній вклад в ідею української відмінності і в політичну справу. З другого боку, ці історики вважають тих осіб, які не були вповні віддані українській відмінності, в найкращому випадку асимільованими, а в найгіршому — відхиленнями від норми, які завдавали шкоди українському рухові в цілому.

Я гадаю, що було б корисно, навіть необхідно, уникати такої історичної визначеності і не розглядати феномен націоналізму та національного відродження на українських землях з наперед визначеного уявлення про те, що рух вартісний тільки з погляду «прогресивного» розвитку до майбутнього безкласового суспільства або до незалежної та об'єднаної Української держави. Було б також корисно відкинути ідею унікальності, яку так полюбляють немарксистські українські історики, і поставити український рух у контекст інших європейських національних відроджень.

За останні два десятиріччя кілька вчених у Польщі, Чехо-Словаччині та Угорщині взяли за порівняльні аналізи національних рухів народів Східної Європи та деяких менших народів Західної Європи з наміром виявити, якщо це можливо, спільні елементи або сформулювати модель чи структуру, на підставі якої можна було б проаналізувати різні національні відродження. Порівняльні дослідження Мирослава Гроха, Юзефа Хлебовчика та Еміля Нідергаузера виявили, що існують явні паралелі між національними відродженнями народів, які ще не здобули політичної самостійності — фламандців, норвежців і фіннів у Західній Європі або чехів, литовців і словенців у Східній Європі⁹. Українців справедливо вважають одним з бездержавних народів Європи, національне відродження яких мало багато спільного з іншими.

Дарма, що вони по-різному підходять до питання, усі троє — Грох, Хлебовчик і Нідергаузер — намагаються поєднати аспекти марксистського та немарксистського підходів. Підтримуючи основні історичні етапи і поняття класових інтересів марксистських праць, вони також підкреслюють, як і немарксистси, «виняткову роль» (словами Хлебов-

⁸ Іван Лисяк-Рудницький (Інтелектуальні початки нової України // Між історією та політикою.—Мюнхен, 1973.—С. 76—99) обмежився Російською імперією і говорив про три стадії: шляхетська доба (1780—1840 рр.), народницька доба (1840—1880 рр.) і модерністична доба (1890—1914 рр.). Він згодом повторив ці думки в статті «Роля України в новітній історії» (Між історією та політикою, с. 17—53), на що Джон Решетар відповів, що було б краще говорити про п'ять стадій на підставі географічних районів, в яких вони відбувалися: Новгород-Сіверський і Харків (1798—1830-ті рр.), Київ і Правобережжя (1840—1860-ті рр.), Женева (1870—1880-ті рр.), Галичина (1890-ті—1914 рр.). Дивись його зауваження у: Pritsak Omeljan and Reshetar John S. Jr. *Ukraine and the Dialectic of Nation-Building* // *Slavic Review*, XXII, 2 (Сіетл, 1963), особливо с. 247—255.

Омелян Пріцак недавно говорив про шість українських культурних зон (Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина й Буковина, Закарпаття), але, незважаючи на його обіцянку подати «нову розв'язку», його описова та непереконлива стаття не подає нової схеми національного відродження. Див. його: *Prolegomena to the National Awakening of the Ukrainians During the Nineteenth Century* // *Sussex Roland and Eade J. C. eds. Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe* (Колумбус, 1983), с. 96—110.

⁹ Усі три праці видано між 1968 і 1976 роками у Чехо-Словаччині, Польщі й Угорщині, але вони тепер доступні англійською мовою: Hroch Miroslav. *Social Preconditions of the National Revival in Europe* (Кембрідж, 1985). Chlebowski Jozef. *On Small and Young Nations in Europe* (Вроцлав, Варшава, Краків і Гданськ, 1980). Niederhauser Emil. *The Rise of Nationality in Eastern Europe* (Будапешт, 1982).

чика) місцевих провідників та націоналістичної інтелігенції, які формують основу національної ідеології, пропагують цю ідеологію серед групи, для якої твориться національна свідомість, і висувають націоналістичні вимоги щодо автономії або навіть незалежності.

Отже, можна говорити про натхнений інтелігенцією національний рух, або націоналізм, і про накинений державою націоналізм. Перша категорія виникає знизу і трапляється серед груп, які живуть у багатонаціональних державах, у яких панують інша мова, культура й свідомість. Провідники групи (часто самозвані), які складаються з націоналістичної інтелігенції, намагаються переконати групу, що вона утворює окрему національність і як така має право на культурну автономію, а то й на політичну автономію або незалежність. Друга категорія, накинений державою націоналізм, виникає згори і трапляється в незалежних державах, уряди яких хочуть здобути відданість своїх підлеглих і переконують їх, що вони об'єднані тому, що вони належать до певної національності, головний обов'язок якої — це вірність існуючому урядові та суспільній структурі. Оскільки українці були бездержавним народом, який жив у Російській та Австрійській імперіях, їхнє національне відродження впадає в категорію натхненого інтелігенцією націоналізму.

Щоб проаналізувати ті численні європейські народи, чиї рухи належать до категорії натхненого інтелігенцією націоналізму, деякі згадувані вище вчені говорять про прогресивні стадії. Грох, наприклад, говорить про три стадії: (1) період наукового зацікавлення, коли окремі інтелігенти «віднаходять» національність і накреслюють контури свідомості; (2) період патріотичного відродження, коли маси даного населення включаються у відродження; і (3) поява масового національного руху з політичними наслідками. Американський спеціаліст з історії сучасної України (Роман Шпорлюк) недавно використав ці три категорії, коли в огляді українського національного відродження XIX ст. говорив про наукову, культурну та політичну фази¹⁰.

В одній з своїх давніших праць я теж говорив про три стадії, які я назвав тоді: (1) стадією збирання спадщини, коли окремі вчені або, частіше, невідготовлені ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні та історичні залишки даного народу; (2) організаційною стадією, коли закладаються культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні доми тощо), школи й видання для поширення знання про національну спадщину, яку вже зібрано або яка далі збирається; (3) політичною стадією, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі¹¹.

Як і в усіх таких схематичних історичних структурах, жодна з цих стадій не починається і не кінчається раптово, і часто вони частково покриваються. І не відбуваються ці стадії завжди в лінійному порядку, починаючи з першої стадії і кінчаючи на третій. Історичні та політичні умови можуть вплинути на порядок, що ми й побачимо в українському випадку. Незважаючи на такі застереження, можна розрізнити три стадії — збирання спадщини, організаційну та політичну — в українському національному відродженні, і якщо ми розглянемо XIX ст., пам'ятаючи про ці категорії, ми зможемо навести порядок у різноманітних на перший погляд подіях і водночас поставити український випадок у порівняльний контекст.

Проте кожне історичне явище має свою специфіку, і українське національне відродження не становить винятку. Як і у випадку всіх національних меншостей, які живуть у багатонаціональних державах, якась частина місцевої інтелігенції до, під час і навіть після націо-

¹⁰ Szporluk Roman, *Ukraine: A Brief History* (Детройт, 1979), с. 41—54.

¹¹ Magocsi Paul R. *Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levytskyi and Nineteenth-Century Galicia* // *Harvard Library Bulletin*, XXVIII, 1 (Кембридж, 1980), с. 81—82.

нального відродження не обов'язково приєднувалася до «нового руху», але натомість приєднувалася більшою чи меншою мірою до панівної національності. Більшість коментаторів українського національного відродження досі називала це явище асиміляцією. До того ж асимільованих часто вважають прощачими синами або зрадниками національної справи та свого народу.

Така спрощена оцінка історичних постатей часто призводить до явного перекручення історії у випадку осіб, які інколи асимілювалися, а інколи були національними патріотами. Такі інтелектуальні фази не раз повторювалися протягом життя однієї людини. Іноді фази навіть збігалися, що ми бачимо у випадку деяких белетристів, мова й жанри яких залежали від мінливої національної відданості.

Останніми роками вчені, які працюють у суспільних науках, почали доводити, що ситуаційна або факультативна етнічність, у якій свідомість особи «навмисне підкреслюється або пригашується в залежності від ситуації», не менш поширена, ніж первісна етнічність, згідно з якою свідомість особи є усталеним і незмінним явищем, яке вирішують кровні зв'язки, спільне походження і мова та культура¹². Історикам націоналізму годиться мати на думці і ситуаційний, і приписовий підходи, коли вони аналізують окремі національні рухи.

Щоб краще зрозуміти цей аспект українського національного відродження і щоб навести деякий порядок у ньому, я пропоную, щоб ми пам'ятали про принцип ієрархії численних відданостей і принцип взаємовиключних свідомостей¹³. Такі формулювання виходять з наступних передумов.

У більшості суспільних ситуацій люди не лояльні тільки одному об'єктові. Вони звичайно знаходяться в мережі лояльностей — до родини або плем'я, до професійної групи, церкви, клубу тощо. У політичних системах лояльності можуть бути до села або міста, краю, держави або країни, і всі вони сумісні. У багатонаціональних державах зовсім природно бувають особи, яким зручно з більше ніж однією «національною» лояльністю або свідомістю. На українських землях у ХІХ ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином. Найвідоміший приклад цього типу — це козацька старшина, члени якої шукали визнання як члени російського дворянства і тому, здавалося б, асимілювалися і русифікувалися. Було й кілька інтелігентів, які пішли цим самим шляхом. Найвідомішим був великий письменник Микола Гоголь, українець, який друкувався тільки російською мовою. Цих і інших «малоросів», які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі надто спрощено називають русифікованими і тим самим не цікавими для еволюції національного відродження¹⁴. Проте їх треба вважати частиною «природної» ієрархії численних лояльностей, яка присутня в багатьох національних відродженнях включно з українським.

З другого боку, в ході розвитку українського національного відродження деякі провідники прийшли до висновку, що рух уціліє тільки, якщо на місце природної ієрархії численних лояльностей або національних свідомостей прийде структура взаємовиключних свідомо-

¹² Корисний вступ до проблеми ситуаційної та приписової етнічності і огляд літератури подає Chew Sock Foon. On the Incompatibility of Ethnic and National Loyalties: Reframing the Issue // *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XIII, 1 (Шарлоттаун, 1986), с. 1—11.

¹³ Автор досі пригадує плідотворну працю, яка спонукала його сформулювати такі категорії: Potter David M. The Historian's Use of Nationalism and Vice Versa // *American Historical Review*, LXVII, 4 (Нью-Йорк, 1962), особливо с. 924—938.

¹⁴ Стосунки «малоросів» з ширшим російським світом проаналізовано недавно в: Saunders David. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850* (Едмонтон, 1985).

стей. Тобто неможливо бути росіянином з Малоросії або поляком з України. Треба бути або росіянином або українцем (цьому окресленню надавалася перевага саме для того, щоб підкреслити різницю). Треба бути або поляком або українцем. Неможливо бути одним і другим.

Увесь хід українського національного відродження до першої світової війни (і в іншому контексті становище українців на Радянській Україні по сьогоднішній день) можна трактувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей — з другого, і як історію того, як цей конфлікт іноді травматично, а іноді творчо впливав на осіб, які опинялися в ньому.

Тому, коли ми розглядаємо натхнене інтелігенцією українське національне відродження, нам буде корисно мати на думці зв'язок кількох моделей і принципів. Цей зв'язок включає: три етапи натхнених інтелігенцією національних рухів (етап збирання спадщини, організаційний етап і політичний етап); принципи численних і взаємовиключних лояльностей; і, нарешті, геополітичні різниці між українськими землями в складах Російської та Австрійської імперій. Взявши ці різні моделі за основу нової аналітичної структури, подивимось, принаймні коротко, як цей зв'язок можна пристосувати до українського випадку.

Хронологічні межі трьох етапів на українських землях у складі Російської імперії такі: (1) етап збирання спадщини, 1780—1840 рр.; (2) організаційний етап, 1840—1900 рр.; і (3) політичний етап, 1900—1917 рр.¹⁵ Перший етап почався з шукання українського історичного минулого. Але стимулом було не бажання знання, а практична соціально-економічна потреба: втративши свої привілеї після скасування на початку 1780-х років решток автономії Гетьманщини, козацька старшина взялася перешукувати родинні та місцеві папери, щоб довести свою рівність з дворянами в російській імперській суспільній структурі. Одним з побічних продуктів цієї спроби узаконити дворянський статус козаків було величезне зацікавлення минулим, унаслідок якого незабаром появилось кілька рукописів та видань: трактати, які обorongали історичні козацькі права (Роман Маркович, близько 1800 р.; Тимофій Калинський, близько 1800 і 1808 рр.; Василь Полетика, 1809 р.; Андріян Чапа, 1809 р.), або загальні історії України, часом у кількох томах (Дмитро Бантиш-Каменський, 1822 р.; Микола Маркевич, 1842—1843 рр.). Найвідоміший історичний трактат з цього періоду — це «Історія Русів», яка широко кружляла в рукописі в 1820-х і 1830-х роках і появилася друком 1846 р.

Крім історичних праць, етап збирання спадщини позначувався також компіляцією праць з української етнографії (Микола Цертелєв, 1819 р.; Михайло Максимович, 1827, 1834 і 1849 рр.; Ізмаїл Срезневський, 1833—1880 рр.) та мови (Олександр Павловський, 1818 р.; Іван Воцкевич, 1823 р.) і народженням нової української літератури, від непевних початків у перші десятиріччя XIX ст. як мови, що надавалася тільки для бурлеску та інших дрібних літературних жанрів (Іван Котляревський, Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка) до повного розвитку на початку 1840-х років у творах Тараса Шевченка.

¹⁵ Подобиці українського національного відродження в Російській імперії можна знайти в: Кошут Зенон. The Abolition of Ukrainian Autonomy (невидана докторська дисертація, Анн Арбор, 1975); Luckyj George S. N. Between Gogol and Sevchenko (Мюнхен, 1971); Luciani Georges. Le livre de la genèse du peuple ukrainien (Париж, 1956); Pelech Orest. Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologies in the Russian Empire of the 1830s—1840s (невидана докторська дисертація, Анн Арбор, 1976); Papazian Dennis. Nicholas Ivanovich Kostomarov (невидана докторська дисертація, Анн Арбор, 1966). Luckyj George. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times (Болдер, 1983) і в моїй книжці, яка скоро вийде: Ukraine: An Introductory History, особливо розділи 25—29.

1840-і роки були також початком другого, організаційного етапу. Тут особливо корисну роль відіграв російський імперський уряд. Намагаючись відвоювати в культурному розумінні Правобережну Україну та інші землі, недавно здобуті від Польщі, уряд уже 1834 р. заклав у Києві новий університет, який мав між іншим завдання підтримувати досліди місцевої історії та культури. Головним заняттям Археологічної комісії, яку закладено в Києві 1843 р., стали досліди, наслідки яких були відзеркалені на сторінках нових наукових видань, які почали появлятися і на Україні, і поза нею («Киевлянин», 1843—50 рр., «Чтения Общества истории и древностей российских», 1846—1848, 1858—1915 рр.).

Ці установи й видання своєю чергою уможливили працю нового покоління культурних діячів, серед яких найважливішими для українського національного відродження були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. Крім їх власних історичних, етнографічних та літературних творів, таких типових для першого етапу натхненого інтелігенцією національного руху, ця трійця і ще кілька інших патріотів брали безпосередню або посередню участь у закладенні в 1840-х роках таємного Кирило-Мефодіївського братства, яке ставило собі програмне завдання поширювати український націоналізм. Як відомо, царський уряд заарештував членів товариства 1847 р., і товариство перестало існувати. Цей випадок знаменував новий тон у ставленні царського уряду до зародкового українського руху.

До кінця сторіччя царська політика коливалася між періодами толерантності (1850—1863 рр., 1880-ті і 1890-ті рр.) і періодами обмежень та репресій (1863—1870-ті рр.). З огляду на турботи уряду українське відродження не могло піти далі організаційного етапу. В періоди лібералізації деякі видання («Основа», 1861—1862 рр.: «Киевская старина», 1882—1907 рр.), театри й культурні організації (громади) могли діяти, але треба признати, що те розповсюдження національної свідомості серед широких мас населення, яке характеризує другий, організаційний, етап, не відбулося на українських землях у складі Російської імперії.

Незважаючи на неповність організаційного етапу, можна сказати, що політичний етап почався на початку ХХ ст. Це було зв'язане із зростанням нелегальних політичних рухів у Російській імперії та загальним незадоволенням населення, яке завершилося революцією 1905 р. і спробою державних реформ включно з встановленням Державної думи. У зв'язку з цими змінами закладено кілька політичних партій (Революційна українська партія, 1900 р.; Українська народна партія, 1902 р.; Українська демократична партія, 1904 р.; Українська соціал-демократична спілка, 1904 р.; Українська соціал-демократична робітничка партія, 1905 р.), які ставили як мету культурну й політичну автономію або навіть незалежність України. У першій і другій Державних думах (1906 і 1907 р.) українські депутати (яких було 40 і 47) створили українську фракцію, щоб пропихати свої вимоги. Хоча царські репресії сильно обмежили виборчу базу і мандат третьої і четвертої Державних дум (1907—1912 і 1912—1917 рр.), український рух, без сумніву, ввійшов у політичну стадію, яка завершилася подіями 1917—1918 рр. і конкретними спробами здобути спершу автономію, а тоді незалежну державу.

Якщо ми звернемося до Західної України, тобто до українських земель у складі Австрійської імперії, ми легко розпізнаємо усі три стадії натхненого інтелігенцією національного руху¹⁶. Кожна стадія

¹⁶ Подробиці українського національного відродження в Австрійській імперії можна знайти в: Markovits A. S. and Sysyn F. E., eds. Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia (Кембрідж, 1982); Kozik Jan. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815—1849 (Едмонтон, 1986); Magocsi Paul R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848—1948

тут повніше розвинена, і їх порядок не такий, як у Російській імперії. Нова історична доба почалася в 1770-х роках, коли Австрія здобула населені українцями Галичину (1772 р.) і Буковину (1775 р.). Австрійський уряд очолювали освічені імператори Марія Терезія (царювала від 1740 до 1780 р.) і її син та співрегент Йосип II (царював від 1780 до 1790 р.), які бажали поліпшити культурне та соціально-економічне становище жителів цих нових територіальних надбань і тим самим забезпечити їхню лояльність до Австрії. Внаслідок таких державних втручань українське національне відродження в Австрійській імперії ввійшло в другу, або організаційну, фазу, перед тим як завершило фазу збирання спадщини.

До наданих українцям згори структур належали декрети про рівність греко-католицької церкви з панівною римо-католицькою церквою (1774 р.), початкові школи з викладанням рідною мовою жителів (1777 р.), перші вищі навчальні заклади, переважно духовні семінарії, призначені для української інтелігенції (Barbagueum у Відні, 1775 р., і Studium Ruthenum у Львові, 1787 р.), і відновлення митрополії у Львові для греко-католицької церкви (1807 р.), вірні якої майже цілком збігалися з українською національністю.

Проте цей організаційний етап, накинутий згори в останні десятиріччя XVIII ст., залежав від політики австрійського імперського уряду. Ця політика незабаром змінилася, і на початку XIX ст. українські навчальні заклади або перестали існувати, або перейшли на польську мову викладання. Українському національному відродженню довелося наново починати.

Новий порядок етапів на західноукраїнських землях можна хронологічно окреслити в наступний спосіб: (1) етап збирання спадщини, 1816—1847 рр.; (2) організаційний етап, 1848—1860 рр.; (3) політичний етап, 1861—1918 рр. Як і в інших країнах, збирачі спадщини компілювали, кодифікували й видавали праці про мову, фольклор і історію і почали творити нову літературу. Подібно до Російської імперії, в Австрійській імперії було троє українських інтелігентів, які діяли в той самий час — 1830-ті та 1840-ві роки. Це були Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагилевич, які згодом стали відомі як «Руська трійця». Як і провідники інших тогочасних національних відроджень у східносередній Європі, українські провідники в Австрії найбільше турбувалися «мовним питанням», тобто питанням, яка мовна форма найвідповідніша для видань, шкіл і тим самим найрепрезентативніша для цілої національності.

Другий, або організаційний, етап українців у Австрії почався раптово 1848 р. і був спричинений зовнішніми подіями, а саме революцією, яка почалася в березні того року в імперській столиці Відні і незабаром вплинула на події в усій країні. Події швидко розвивалися, і за півтора року українці заклали свою першу газету («Зоря галицька»), перші культурні організації (Галицько-руська матиця, Народний дім), першу політичну організацію (Головна руська рада) і перший постійний вищий навчальний заклад (кафедра руської мови й літератури при Львівському університеті). Корінні зміни в політичній системі Австрії привели до звільнення українських селян (які становили 90% групи) від кріпацтва, і вони майже відразу почали вибиратися до національного парламенту (Райхстагу). Хоча ці політичні здобутки скасовано після відновлення австрійської автократії наприкінці 1849 р., культурні здобутки затрималися, і кількість українських організацій, видань та шкіл зростала протягом наступних десятиріч.

Можна вважати, що третій, або політичний, етап почався 1861 р., коли Австрія завела провінційні сейми, до яких вибиралися українські

(Кембрідж, 1978) і в моїй книжці, яка скоро вийде: *Ukraine: An Introductory History*, особливо розділи 30—34.

депутати. Через шість років у Відні знову почав діяти імперський парламент (Райхсрат), і тут теж були представлені українці. При таких політичних структурах в умовах демократичного парламентаризму, який дозволяла Австрія, з'явилися політичні групи, які висували українські справи. Спершу це були громадсько-політичні організації (Руська рада, 1870 р.; Народна рада, 1885 р.). Згодом, у 1890-х роках, з'явилися й політичні партії (Українська радикальна партія, 1890 р.; Народно-демократична партія, 1899 р.; Українська соціал-демократична партія, 1899 р.; Русская народная партия, 1900 р.). Протягом цього політичного етапу, який тривав до кінця першої світової війни, розрослися українські політичні організації, особливо в Галичині, і розвинулися школи, культурні установи, театри, публікації та наукові центри, які розповсюджували національну свідомість не тільки серед інтелектуальної еліти та нового покоління студентів, але й серед населення.

Стільки сказано про різні стадії натхненого інтелігенцією національного руху та про хронологічні й змістовні різниці між ними в Російській та Австрійській імперіях. Другий елемент, про який важливо пам'ятати, коли ми розглядаємо аналітичну структуру українського національного відродження, це ієрархія численних лояльностей і поняття взаемовиключних свідомостей. Ці нібито суперечливі принципи були присутні в кожній стадії українського національного відродження і в Російській, і в Австрійській імперіях.

Наприклад, у стадії збирання спадщини в Російській імперії у більшості перших історій України висловлено глибокий місцевий патріотизм і любов до українського минулого. Але всі вони написані російською мовою, і сповнювані вони поняттям, що Україна, або Малоросія, як вона тоді звичайно називалася, була природною складовою частиною російського імперського світу. Тим самим ці історії приймали ідею ієрархії численних лояльностей або свідомостей. З другого боку, в «Історії Русів», яка кружляла в ті самі роки, Малоросію трактовано не як провінцію більшого російського світу, а як незалежну країну, яка мала власну політичну культуру і яка тільки недавно опинилася під російською імперською гегемонією. Тема українсько-російської відмінності в «Історії Русів» чітко віддзеркалювала поняття взаемовиключних свідомостей.

Подібно, хоча такі мовознавці, як Павловський, доводили, що українська мова — це тільки діалект російської, і фольклорист-патріот Михайло Максимович (1840 р.) доводив, що українська (малоросійська) мова штучна і тому ніколи не матиме своєї літератури, їхній сучасник Шевченко видав твори, які охоплювали «широкий діапазон почувань та ідей художньо виплеканою українською мовою»¹⁷. Шевченкові твори оповіщали зміну поглядів, у результаті якої його сучасники й нащадки переконалися, що «малоросійське наріччя» може діяти як розвинена літературна мова. Але однієї мови не вистачало. Шевченко створив не тільки засіб, але й зміст — національну гордість у формі незабутніх літературних пасажів, і на відміну від більшості своїх сучасників, які приймали ієрархію численних лояльностей, Шевченко мислив тільки термінами взаемовиключної російської або української свідомості.

Проте не можна сподіватися, що українське національне пробудження було ідеологічно одностороннім і що після Шевченка провідники поступово переходили від ідеї численних лояльностей до ідеї взаемовиключних свідомостей. Фактично, хоча чимало таких постатей, як Володимир Антонович і Іван Франко, еволюціонували до позиції взаемовиключності, дехто — Костомаров, Куліш і Головацький, наприк-

¹⁷ Оцінка Шевченка належить Луцькому (Between Gogol and Sevcenko, с. 137). Погляди Максимовича висловлено в листі 1840 р. до галицько-українського діяча Дениса Зубрицького (Галичанин. Літературний збірник. — Львов, 1863. — С. 107—108).

лад,— перейшов згодом з позиції взаємовиключності до поняття численних лояльностей. Я вважаю, що це був не політичний опортунізм, як дехто натякає, а віддзеркалення українських культурних умов не тільки в період національного відродження, але й до і після нього. З цього погляду цікаво згадати, що політичний теоретик Михайло Драгоманов, який перший підкреслював важливість соціально-економічних факторів у розвитку української національної свідомості, навіть доводив, що в деяких випадках українців треба було заохочувати пройти через стадію численних лояльностей (тобто, щоб вони вважали, що вони русини, малороси або росіяни), щоб вони могли оцінити інтелектуальну доречність взаємовиключної української національної свідомості¹⁸.

Цей поділ на численні та взаємовиключні свідомості був ще помітніший на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії. У ранньому періоді всі трое членів «Руської трійці» — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич — твердо вірили в ідею взаємовиключної свідомості, але після 1848 р. прийшла зміна. Шашкевич помер замолоду (і тим самим лишився ідеологічно чистим в очах українських патріотів), але Вагилевич почав орієнтуватися на українсько-польську, а Головацький — на малоросійсько-російську свідомість. Уся друга половина XIX ст., яка збігалася з організаційним етапом національного відродження австрійських українців, була позначена боротьбою українофілів, які стояли на позиції взаємовиключності, з двома варіантами ієрархії численних лояльностей (старорусинів і русофілів), кожна з яких мала свою пресу, культурні установи й політичні партії¹⁹.

Якщо ми припустимо, що поняття ієрархії численних лояльностей і взаємовиключних свідомостей однаково становлять частини українського історичного розвитку, то може бути корисно, коли ми аналізуємо українське національне відродження, не засуджувати заздалегідь інтелектуальних провідників і організації, які вони створили, виключно на підставі їхнього вкладу в ідею національної виключності. Тому, коли ми розглядаємо розвиток національного відродження від початків наприкінці XVIII ст. до завершення під час першої світової війни, як і його еволюцію за радянської влади, ми могли б доводити, що принцип ієрархії численних лояльностей, який припускає існування того, що в суспільних науках називається ситуаційною етнічністю, і який був помітний протягом XIX ст. в Російській та Австрійській імперії, як і пізніше в Радянському Союзі, є не менш «природним» явищем в українській культурі, ніж поняття взаємовиключних свідомостей, яке можна плекати тільки після здобуття незалежної держави.

Таке припущення ставить питання, які сягають поза межі цієї доповіді і які можна буде розглянути тільки після дальшого вивчення українського національного відродження. До того часу, я маю надію, такі дослідження будуть поглиблені запропонованою тут аналітичною структурою.

В статті освещается процесс украинского национального возрождения с конца XVIII в. и до 1917 г., его особенности, стадии и этапы.

¹⁸ Драгоманов мав на увазі підкарпатських русинів, про яких він сказав: «Хто хоче сіяти між угрорусською інтелігенцією народовство, той мусить приступити до неї власне з готового боку — москвофільського, почавши ширити серед неї власне російські книги, тільки живі, демократично-поступового напрямку...» (Драгоманов М. Справі Угорської Руси.— Львів, 1895.— С. 9).

¹⁹ Перероблений підхід до цих орієнтацій див.: Magocsi Paul R. Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19-th Century Eastern Galicia // Debreczeny Paul, ed. American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, vol. II (Колумбус, і 983), с. 305—324.

І. М. Гуньовський (Львів)

Картографічні матеріали в архівах Львова

Нині, у час науково-технічної революції важко переоцінити роль карти. Вона має загальноосвітнє й виховне значення, використовується при проведенні та підготовці пошукових і будівельних робіт, під час геологічних, геоботанічних і комплексних географічних досліджень, для сільського господарства й туризму, у військових цілях і транспорті. Карта є підсумком кожного дослідження, пов'язаного з територіальним аспектом виявлення закономірностей явищ і процесів в археології, географії, етнографії, економіці та історії.

Особливо треба відзначити роль карт, виданих у попередні епохи, для дослідження матеріальної та духовної культури, розвитку політичної карти світу і материків, вивчення театрів військових дій. З цього боку інтерес представляють картосховища львівських бібліотек, музеїв та архівів, в яких налічується десятки тисяч найрізноманітніших за змістом, масштабами, охопленою територією, часом і місцем видання карт. Там же зберігаються багато сотень атласів і кілька стародавніх глобусів. Усі ці видання здійснені чотирнадцятьма мовами, зокрема, німецькою, польською, латинською, англійською, французькою. Дуже мало карт виконано українською мовою, що пов'язано з дискримінацією української культури в умовах панування на землях України російського царизму, панської Польщі, Австро-Угорської імперії.

Фонди кабінету картографії Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН УРСР мають майже 16 тис. стародавніх карт, 600 атласів, 8 глобусів, виданих з першої половини XVI ст. до 40-х років XX ст. Карти атласів та видані окремо охоплюють дуже різноманітні за розміром території: від невеличких містечок до цілих держав, материків і всієї земної кулі. Величезне розмаїття карт щодо змісту. Крім оглядових, фізичних і політико-адміністративних у кабінеті зосереджено десятки й сотні археологічних, історичних, етнографічних, статистичних та економічних карт. Багато також різномасштабних топографічних карт військового й цивільного призначення, туристських, транспортних, ґрунтових та землеоцінних.

Особливе зацікавлення викликають історичні карти XVII — початку XX ст., на яких зображено країни з їх провінціями, областями, повітми і стародавніми населеними пунктами. Величезне розмаїття військових карт часів першої світової війни, розселення народів світу, поштових і соціальних карт. На багатьох з них позначені виборчі округи, різні типи шкіл, густота населення, торговельні пункти.

У територіальному плані найширше представлені карти Польщі та Австро-Угорщини, а також оглядові карти європейських країн. Багато різних за змістом, часом видання й масштабами карт, які охоплюють територію сучасної України. Зокрема, цікавою є карта, видана у 40-х роках XVI ст. на основі «Космографії». На ній зображено Україну, Польщу та Угорщину, показано рельєф Карпат, Покуття й Поділля, гідрографічну сітку названих країн, багато тогочасних міст: Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Рогатин, Галич та ін. Хотілося б відзначити карту України, Польщі та Литви, видану латинською мовою

в 1562 р. На загальногеографічній основі (рельєф, гідромережа) на ній зображено багато населених пунктів Полісся (Дрогобуж, Ковель, Клевань), Поділля (Львів, Золочів, Кременець, Терехів, Бібрка, Поморяни, Гологори) й Прикарпаття (Тустань, Дрогобич). Заслужують на увагу дослідника карти України, Литви та Польщі в XVI ст. (1570 р.), XVII ст. (1630 р., 1655 р., 1678 р., 1687 р.) і XVIII ст. (1791 р.). Всі вони мають оглядовий характер, виготовлені на основі карт Ортелія, Боплана, Сансона, Мекратора.

Цікавими за змістом є карти України, видані в 1656 р. і 1665 р. у Парижі, а також карти України і Молдавії (1562 р.), Польщі та України (1696 р.), України і Угорщини (1688 р.), України та Чорної Русі (1655 р.). Територія сучасної України з відповідною тогочасною номенклатурою показана у таких виданнях: Придунайські країни (1521 р.), Московське князівство (1611 р.), Україна, Волинь (1655 р.), Україна, Поділля (1655 р.), Російська держава (1633 р.). Багато історичних карт з текстовими поясненнями містяться в атласах Світу, Польщі, України та Галичини, яких налічується майже 600.

Дуже цінні картографічні матеріали зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Львівського університету. Серед них — 4109 карт і 576 атласів. Увесь цей матеріал охоплює різні території — від планів невеличких міст до карт усього світу, окремих країн та їх груп, а також адміністративних та історико-етнографічних областей, провінцій і районів. Дуже багато карт Галичини, десятки топографічних планів Львова, виданих у XIX—XX ст. Крім загальногеографічних, у бібліотеці зберігається велика кількість історичних, археологічних, етнографічних, демографічних, економічних і транспортних карт. Окремо треба відзначити топографічні карти XIX—XX ст., які охоплюють здебільшого територію Польщі та Австро-Угорщини.

Дуже широкий хронологічний діапазон видання карт бібліотеки університету: від початку XVI ст. до 40-х років XX ст. Хотілося б звернути увагу на карти, видані в одному з атласів у 1509 р. і 1524 р., а також карти Польщі (1570 р.), Греції (1692 р.), Чорного моря (1690 р.). Багато стародавніх карт вміщено в атласах Світу, що вийшли в Антверпені (1593 р.), Амстердамі (1630 р.), Парижі (1686 р.). Доцільно відзначити атласи агрокультури США (1936 р.), антропогеографічний атлас Польщі (1934 р.), атлас архітектури (1875 р.), астрономічний атлас (1835 р.). Велику наукову цінність мають карти населення України (1896 р.), Української Народної Республіки (1918 р.), ЗУНР (1918 р.) та Зеленого Клину (1924 р.).

У Центральному державному архіві УРСР у м. Львові також зберігаються оригінальні, цікаві картографічні матеріали: 103 географічні атласи, один атлас зоряного неба, 1246 географічних і топографічних карт, 10 133 кадастрові карти. Разом з тим, до останніх прикладено багато журналів обліку земельних ділянок, подвірні описи земельного майна. Видання атласів охоплює період з XVI до XX ст. Вони зображають весь світ, окремі країни або етнографічні області. Найбільшу історичну цінність мають атласи XVI—XVII ст., а також ряд шкільних атласів XIX ст. Оригінальними є церковний, церковно-іконографічний атласи та атлас біблійної історії. Відзначимо також атласи воєнної історії (видані з 1664 р. до 1790 р.), стародавнього світу, географічно-статистичні, краєзнавчі, економічні та топонімічні. Зокрема, цікавими є краєзнавчий атлас Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств (1924 р.), атлас географічних назв слов'ян (1937 р.), України та суміжних країн (XIX ст.), Галичини й Буковини (1880 р.), серія геологічних атласів Галичини. Багато в архіві загальних і тематичних атласів Європи, Австро-Угорщини та Польщі.

Серед географічних карт є видання з XIV ст. до наших днів. Вони охоплюють площі населених пунктів, райони й області, материки, океани, цілий світ. Багато карт окремих країн та їх частин. Найбільшу

цінність мають стародавні видання: карти Світу (1375 р.), Київського й Брацлавського воеводств (1660 р.), плани Львова, видані в XVII—XX ст. Величезна мозаїчність карт за змістом: компонентів природи, статистичних, етнографічних, історичних, поштової мережі, торгових шляхів, демографічних і церковних. Видані вони здебільшого в XIX ст.

Численні топографічні карти адміністративних областей, районів, міст, сіл, земельних угідь. Дослідників-науковців і практиків зацікавлять карти-плани окремих частин Львова та його околиць, стародавні плани водопровідної та каналізаційної мережі, схеми газового і електричного освітлення цього міста. Відзначимо також стародавні плани Високого замку, Єзуїтського парку (1793 р.), русла Полтви (1826 р.), Личаківського цвинтаря.

Кадастрові карти Центрального архіву охоплюють період від першої половини XIX ст. до 30-х років XX ст. Вони зображають земельні ділянки населених пунктів, згрупованих за округами воеводств. Переважають матеріали по Львівському, Станіславському й Тернопільському воеводствах. Наявні кадастрові карти — цінне джерело для досліджень аграрної історії, динаміки сільськогосподарських угідь.

Фонди Львівського обласного архіву нараховують 841 лист карт і планів: топографічних, адміністративних, політичних, геологічних, етнографічних. Наукову цінність мають карти шляхів, річок, парків, плантацій, ставків, цвинтарів, лісництв, а також військові й туристські карти. Багато планів населених пунктів Львівського воеводства, Галичини, Польщі, Німеччини, Західної Європи. Є карти губерній Росії, Київської держави, УРСР. Цікавими є комплексні карти Львова та його околиць, окремих повітів Львівського воеводства. Період їх видання — початок XIX — кінець першої пол. XX ст.

Численні картографічні матеріали зберігаються в музеях Львова. Зокрема, колекція Історичного музею налічує 405 карт і 3 атласи. Період видання карт — середина XVII — перша пол. XX ст. Вони охоплюють територію населених пунктів (кадастрові карти), міст і містечок, окремих країн та їх груп, материків. У тематичному плані виділяються карти загальногеографічні, воєнні, карти природних компонентів, залізниць та автомобільних шляхів, а також цікаві карти кочів'я різних народів (татар, узбеків, туркменів). Цінними є етнографічні, індустріально-торговельні, топографічні карти XIX—XX ст.

Окремо можна відзначити карти України (Гданськ, 1650 р.), та із зображенням України, Росії й Польщі, видану в Парижі 1655 р. Значну наукову цінність мають «Карта Русі Московської, Псковської до 1689 року» та Польщі (Нюрнберг, XVII ст.), а також стародавні карти країн басейну Нілу, Чорноморського узбережжя, губерній Росії. Варто звернути увагу на карти старої й нової Галичини, копалень нафти та газу в Карпатах, соляних шахт у Солотвино (1781 р.), земельних володінь і кадастрові карти. Значну історичну цінність мають карти Львова, видані у великих масштабах, починаючи з 1781 р., а також атласи Світу, видані в Нюрнберзі (1752 р.) й Парижі (1797 р.). Перший з них включає 2 томи по 34 і 50 карт у кожному. Паризький атлас вміщує 46 географічних та історичних карт.

У Музеї українського мистецтва налічується кілька сотень стародавніх і сучасних карт, 219 з яких обліковані. Представлені загальногеографічні, оглядові, дорожні, етнографічні, релігійні, військові, спортивні й топографічні карти. Оригінальними є карти кордонів держав, замків і городищ, генеалогічна карта польських князів та королів (від 900 р. до 1818 р.). Можна виділити карти населення України, шкіл з українською мовою навчання (1910 р.), кадастрові, а також комплексні карти Галичини, Буковини, всієї України. Науковий інтерес викликають карти Львова, Станіславова, Дрогобича, Галича, Калуша, Рогатина, Бродів, Тереховлі, Болехова та інших міст Галичини. Цінними

є атласи замків у Литві та Литовській Русі (1865 р.), карта «Руські князівства і Золота Орда в XIII сторіччі».

Майже 200 карт і кілька атласів налічує колекція бібліотеки Львівського Природознавчого музею АН УРСР. Видані вони в XIX—XX ст. і присвячені країнам Європи або окремим материкам. За змістом — це загальногеографічні, історичні, адміністративні й топографічні карти.

Таким чином, картографічні фонди Львова є цінним національним багатством нашого народу, важливим джерелом дослідження природи, історії та культури різних епох. Вони вимагають наукової систематизації та популяризації серед широких кіл науковців, студентства, громадськості.

Одержано 23.07.90.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

М. П. Савичев (Київ)

Декабристи Муравйови-Апостоли

(До 170-річчя створення Південного товариства декабристів)

У декабристському русі було немало прикладів, коли до нього залучалися по кілька братів. Четверо Бестужевих, брати О. М. та М. М. Муравйови, їх однофамільці та родичі О. М. і М. М. Муравйови, брати Борисови, Вадковські, Веденяпіни, Глінки, Капністи, Колошини, Крюкови, Оболенські, Поджіо, Трубецькі...

Проте особливе місце серед сімей, що прославили декабристський рух, займають Муравйови-Апостоли, які дали цьому рухові трьох братів — Сергія, Матвія та Іполита. Діти великого полтавського поміщика, за яким значилося 3 478 душ¹, письменника, прогресивного державного діяча та дипломата Івана Матвійовича Муравйова-Апостола. Додаток до прізвища нагадував про те, що вони нащадки (по лінії матері Івана Матвійовича) Д. П. Апостола, українського гетьмана (1727—1734 рр.). Старші брати народилися в Петербурзі. Матвій — у 1793 р., Сергій — двома роками пізніше*. Їх дитячі роки припали на період, коли батько був посланцем Росії у ряді європейських країн. Тому виховання брати одержали у приватних пансіонах Гамбурга і Парижа. Росію вони любили здалеку, але, по суті, не знали її. Лише після повернення на батьківщину у 1809 р. вони почали відкривати для себе рідну країну. До глибини душі вразив уявлення підлітків кріпосний стан селян.

Побачити, усвідомити язви вітчизни їм допомогла прогресивна література, зокрема, повість О. М. Радіщева «Подорож з Петербурга в Москву». Вони відшукали її у старій шафі в батьківському маєтку Хомутець — великому полтавському селі на березі річки Хорол. На титульному аркуші цієї книги містився дарчий напис: «Люб'язному Іванові Матвійовичу Муравйову. Та не зачерствіє серце твоє у суєті світській! Олександр Радіщев. Санкт-Петербург, 1790 року, травня 20 дня»².

Напис робив книгу особливо дорогою і близькою братам. Вони читали її по черзі вголос у віддаленій садовій альтанці. Вже перші рядки повісті — «Я глянув навколо себе — душа моя стражданнями людства вражена стала» — так вплинули на обох, що вони довго не могли вимовити жодного слова. Страшна картина страждань людей постала перед юнаками не абстрактною і такою, що відбувається на далекій від Полтавщини дорозі з Петербурга в Москву, а зовсім близькою, яку вони постійно спостерігали «навколо себе» у селах, розкиданих по долині Хоролу. Почуття протесту проти кріпосництва, яке зародилося у душах братів, з роками зростало, міцніло, привело їх у ряди таємних революційних товариств.

У 1810 р. обидва юнаки почали навчатися у корпусі військових інженерів шляхів сполучення. Через рік їх батько писав Г. Р. Держав-

¹ Декабристи: Биографич. справочник / Под ред. М. В. Нечкиной.— М., 1988.— С. 120.

* Іполит народився у 1806 р. в Парижі.

² С л о н и м с к и й А. Черниговцы.— М., 1961.— С. 21.

віну: «Вирощу дітей, гідних бути росіянами, гідних умерти за Росію»³. Такими патріотами брати виявили себе вже в ході Вітчизняної війни 1812 р.

Як зазначається у службовому формулярі С. І. Муравйова-Апостола, він, будучи підпоручиком корпусу військових інженерів, «знаходився у дійсних битвах липня 11, 12, 13-го чисел під містом Вітебськом, серпня 24, 25, 26-го при селі Бородіно, жовтня 6-го при селі Тарутіно, 12-го під містом Малим Ярославцем... Знаходився у битвах 3, 4, 5 і 6 листопада під Красним, за що й нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість», при взятті Могилева та переправі через річку Березину, за кампанію 1812 року надано звання поручика і нагороджено орденом св. Анни 4-го класу»⁴. Беручи участь у закордонних походах, був удостоєний ще двох орденів, у 1814 р. служив ад'ютантом генерала М. М. Раєвського дова.

Записи у формулярі М. І. Муравйова-Апостола свідчать про його участь у битві при Бородіно, за що одержав знак «військового ордена № 16698», бився під Тарутіним, Малоярославцем, брав участь у європейських походах, був поранений, удостоєний ще одного ордена та медалі у пам'ять 1812 р.⁵

Для майбутніх декабристів Вітчизняна війна була школою не тільки мужності та хоробрості, а й політичного виховання. Багато з них зазначали пізніше, що, б'ючись в одному строю із селянами і усвідомлюючи головну роль простих людей у розгромі армії Наполеона, вони вважали величезною несправедливістю повернення героїв-солдатів знову у кріпосний стан. Найбільш яскраво вплив «грози 12-го року» на формування декабристської ідеології було сформульовано словами Матвія Муравйова-Апостола, які широко увійшли в нашу історичну літературу: «Ми — діти 1812 року».

Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли — діяльні учасники декабристського руху протягом всієї його 10-річної історії. Вони були серед шістки засновників першої декабристської організації — Союзу порятунку. Більше того, організаційні збори 9 лютого 1816 р., що поклали початок союзу, пройшли на їх квартирі у казармах лейб-гвардії Семеновського полку, в якому вони тоді служили. Обидва були членами Корінної управи Союзу благоденства. Згодом, відповідаючи на запитання слідчої комісії, Сергій Муравйов-Апостол визнає, що з 1818 р. так звані ліберальні думки стали головним предметом його занять⁶.

На початку 1818 р. службові шляхи братів розійшлися. Матвія призначили ад'ютантом до малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, який перебував у Полтаві. Сергій залишався у Семеновському полку, а після відомого повстання у ньому (жовтень 1820 р.) був відправлений на Україну: спочатку в Полтавський полк, а весною 1822 р. — командиром 2-го батальйону Чернігівського полку. Однак діяльність у дусі програми Союзу благоденства обидва брати не припиняли. Беручи участь у петербурзькій нараді Корінної управи на початку 1820 р., вони беззастережно підтримали пропозицію Пестеля про боротьбу за встановлення республіканського ладу в країні.

Незабаром після утворення Південного товариства обидва стали активними і діяльними його членами. Матвій, пішовши у 1823 р. у відставку в званні підполковника, тихе життя у Хомутці чергував з напруженими днями в Петербурзі, де він з червня 1823 р. по серпень 1824 р. представляв Південне товариство у Північному. Матвій Іванович здійснював зв'язки між товариствами. Ознайомившись з конституцією Микити Муравйова, висловив свої міркування про відмінності

³ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов.— М., 1951.— Т. 2.— С. 527.

⁴ Восстание декабристов: Документы и материалы.— М., 1927.— Т. 4.— С. 233.

⁵ Див.: Там же.— М., 1950.— Т. 9.— С. 181.

⁶ Див.: Там же.— Т. 4.— С. 265.

її від «Руської правди» Пестеля, сприяв активізації північних однодумців.

Діяльність Сергія Муравйова-Апостола у складі Південного товариства була ще більш активною і результативною. Він брав участь у київських з'їздах керівників цієї організації, обговоренні та прийнятті «Руської правди», разом з прийнятим ним у товариство М. П. Бестужевим-Рюїніним очолював Васильківську управу і вів у Києві переговори про спільні дії з Польським патріотичним товариством, восени 1825 р. став одним з трьох директорів Південного товариства. Завдяки зусиллям Сергія та його молодого товариша Васильківська управа стала найчисленнішою та діяльною. Ними ж було розроблено кілька планів збройного повстання, у яких ініціативну та найнебезпечнішу для свого життя роль вони незмінно відводили собі. Вони ж у вересні 1825 р. об'єднали Південне товариство з Товариством об'єднаних слов'ян.

А тепер більш детально спинимося на найбільш важливій події у розвитку декабристського руху на Україні — повстанні Чернігівського піхотного полку, яке відбулося понад 165 років тому. На чолі повстання стояли Сергій Муравйов-Апостол та Михайло Бестужев-Рюїнін. Активну участь у ньому брав і Матвій Іванович, а в дні виступу чернігівців до старших братів приєднався і 19-річний Іполит.

Як відомо, 13 грудня 1825 р.* при в'їзді у Тульчин був заарештований П. І. Пестель. Через кілька годин та ж участь підстерегла О. П. Юшневського.

Арешт двох директорів Південного товариства фактично означав, що головою організації став С. І. Муравйов-Апостол.

Не встигли члени цього товариства прийти в себе від потрясінь, викликаних репресіями, як в середині 20-х чисел грудня надійшла нова тяжка звістка: 14 грудня на Сенатській площі Петербурга відбулося підняте Північним товариством повстання, яке було до вечора жорстоко придушене урядовими військами.

Брати Муравйови-Апостоли дізналися про це, приїхавши у Житомир з метою одержати у командира корпусу генерала Рота дозвіл на відпустку М. Бестужеву-Рюїніну, у якого тяжко захворіла мати. 27 грудня, коли вони перебували у Любарі, останній терміново привіз їм звістку: командир полку підполковник Гебель одержав наказ про негайний арешт Сергія Івановича.

У цій критичній ситуації природньо постало питання: як бути з повстанням? Після поразки руху в столиці становище ускладнилося, принаймні, двома обставинами. По-перше, повстанці на півдні не могли розраховувати не тільки на одночасний виступ з північними однодумцями, а й хоча б на яку-небудь підтримку з їхнього боку. По-друге, навіть при успіхові на півдні не можна було вирішити головного завдання — захопити владу. Тобто шанси на успішний результат виступу практично були відсутніми.

Але чи означало це, що повстання не мало сенсу? Ні, воно не було безглуздом і марним. Виступ Південного товариства висловлював солідарність з учасниками повстання на Сенатській площі, що, певна річ, було досить вагомим. Доповнюючи одна одну, ці події перетворювали декабристський рух на значне явище, яке мало надихати майбутніх борців за свободу.

По суті, саме там, у Любарі, 27 грудня Муравйови-Апостоли та Бестужев-Рюїнін прийняли рішення почати повстання силами Південного товариства. Поза будь-яким сумнівом, вони усвідомлювали ту смертельну небезпеку, яку накликали на себе. Ця обставина робить їх патріотизм особливо яскравим та благородним, гідним найбільшої шани з боку нащадків. Відкинувши пропозиції про самовбивство та втечу,

* Тут і далі всі дати подаються за старим стилем.

«ми,— згадував С. Муравйов-Апостол,— відправилися у полк з наміром, оний зібравши, почати діяти»⁷.

28 грудня 1825 р. Сергій Іванович надіслав записку поручику А. Д. Кузьміну — командирю 5-ї мушкетерської роти Чернігівського полку, що знаходилася у Трилісах: «Я приїхав у Триліси і зупинився у вашій квартирі. Приїздіть і скажіть барону Соловйову, Щепиллі та Сухинову, щоб вони теж приїхали якомога скоріше у Триліси. Ваш Сергій Муравйов»⁸. В цьому посланні вказані прізвища офіцерів, які служили в цьому полку і були членами Товариства об'єднаних слов'ян.

Але перше ніж зібралися у Трилісах вказані офіцери, туди в ніч з 28 на 29 грудня прибули підполковник Гебель та жандармський поручик Ланг, які розшукували С. Муравйова-Апостола. З'ясувавши, що брати перебувають на квартирі Кузьміна, підполковник виставив навколо будинку караул. Після цього у супроводі Ланга Гебель увійшов до кімнати і оголосив піднятому з ліжка Сергію Івановичу, що він (а також його брат) заарештований. При цьому командир полку багато-значно глянув на свій портфель, у якому лежало розпорядження начальника штабу 1-ї армії: «По велінню государя імператора покійно прошу ...наказати негайно взяти під арешт підполковника Муравйова-Апостола з паперами, які йому належать, так, щоб він не мав часу до знищення їх, і прислати як їх, так і його самого під найсуворішим наглядом в С.-Петербург прямо до його імператорської величності»⁹.

Муравйов-Апостол був звільнений з-під арешту чотирма офіцерами-чернігівцями, які приїхали в Триліси на світанку 29 грудня. При цьому Гебелю було завдано кілька багнетних ран, ударом приклада зламано руку. Поранили і Ланга. Сутичка з командиром полку та жандармським офіцером стала по суті практичним початком повстання. С. Муравйов-Апостол сам вказував на це під час слідства: «Подія сія вирішила всі мої сумніви; побачивши відповідальність, якій піддали себе за мене чотири ці офіцери, я поклав, не відкладаючи часу, почати збурення»¹⁰.

Сказане потребує коментарів. По-перше, рішення про початок повстання приймалося за участю всіх присутніх на зібранні офіцерів. Але такий вже він, Сергій Муравйов-Апостол, що у прагненні полегшити долю брата і друзів брав усю відповідальність на себе. По-друге, такому рішенню сприяв беззастережний перехід на бік повстання солдатів, особливо із складу караулу. В архівах збереглося розпорядження начальника штабу армії генерала Толя командирю корпусу ще до суду «закувати міцніше на руках і на ногах» колишній склад караулу в Трилісах, «взяти до особливої уваги зрадницький вчинок їх», тому що «караульні та фельдфебель їх Шутов суть перші зачинщики їх з числа нижніх чинів»¹¹.

Слід визнати правомірність міркувань генерала. Важко уявити, як стали б розгортатися події, якби караул не дав змоги офіцерам звільнити заарештованих братів. Та Михай Шутов і його караульні твердо перейшли на бік повсталих.

На короткій нараді з офіцерами С. Муравйов-Апостол як першочергове сформулював завдання підняти на виступ Чернігівський полк. А для цього треба було йти на Васильків і захопити його штаб, а по шляху просування подати сигнал в інші полки, де служили декабристи.

Маршрут просування відомий. Тому зупинимося лише на події, зв'язаних з Васильковом, де повсталі знаходилися 30 і 31 грудня. Вони захопили штаб полку разом з його знаменами, зброєю, боезапасами і скарбницею. На їх бік перейшло 5 рот. Майора Трухіна, який залишив-

⁷ Восстание декабристов.— Т. 4.— С. 259.

⁸ Слонимский А. Черниговцы.— С. 219.

⁹ Нечкина М. В. Движение декабристов.— М., 1955.— Т. 2.— С. 352.

¹⁰ Избранные ... произведения декабристов.— Т. 2.— С. 216.

¹¹ ЦДВІА СРСР, ф. 343, спр. 198, арк. 414 зв.

ся за командира полку, взяли під арешт. Все це були важливі моменти, які розглядалися військовими як перша перемога. Високим було ділове та моральне піднесення повсталих. Офіцери не спали всю ніч, готувалися до походу, вели бесіди з солдатами, виявляли піклування про них.

Керівники повстання С. Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін, будучи у Василькові, робили нові спроби зв'язатися з членами таємного товариства в інших полках, з Києвом. Але ці спроби виявилися марними. Протягом однієї ночі перебування у Василькові вони пишуть ряд важливих документів.

Особливе значення серед них має «Православний катехізіс». Академік М. В. Нечкіна розглядає його як одну з найкращих пам'яток декабристського руху, що освітлює своїм ідейним світлом південне повстання¹². Але навіть ця висока оцінка потребує доповнень. «Православний катехізіс» — єдиний документ, написаний під час повстання та оголошений його учасникам і який став, таким чином, безпосереднім керівництвом у практичних діях декабристів.

Основний зміст катехізісу — заперечення законності царського самодержавства та монархічної влади взагалі. Не раз називаючи монархію тиранією, а царів — притискувачами народу, які вкрали у нього свободу, цей документ стверджує: «Без свободи нема щастя». Потім у ньому йде такий текст: «Запитання. Чому ж російський народ і російське воїнство нещасне? Відповідь. Тому, що царі вкрали у них свободу. Запитання. Виходить, царі чинять проти волі божої? Відповідь. Так, звичайно...»¹³.

Знову повертаючись до царизму як джерела нещастя, катехізіс проголошує: «Тому-то російський народ і російське воїнство страждають, що коряться царям». Не обмежуючись цією констатацією, документ закликає «розкаятися в тривалому раболіпстві» і завершується прямим закликом до повстання: «Для визволення страждених сімейств своїх і батьківщини своєї і для виконання закону християнського... ополчитися всім проти тиранства і відновити віру та свободу в Росії»¹⁴.

Похмури ранком 31 грудня на Соборній площі в центрі Василькова (нині — площа Декабристів) за наказом С. Муравйова-Апостола вишикувалися роти бунтівного полку. Були винесені бойові прапори. У супроводі брата Матвія і Михайла Бестужева-Рюміна Сергій Іванович вийшов до солдатів і жителів міста, які зібралися на площі. Він сердечно привітав солдатів, які піднялися на боротьбу за свободу та справедливість, вказав на небезпеку в цій боротьбі, ще раз підкреслив, що нікого не бажає насильно кидати у цю небезпеку і не буде засуджувати тих, хто покине лави повсталих. Та останніх не знайшлося.

Після оголошення полковим священиком Д. Ф. Кейзером «Православного катехізісу» Сергій Іванович звернувся до повсталих з невеликою, але палкою промовою. Збереглися два свідчення про цю подію, і обидва вони — приблизно однакові за змістом. Так, член Петербурзького філіалу Південного товариства Ф. Ф. Вадковський в оповіданні «Біла Церква», написаному за спогадами учасників повстання, твердить, що Муравйов-Апостол «говорив коротку промову, вселяючи у солдатів віру у їх права на свободу, закликаючи їх до захисту цієї свободи і для себе, і для вітчизни, підтримуючи надію в них на збільшення жалювання, зменшення строку служби для них та полегшення тягара для поселян»¹⁵.

Інше свідчення — в «Записках» Горбачевського. Згідно з ним, С. І. Муравйов-Апостол «у коротких словах виклав їм мету повстання

¹² Див.: Нечкіна М. В. Движение декабристов.— Т. 2.— С. 365.

¹³ Избранные ... произведения декабристов.— Т. 2.— С. 191.

¹⁴ Там же.— С. 193.

¹⁵ Цит. за: Нечкіна М. В. Движение декабристов.— Т. 2.— С. 272—273.

та показав, наскільки благородно і велично пожертвувати життя за свободу»¹⁶.

Обидва документи фіксують досить важливу обставину: поєднання агітації серед солдатів з гаслом визволення селян від кріпосництва. Під час слідства це підтвердив сам керівник повстання, заявивши, що промову перед строем полку він закінчив словами: «Ми, братці, йдемо добре діло робити, визволити народ з рабства, вам службу укоротити»¹⁷.

Слова Сергія Івановича були схвально зустрінуті солдатами і міськими жителями. Залишилося лише подати команду для руху полку. Але в цей час почулося веселе побрязкування дзвіночка: по київському шляху у напрямку площі летіла поштова трійка. В ній, нетерпляче підвівшись з сидіння, їхав молодий стрункий офіцер. Це був Іполит — молодший брат Муравйових-Апостолів. Нещодавно удостоєний звання прапорщика, він їхав до місця призначення по службі — в Тульчин. Звичайно, Іполит не міг не відвідати по дорозі свого любимого брата Сергія.

Дізнавшись про все, що трапилося, молодший брат вирішив залишитися з повсталими. Але Матвій Іванович намагався не допустити цього. Тоді Іполит повідомив, що у них спільна доля, що він член Північного товариства і буде щасливий розділити їх участь. Особливо палко вітав рішення молодшого брата Муравйових-Апостолів А. Кузьмін. Він обмінявся з Іполитом пістолетами і обняв його. Обидва дали клятву: «Свобода або смерть!».

Було близько одинадцятої години, коли полк похідною колоною рушив з міста по Київській вулиці (нині — Декабристів). Твердим кроком, зімкнутими шеренгами бунтівний Чернігівський полк йшов назустріч славі.

Для відповіді на питання про напрями руху полку надамо слово самому керівнику повстання: «З Василькова я міг діяти трояким чином: 1-е, йти на Київ, 2-е, йти на Білу Церкву, і 3-є, рушити спішно до Житомира і старатися з'єднатися з слов'янами. З цих трьох планів я схилився більше до останнього і першого»¹⁸.

Якщо зорієнтувати ці плани на карті і місцевості, виявиться їх відмінність у напрямках руху: на північ, на південь і на захід. Але, незважаючи на це, вони єдині у головному — у меті руху: з'єднатися з іншими полками, збільшити сили повстання.

Із Василькова полк вирушив у західному напрямку, за оцінкою С. Муравйова-Апостола, — найкращому. В сутінки повсталі увійшли в Мотовилівку. Звідси залишався один перехід до Брусилова, а в ньому — Кременчуцький піхотний полк під командуванням полковника Набокова і 5-а кінно-артилерійська рота капітана Пихачова, на підтримку яких розраховував підполковник. Проте розвідка повідомила: і полк, і рота виведені з Брусилова, замість них у місті розміщено вірну урядові драгунську частину. Це не тільки позбавило повсталих поповнення з Брусилова, але й не дало змоги рухатися у напрямку до цього міста і з'єднатися із слов'янами.

Вранці 2 січня нового, 1826 р. С. Муравйов-Апостол на нараді офіцерів оголосив наказ про марш на Білу Церкву. Пройшовши через Мар'янівку та Середню Слободу (Винні Стави), полк на вечір досяг села Пологи. Але тут керівника повстання очікувала нова сумна звістка: замість 17-го єгерського полку у Білій Церкві розташовано не охопленій ще впливом товариств 18-й єгерський полк, що мав гармати.

Ніч з 2 на 3 січня Сергій Іванович провів у сум'ятті почутів і думок. За минулий день один за одним рухнули два плани. Третій —

¹⁶ Горбачевский И. И. Записки и письма.— М., 1925.— С. 152.

¹⁷ Восстание декабристов.— Т. 4.— С. 310—311.

¹⁸ Там же.— С. 287.

похід на Київ — став ще безперспективнішим: він не тільки не був забезпечений у військовому та організаційному відношеннях, а й втрачав тепер такий важливий фактор, як раптовість.

Керівник повстання обрав єдино вірний у тих умовах варіант: йти на захід — через Ковалівку і Триліси на Паволоч, звідти — на Волинь, Житомир, до слов'ян¹⁹.

А час йшов. Настав ранок 3 січня, першого недільного дня 1826 р. Йому судилося стати кривавою неділею.

Ще 29 грудня, одержавши звістку про початок повстання, командування 1-ї армії вжило заходів до того, щоб запобігти поширенню повстання, захистити від нього Київ та Житомир. Завдання по розгрому повсталих було покладене на командира корпусу генерала Рота. Ним були створені чотири спеціальні загони. Командування першим з них Рот узяв на себе, прагнучи особисто розгромити чернігівців. Проте лаври карателя перехопив у нього генерал Гейсмар, нащадок давнього роду німецьких баронів.

Рано-вранці 3 січня Чернігівський полк вийшов з села Пологи і через дві години досяг Ковалівки. Наступне село — Триліси. Пройшовши у його бік приблизно кілометр, повсталі помітили на краю поля загін гусарів і дві гармати.

Вважаючи, що це гармати з роти Пихачова, і не знаючи про зраду останнього, С. І. Муравйов-Апостол наказав своїм підлеглим просуватися без пострілів уперед, оскільки попереду, як він гадав, мали бути свої.

Та раптом зимову тишу розірвав артилерійський постріл, і над головами повсталих просвистіла картеч. Пролунали нові залпи. Стало зрозумілим, що це були урядові війська. Ними командував Гейсмар. Як підкошений упав поручик М. Щепилло. Тяжко було поранено Сергія Муравйова-Апостола. З рани, пробитої картечню нижче лівого ока, тікла кров, заливаючи обличчя, одяг. Поранення на певний час оглушило Сергія Івановича і він не усвідомлював, що відбувалося навколо. У праве плече було поранено Кузьміна, але поручик приходив це і залишився поруч з керівником повстання.

Хитаючись від болю і втрати крові, С. І. Муравйов-Апостол поступово виходив із шокового стану. Раптом він запитав з тривогою: «Де брат? Де мій брат?». Матвій був поруч. Значить, він шукав Іполита. Кузьмін мовчки підвів братів до самотнього дерева, під яким лежав мертвим наймолодший з них. Кілька хвилин назад, побачивши, що повстання зазнає поразки, а любий брат заливається кров'ю, сам поранений у ліву руку, Іполит застрелився²⁰.

А гармати Гейсмара продовжували вести вогонь. Все густішим став дим над ними. Пізніше генерал із смакуванням карателя у деталях напише у своєму донесенні: «Підпустивши їх приблизно на 200 кроків, я став осипати їх сильним картечним вогнем. При перших пострілах вони трималися порівняно в порядку, але вже при 7-му чи 8-му пострілах остаточно розгубилися і кинулися тікати поодиноці вправо і вліво. Цей момент я використав для загальної кавалерійської атаки. Всі були захоплені, незважаючи на те, що головний призвідець Муравйов-Апостол намагався з прапором у руках знову зібрати бунтівників»²¹.

Подібних донесень, у яких душители повстання вихвалялися «доблестями» і вислужувалися перед царем, було немало. У ЦДВІА СРСР зберігається досить велика справа «О возмущении в Черниговском полку, произведенном Муравьевым-Апостолом, и о подавлении его». Серед її документів є перелік тих, хто був щедро нагороджений ца-

¹⁹ Див.: Там же.— С. 288.

²⁰ Декабристы : Биографич. сборник.— С. 120.

²¹ Восстание декабристов.— Т. 4.— С. 70.

рем за криваву розправу над декабристами: «Командиру корпусу генерал-лейтенанту Роту — орден Св. Олександра Невського;
 — генерал-майору барону Гейсмару — орден Св. Анни 1 ст.;
 — Гебелю — наступний чин та орден Св. Володимира 3 ст.;
 — Трухину — наступний чин і орден Св. Анни 2 ст.;
 — полковому ад'ютанту поручику Павлову — наступний чин та орден Св. Анни 3 ст.»²².

На закривавленому снігові поруч з Щепилло та Іполитом залишилися лежати шестеро убитих солдатів. Були поранені 22 солдати і 10 селян з обозу. Всі інші — шість офіцерів (на санях) та 895 нижчих чинів (пішки) — були доставлені у Триліси. Село, у якому шістьма днями раніше, почалося повстання чернігівців, стало їх притулком ще на добу.

Увечері 3 січня у триліській корчмі, де знаходилися під вартою офіцери-чернігівці, пролунав ще один постріл. Покінчив з собою Анастасій Кузьмін. Він сховав у рукав шинелі пістолет, який одержав у Василькові від Іполита, і залишився вірний клятві — «Свобода або смерть!». Завоювати свободу не вдалося, значить, не залишилося сенсу жити...

Після неспокійної ночі вранці 4 січня почалося відправлення заарештованих з Триліс. Братам Муравйовим-Апостолам було дозволено попрощатися з Іполитом.

Дальший життєвий шлях декабристів проліг через допити та погрози, судові процеси у Петербурзі та Могилеві, екзекуції у Василькові, Білій Церкві та Острозі. Одних — цей шлях вів на ешафот, інших — на каторгу до Сибіру, третіх — під кулі горців на Кавказ, всіх разом — у безсмертя.

У Хомутець, до вбитого горем, на очах постарілого Івана Матвійовича одна за одною йшли скорботні вісті. У січні — про загибель Іполита, у липні — про страту Сергія. Та й вирок царського суду державному злочинцю 1-го розряду Матвію — 20 років каторги з наступним поселенням — теж був рівнозначний смерті. До амністії старшому синові батько не дожив — він помер на п'ять років раніше. Сам Матвій Іванович прожив 93 роки.

Збулося передбачення Івана Матвійовича Муравйова-Апостола, яке він висловив у листі до Державіна. Його діти гідно прожили відміряне їм життя і гідно віддали його за Росію, але не на полях битв із загарбниками, а в битвах з внутрішнім її ворогом — царизмом.

Одержано 18.07.90.

²² ЦДБІА СРСР, ф. 36, оп. 4/847, спр. 7, арк. 48.

До 500-річчя виникнення українського козацтва

В. Б. Антонович, В. А. Бец

Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах *

Юрий Зиновьевич Хмельницкий. 1641—1685.

Юрий Хмельницкий, сын гетмана Богдана Хмельницкого и первой жены Анны Сомковой, родился в Субботове в 1641 году. После смерти отца в 1657 году шестнадцатилетний Юрий в воспоминание заслуг Богдана был провозглашен гетманом радой казацких старшин. Вскоре, впрочем, стало для избравших его делом очевидным, что обязанности гетманские будут не под силу мальчику и, подчиняясь совету приближенных лиц, Юрий добровольно сложил гетманскую булаву, которая была вручена генеральному писарю Выговскому, сам же он отправился продолжать образование в Киевскую академию, где он начал обучение еще при жизни отца. В 1659 году вследствие Гадячского договора **, по которому Выговский вновь подчинил Украину Польше, среди казаков и народа украинского распространилось сильное раздражение против гетмана Выговского и обнаружилось повсеместно стремление низложить его с гетманства и заменить другим лицом. Воспользоваться этим настроением желал шурина Богдана Хмельницкого Яким Сомко; он созвал раду у м. Германовки, на которой Выговский и был низложен с гетманства; однако Сомку не досталась на этот раз булава; он нашел соперника в молодом племяннике, Юрие Хмельницком; последний, увидев настроение общественного мнения, враждебное по отношению к Выговскому, принял меры для того, чтобы восстановить права свои на гетманскую должность. Оставаясь в Киеве, он отправил находившегося при нем отцовского слугу Ивана Брюховецкого в Запорожье. Здесь Брюховецкий от имени Юрия заявил жалобу о том, что Выговский, вопреки избранию рады, лишил Юрия должности, что он овладел войсковою казною, собранною его отцом, и злоупотребил доверием народа, подчинившись польской короне; Юрий ходатайствовал, чтобы запорожцы поддержали его права на гетманство.

Ходатайство это было уважено и благодаря настоянию запорожцев, руководивших общественным мнением края и их кошевого атамана, воспользовавшегося всеобщим уважением на Украине, Ивана Сирка, Юрий Хмельницкий был провозглашен единогласно гетманом вместо Выговского, Сомко должен был преклониться перед племянником и отложить на время свои честолюбивые замыслы. Вслед затем, на новой раде, собранной у местечка Ржищева, на долине Жердевой, казаки постановили отказаться от Гадячского договора, заключенного

* Продолження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 9.

** Тут помилка. Гадяцький договір гетьмана І. Виговського з польським урядом був укладений 16 вересня 1658 р.

Выговским с Польшей, и возвратиться под покровительство русского царя, причем бить ему челом о расширении статей, заключенных Богданом Хмельницким в Переяславе, в смысле усиления гетманской власти и утверждения самостоятельности местной церковной иерархии. Жердевская рада снеслась с этой целью с царским воеводой князем Трубецким, прибывшим в Переяслав. Князь Трубецкой потребовал, чтобы Юрий Хмельницкий и вся старшина прибыла в Переяслав, чтобы казаки принесли прежде всего присягу на верность царю и тогда уже хлопотали о статьях договора.

Требование это было исполнено, в Переяславе собралась новая казацкая рада, здесь старшины и казаки принесли присягу на верность царю, затем воевода, не признавая прежнего избрания, пригласил собравшихся приступить к выбору гетмана. Избран был единогласно Юрий Хмельницкий *. После избрания князь Трубецкой объявил новые договорные статьи, в которых к статьям переяславским прибавлено было несколько новых статей, ограничивавших власть гетмана в судебном и административном отношениях, предписывалось казакам удалиться из занятых ими местностей в Белой Руси и т. п. Гетман и старшина подписали эти статьи и в виду многочисленной рати, окружавшей русских воевод, не посмели предложить статей, составленных на Жердевой долине.

Таким образом, был утвержден в гетманстве восемнадцатилетний Юрий и должен был выносить на своих плечах то трудное положение, которое сломило, несмотря на опытность и энергию, его отца. Внешнее положение Украины было далеко не обеспечено. Предстояло докончить борьбу с Польшей, которая не была намерена отказаться от своих притязаний на Южно-Русскую территорию, нужно было покончить счеты с крымской ордой, которая поочередно помогая то казакам, то полякам, привыкла в том и другом случае расплачиваться за участие в делах Украины угоном в ясыр ее населения и грабежом ее областей. Внутреннее положение страны было еще более не прочно: народ не обладал ни достаточным политическим развитием, ни сложившимися историческими привычками для того, чтобы сознательно отстаивать свои интересы: мелкое честолюбие старшин, инстинктивные порывы черни; усвоенные одними шляхетско-польские идеалы и неопределенные хаотические стремления в крайне демагогическом направлении других вызвали, с одной стороны, множество партий, группировавшихся главным образом во имя личного интереса или честолюбия вожаков, с другой,— неукротимые анархические вспышки, затруднявшие возможность всякого постоянного прочного развития. Конечно, выход к установлению прочного порядка, если и был возможен, то мог случиться лишь под руководством лица особенно талантливого и опытного, которое умело бы авторитетом, искренней преданностью народному делу, самостоятельностью поступков и совершенным бесстрашием и беспристрашием примирить мелкие самолюбия,

* Юрія Хмельницького було обрано гетьманом у 1659 р.

поддержать здравые народные инстинкты и заставить их развить прочные гражданские учреждения, подавив анархические бесцельные вспышки.

Нужными для исполнения такой роли качествами, конечно, не обладал Юрий Хмельницкий, независимо от возраста,— он по личным качествам представлял один из самых слабых типов человеческой природы: «от природы евнухов», по словам летописца, подверженный припадкам падучей болезни, ограниченных способностей, робкий и вспыльчивый, упрямый и лишенный всякой предприимчивости, нервно-трусливый и подчинявшийся всякому постороннему влиянию, несчастный этот юноша был выдвинут исключительно заслугами отца на пост, с которым не могли справиться самые даровитые и энергичные его земляки и современники. В течение всей жизни несет он непосильное бремя, вскинутое на его плечи судьбой, падает под его тяжестью, пытается укрыться то в частной жизни, то в монастырской келье, но фатальное его происхождение и имя выносят беспрестанно на политическую арену, пока трагический конец не закончил его печальной карьеры. Немедленно после избрания в гетманы Юрий благодаря помощи Сирка и запорожцев овладел Чигирином, где оставалась с незначительным гарнизоном жена Выговского и где находился главный склад казачьей артиллерии и казна Выговского. Но это была единственная удача нового гетмана. Ему пришлось тотчас принять участие в предпрятии гораздо большей важности, которое и нанесло первый удар его репутации. Война за обладание Малороссией продолжалась между Россией и Польшей. В 1660 году сильная русская армия, под начальством боярина Василия Борисовича Шереметьева выступила из Киева, направляясь на Воынь. Юрий Хмельницкий призван был принять участие в этом походе вместе со всем казачьим войском. Шереметьев, отправившись вперед, достиг берегов Случи, но у города Любара он наткнулся на сильную польскую армию и на пришедшую в помощь полякам крымскую орду и должен был отступить к местечку Чуднову, здесь он потерпел поражение и взят был в плен татарами. Между тем, казачье войско, с которым Ю. Хмельницкий следовал за Шереметьевым, не успело подать ему помощи. Узнав о его приближении, поляки пошли навстречу Хмельницкому, осадили его в лагере у Слободища и повели приступ за приступом. Молодой гетман потерял голову, стал молиться, дал обет постричься в монахи, если избежит опасности и, наконец, после трехнедельной осады, подчинившись влиянию старшин, расположенных к Польше, он изъявил готовность возвратиться под власть польского короля и возобновить условия Гадячского договора*. Предложение это было принято польскими гетманами, и Хмельницкий принес со всем войском присягу на верность королю. Вслед за тем на раде, созванной в Корсуне, подтверждены были условия Чудновского договора, и казаки принесли присягу перед королевским комиссаром Беневским. Юрий Хмельницкий заявил было на раде желание отказаться от булавы, ссылаясь на болезнь и неспособность, но потом, подчинившись вполне влиянию Беневского, он взял назад свое заявление и стал очень решительно по указаниям Беневского раздавать повышения сторонникам Польши. Между тем, на левой стороне Днепра известие о случившемся вызвало к деятельности партию Сомка. Казачьи полки: Нежинский, Черниговский, Переяславский провозгласили последнего в Переяславе наказным гетманом, началась мелкая партизанская война между приверженцами обоих гетманов, продолжавшаяся с переменным успехом в течение всего 1661 года, пока на подмогу Сомку двинулся из Слободской Украины воевода князь Ромодановский с русским войском и слободскими ка-

* Идетсья про Слободищенський трактат 1660 р., згідно з яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої.

заками; тогда война приняла более широкие размеры: Юрий Хмельницкий с помощью поляков и орды, предпринимавший беспрестанно опустошительные набеги на территорию Нежинского и Переяславского полков, осадил Сомка летом 1662 года в Переяславе, но после прихода Ромодановского он стал отступать к Днепру, достигнутый Сомком и Ромодановским на левом берегу Днепра, против Канева, он потерпел 16 июня страшное поражение, все войско его погибло в битве или было прижато к Днепру и потонуло в его волнах, с трудом успел переправиться на правый берег Днепра сам Хмельницкий с окружавшею его старшиною. Он бежал в Чигирин и стал усиленно призывать на помощь орду. Между тем, Сомко в сопровождении отряда русских войск под начальством стольника Приклонского переправился на правую сторону Днепра, занял Черкассы и, опустошая страну, подвигался к Чигирину; здесь он наткнулся на орду, подошедшую на помощь Юрию, быстро повернул назад и стал отступать к Днепру; у Бужина орда нагнала отступавших, разбила их и погнала в Днепр. Только остатки отряда успели переправиться на левый берег и, соединившись с Ромодановским, отступили вместе с ним к Лубнам, преследуемые татарами, нанесшими им значительный урон при переправе через Сулу.

Орда, выручившая из трудного положения Хмельницкого, дорого расплатилась за оказанную помощь: распустив загоны от Днепра до Лубен, татары погнали в ясыр все захваченное ими население края.

События этой междуусобной войны осветили ярко в глазах народонаселения всю неспособность молодого гетмана: он оказался плохим военачальником, погубившим постыдно целую армию; ясно было, что под впечатлением личного честолюбия и даже минутной раздражительности он забывал всякий долг по отношению к родине. Два года он опустошал огнем и мечом левобережную Украину, причем проявлял дикую, бессмысленную жестокость, так напр., заняв местечко Лукомль, он «як шалений» (как бешеный) приказал перерезать все народонаселение; и, наконец выдал целую область на разграбление татарам. Общественное мнение стало слагаться во враждебном для гетмана смысле, казаки уклонялись от исполнения его приказаний, роптали и громко порицали его действия, старшины относились к нему презрительно. Наконец, он получил послание от запорожцев за подписью кошевого атамана Ивана Босовского и всего войска. В этом интересном документе, сохранившемся в летописи Величка, запорожцы высказывают сложившееся в народе общественное мнение, не стесняясь в выражениях. Они указывают на то, что благодаря их влиянию Хмельницкий выбран был в гетманы, исключительно в воспоминание заслуг его отца, они выражают сожаление о своей ошибке, перечисляют все недостойные поступки гетмана, объясняют их умопомешательством и неизлечимым бешенством Юрия и заключают письмо свое советом удалиться от дел, угрожая поднять против него весь украинский народ и овладеть его личностью, для чего они приняли уже нужные меры. Письмо это решило участь Юрия Хмельницкого; уже до получения его под впечатлением неудач и непопулярности он впал в припадок меланхолии; теперь к мучительной тоске, сознанию своего ничтожества и угрызениям совести придался неукротимый, непрерывный страх, не дававший ему ни минуты покоя. Под впечатлением его гетман поспешно созвал раду у Корсуня в конце 1662 года и на ней сложил булаву, объявив непреклонное желание удалиться от дел и в монастыре предаться молитве в течение остальной жизни.

Гетманом избран был его шурина Павел Тетеря, сам же Юрий в первых числах 1663 года удалился в Корсунский монастырь, где был пострижен в монахи под именем Гедеона киевским митрополитом Дионисием Балабаном. В монашестве Юрий Хмельницкий пользовался

благодаря своему имени значительным почетом и свободой, он пребывал поочередно в различных монастырях: в Киеве, Корсуне, Смелой, гостил по временам в Чигирине, а также в доме сестры в Городыщах; в конце 1663 года мы его встречаем в числе почетных гостей, приглашенных присутствовать при диспуте о вере, состоявшемся в Белой Церкви между ректором киевской академии Иоаникием Голятовским и иезуитом Пекарским. Но удалиться в частную жизнь, хотя бы прикрывшись монашеским клобуком, Юрию Хмельницкому не удалось. Тетеря видел в нем если не опасного соперника, то во всяком случае лицо, которое могло служить опасным против него орудием в более искусных руках, потому он желал избавиться от его присутствия на Украине и обратился к приему весьма тогда распространенному среди казацкой старшины — к клевете и доносу. Основываясь будто бы на донесении игумена Смелянского монастыря, в котором жил тогда Юрий, Тетеря обвинил его в подозрительных политических сношениях с казацкой старшиной, вследствие этого доноса Юрий Хмельницкий схвачен был в 1664 году в доме сестры и препровожден под стражею во Львов и оттуда — в Мальборкскую крепость. Только через три года, уже после отказа Тетеры от гетманства, ему удалось доказать неосновательность взведенной на него клеветы, и он был отпущен в Украину в 1667 году. Здесь, продолжая монастырскую жизнь, Юрий поселился в Уманском монастыре. Но не таково было состояние края, чтобы он мог рассчитывать на спокойную личную жизнь; междуусобие, вспыхнувшее еще во время его гетманства, продолжалось непрерывно; одни лица сменяли других, претенденты на гетманство появлялись и исчезали в разных углах Украины, и каждый из них, опираясь лишь на незначительную партию, должен был искать поддержки у одной из трех держав, сопредельных с Украиной. На левой стороне Днепра, остававшейся под покровительством России, Сомка сменил Брюховецкий; после гибели последнего избран был Демьян Многогрешный; но в 1672 году он сослан в Сибирь по ложному доносу старшин, и булава перешла в руки Ивана Самойловича; на правой стороне Днепра, от которой по Андрусовскому договору Россия отказалась в пользу Польши, Тетерю заменил вскоре Дорошенко, но, тяготясь зависимостью от Польши, он признал над собой верховную власть султана; польское правительство предложило избрать вместо него нового гетмана, те казацкие полки, которые оставались еще в зависимости от Польши, избрали гетманом Уманского полковника Михаила Ханенка. Между ним и Дорошенком, конечно, вспыхнула война, которая вскоре послужила поводом для войны Турции с Польшей. В 1672 году турецкая армия овладела Каменцем и принудила короля Михаила к заключению трактата под Бучачем, по которому Польша отказывалась от Подолии и Украины в пользу Турции *. Известие об этих событиях распространило тревогу в той части Украины, которая признавала гетманом Ханенка, жители боялись репрессий со стороны турок и Дорошенка, лица, считавшие себя более скомпрометированными или не желавшие подвергаться на первых порах гневу Дорошенка, старались переехать в другие, более безопасные места. В числе других Гедеон Хмельницкий решил уйти из Умани, он направился в Киев вместе с игуменом своего монастыря Филаретом и с братом гетмана Ханенка, но по дороге беглецы были перехвачены одним из загонів татарских, возвращавшихся из под Каменца и рассыпавшихся по Украине с целью грабежа. Пленников привели обратно в Умань и потребовали за них выкуп, когда же го-

* Згідно з умовами Бучацького мирного договору від 18 жовтня 1672 р. Польша віддавала Туреччині Поділля. Брацлавщина і південна Київщина переходили під владу П. Дорошенка. Крім того, Польша погодилася сплатити Туреччині 80 тис. талерів контрибуції і значну данину. Однак польський сейм не ратифікував цей договір.

рожане отказали в нем, то их погнали в Крым, откуда хан препроводил Гедеона в качестве знатного пленника в Царьград. Здесь обошлись с ним милостиво и поместили его на жительство в одном из греческих монастырей.

Между тем, в Украине борьба продолжалась с усиливающимся ожесточением. Дорошенко, истощив все средства для того, чтобы отстоять автономию своей области, потерял надежду на возможность успеха и в 1676 году сдал и булаву и Чигиринский замок Самойловичу; сам же был отправлен в Москву. Несмотря на это, турецкое правительство не отказалось от своих притязаний на Украину; оно решилось восстановить свои права оружием. В 1677 году большая турецко-татарская армия под начальством Ибрагима-паши направилась к Чигирину*. Вместо Дорошенка решено было поставить нового гетмана, зависимого от Турции и вполне ей преданного. По этому случаю в Царьграде вспомнили об убогом пленнике-монахе, носившем имя некогда громкое на Украине, и решились воспользоваться этим именем. По приглашению турецкого правительства Хмельницкий сбросил монашескую рясу и получил фирман султанский, в котором кроме звания гетмана казацкого он провозглашен был князем Сарматийским. Он должен был сопровождать турецкую армию, склонять народ к подчинению Турции и, в случае удачного исхода кампании, управлять страной в качестве турецкого вассала. Турецкий поход в этом году был неудачен, турки не могли взять Чигирин, и явившиеся на помощь городу, русские и казацкие войска под начальством князя Григория Ромодановского и гетмана Самойловича заставили их отступить в свои владения. Юрий Хмельницкий помышлял тогда о бегстве в христианский лагерь, но турки зорко следили за ним и он должен был возвратиться вместе с отступавшей армией.

В 1678 году турки возобновили поход, и с гораздо большими силами; Чигирин был взят и разрушен**. Русско-казацкие войска отступили к Днепру и, выдержав осаду у Бужина, переправились на левый берег Днепра. Хмельницкий мог теперь заявить свои притязания на гетманство; но в населении края он не встретил сочувствия; он принужден был с татарскими отрядами приводить в повиновение казацкие полки; оказалось, что 16-летнее скитальчество не повлияло на упрочение его характера; он является с теми же признаками бестактности, непонимания народных стремлений, с тем же легкомысленным отношением к интересам народонаселения, с тем же отсутствием самостоятельности и с тою же бесцельной тупой жестокостью, какая проявлялась и в первое кратковременное гетманство. Руководителем его на этот раз был его родственник Павел Яненко-Хмельницкий, бывший при его отце киевским полковником и потерявший потом эту должность за преданность Выговскому. После взятия Чигирин турками Юрий и Яненко в сопровождении орды направились вдоль по течению Днепра к северу, у Канева они разбили отряд казаков левобережных и заняли город, здесь Юрий, заметив колебание со стороны жителей признать его власть, приказал в припадке бешенства сжечь город и перебить народонаселение; приказание это исполнили татары, причем сожжены были и церкви. В Вознесенский Каневский монастырь укрылось от татар множество народа, но последние обложили монастырь дровами и соломой и сожгли вместе с жителями; в пожаре этом погиб уважаемый народом архимандрит Макарий Токаревский, причтенный впоследствии к лику святых. Судьбу Канева испытали Черкассы, Корсунь, Стеблев и другие города и местечка по Днепру и Тясмину: затем Юрий и Яненко ходили с Белгородскою ордою не-

* Идетсья про перший Чигиринський похід 1687 р. 120-тисячної турецько-татарської армії. Він виявився для Ібрагім-паші невдалим.

** Идетсья про другий Чигиринський похід 1678 р. 200-тисячного турецько-татарського війська під командуванням візира Кара-Мустафи.

скільки раз опустошать и левый берег Днепра в полки Лубенский, Нежинский и Киевский. Только после ухода татар в 1679 году они должны были удалиться из опустошенного ими края. Сын гетмана Самойловича, стародубский полковник Семен, перешел тогда на правый берег Днепра и переселил оставшихся еще казаков и жителей Корсунского и Черкасского полков в левобережную гетманщину.

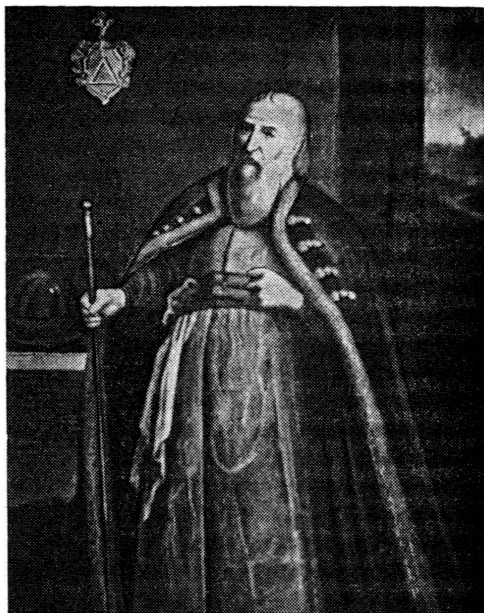
Таким образом, весь край между Уманью, Каневом и Чигирином превратился в пустыню благодаря почину Юрия Хмельницкого, желавшего принять его в свое управление; гетман должен был искать для себя резиденции в другом углу номинальных своих владений, и он поселился в полку Брацлавском, в Немирове; здесь, управляя оставшимся народонаселением под надзором турецкого паши, пребывавшего в Каменце, он в течение двух лет разогнал это население непосильными поборами, взысканиями и «здырствами»; все чаще и чаще подвергаясь припадкам кровавого умопомешательства, он без вины или по ничтожному поводу предавал людей жестоким казням. Между прочим, приказал без ясного повода расстрелять Брацлавского полковника Коваленка, приехавшего к нему с праздничным поздравлением. Турецкие власти нашли наконец его управление слишком безрассудным, и в 1681 году он был под стражею препровожден в Царьград. Место его занял Молдавский господарь Дука, искренно занявшийся умиротворением и колонизацией края; но господарь был захвачен в плен поляками во время их похода против турок в конце 1683 года и турецкое правительство еще раз распорядилось зависевшим от него гетманством в пользу Юрия Хмельницкого. В августе 1685 года он прибыл в Каменец и оттуда с конвоем турецким направился в Немиров.

Последнее на этот раз пребывание его на Украине было непродолжительным; поводом к его прекращению послужило следующее обстоятельство: Юрий Хмельницкий, желая усилить скудные доходы, получаемые им из опустевшего края, установил оригинальный налог: он потребовал, чтобы жители всех вероисповеданий в управляемой им территории в случае вступления в брак испрашивали бы предварительно у него разрешения и вносили определенную пошлину. Случилось, что вскоре после издания этого распоряжения, в самом Немирове праздновал свадьбу сына богатый купец Орун (Аарон). Еврей этот составил себе громадное состояние подрядами для турецкой армии, торговлей военной добычей, которую он скупал у турецких солдат, и продажей девиц, которых он поставлял в турецкие гаремы; последнее занятие доставляло ему многочисленные и весьма влиятельные связи среди высокопоставленных турецких сановников; рассчитывая на эти связи, Орун счел распоряжение гетмана необязательным для себя, и отпраздновал свадьбу, не испросив разрешения и не уплатив пошлины. Гетман пришел в ярость; посланные им слуги сожгли дом Оруна и, не застав хозяина, арестовали его жену; несчастная женщина по приказанию Юрия, находившегося в припадке бешенства, была казнена страшной смертью, приказано было по тогдашнему турецкому обычаю снять с живой кожу. Узнавши о случившемся, Орун поспешил с жалобой к турецкому паше в Каменец и потребовал суда; по приказанию паши турецкие солдаты, составившие почетный конвой Хмельницкого, арестовали его и препроводили в Каменец. Здесь перед лицом суда, состоявшего из трех пашей, ему дана была очная ставка с Оруном; Юрий сознался в жестокостях и угнетении народа; по приговору судей ему среди площади накинули на шею веревку и отвели на мост; здесь он был задушен и труп его брошен в воду.

Таким образом, в исходе 1685 года кончил жизнь и политическую карьеру жалкий наследник славного Богдана.

Савва Григорьевич Туптало. 1599—1702 гг.

О биографии этого заслуженного сподвижника Хмельницкого до нас дошло весьма мало сведений. Родился он в местечке Макаров (в 50 верстах на запад от Киева) в 1599 году. Первое сведение о его жизни встречаем только в 1650 году — он записан в реестр войска запорожского в качестве рядового казака Макаровской сотни Киевского казачьего полка; вскоре потом он выбран был сотником в своей сотне и вслед за тем перешел в сотню киевскую, также в звании сотника; вторую половину своей жизни Савва Туптало прожил в Киеве, где пользовался значительным уважением и благосостоянием; из современного документа мы знаем, что в 1686 году он занимал еще должность

киевского сотника и пользовался доходом от мостовой пошлины при переезде через реку Ирпень у м. Мостища. Затем известен нам только год смерти престарелого сотника: скончался он в день Богоявления в 1602 году на 103 году жизни; погребен в Троицкой церкви при киевском Кирилловском монастыре, где раньше почил его жена Мария Михайловна, скончавшаяся тоже в Киеве в 1688 году. Имя Тупталы нискало себе громкую славу благодаря значению сына Саввы Григорьевича, знаменитого святителя и известного ученого, святого Дмитрия митрополита Ростовского, в мире Данила Саввича Тупталы*.

Иван Остапович Выговский. 1657—1659 гг.

Иван Остапович Выговский происходил из мелкой русской шляхты. В Овручском повете киевского воеводства было несколько сел боярских, признанных в шляхетских правах. В одном из этих сел, Выгове, жил многочисленный род Лучичей, которые по месту происхождения назывались Лучичи-Выговские, а в последствии просто Выговские.

Из родственников Ивана Остаповича мы встречаем в исторических известиях его отца, Евстафия, или Остапа, состоявшего на службе у митрополита Петра Могилы, и мать двоюродных братьев: Данила, Константина и Федора, дядю его Василия, овручского полковника, и племянника Илью, бывших его ревностными помощниками; кроме того, встречаем неизвестно в каком родстве состоящего с ним сотника Самуила Выговского. Иван Остапович получил хорошее образование и «был беглым в делах писарских»¹. В конце тридцатых годов XVII столетия он состоял в должности регента (правителя дел) земского Луцкого суда, и должность эту он оставил в начале сороковых годов; затем он получил видную должность писаря при польском комиссаре, управлявшем Украиной вместо гетмана, как это было

* Туптало Данило Савич (1651—20.X.1709), церковний і культурний діяч, письменник. Вчився у Київській колегії. Після подорожі по Литві і Білорусії повернувся на Україну, був тут ігуменом ряду православних монастирів. З 1702 р.— митрополит ростовський. Автор 4-томної збірки життя святих — «Четы Мінеї».

¹ Летопись Величка, т. 1, стр. 304.

постановлено договором, заключенным после войны Острииной с поляками. В это время он познакомился с Богданом Хмельницким, тогда еще сотником чигиринским. В битве при Желтых Водах Выговский, находившийся тогда в польском войске, был взят в плен татарами; его выкупил Хмельницкий за малую цену: по преданию, «за одну виниял шкапу»¹. Зная образование и ум Выговского, Хмельницкий сделал его генеральным войсковым писарем; в этой должности Иван Остапович пребывал 9 лет, до смерти Хмельницкого.

После смерти Богдана Хмельницкого внутренние отношения в Малороссии представляли следующие черты. В массе населения края происходили сильные неурядицы. Хотя в борь-

бе Хмельницкого с Польшей — в деле освобождения Украины — принимал участие весь народ и, следовательно, права и преимущества, добытые Хмельницким, должны были распространяться на всех, но, в силу сложившегося в то время строя понятий и общественной жизни, все население по окончании борьбы, распалось на: посполитых, возвратившихся к земледельческим занятиям, и казаков, на обязанности которых лежало охранять возникающий порядок вещей. Масса народная протестовала против такого разделения во все время гетманства Хмельницкого, но еще резче протест выразился после его смерти.

Между тем, и в среде самих казаков возникло как бы два сословия: значных, т. е. старшин, богатых казаков и шляхтичей, приставших к казацтву, и простых, которых эта аристократия называла казацкой чернью. Тут опять возникает антагонизм: старшины все более и более стараются расширить свою власть и поземельные владения в ущерб значению черни, тогда как чернь и посольство со своей стороны всегда готовы по возможности противодействовать возвышению значных. Но противодействие это не влекло за собой никаких существенных результатов, оно кончалось только заменой одного лица другим, которое в свою очередь попадало в разряд значных и тем самым возбуждало против себя неудовольствие массы. Вследствие сложившихся таким образом интересов народонаселения в политическом отношении население Украины представляло две партии: к первой принадлежали: большая часть старшин, значных казаков, шляхтичей, сам гетман Выговский и его родственники; в их числе находились несомненно все более просвещенные и интеллигентные люди казацкой среды, высшее православное духовенство, желавшее сохранить автономное церковное управление и богатые мещане южнорусских городов.

Политическим идеалом этой партии было сохранение и развитие автономии края, для этого признавали необходимость соединения Украины с Польшей на правах федеративных, с сохранением полного внутреннего самоуправления и совершенной равноправностью с другими частями Речи Посполитой в политическом отношении. Польский народ должен был соединиться с малоросским как равный с равным

¹ Летопись Величка, т. 1, стр. 304.

для взаємного охоронення своїх прав і вольностей, приче́м Україна повинна була прийняти всі польські державні установи. Відрицательна сторона в пра́вляннях цієї партії — це пристра́стие к шляхетским польским порядкам і жа́нание вопреки народным пра́влянням організувати дворянське сословіе по образцу польского шляхетства со всіми його правами і привіле́гіями.

Друга партія, чисто народна, складалася виключительно з посольства і простих казаків, которым ближче були інтереси посольства, прямо протилежні шляхетским ідеалам значних казаків. Посольство було іскренно предано Росії і видало виключительно в царской вла́сти гарантію протів востановлення польско-шляхетских порядків в той или иній формі. К несча́стию, среди цієї партії не доставало освітаних і просвіщенних представителів і она в своїх дія́влях і симпатіях руковидится не столько ясним сознанием своих інтересів, сколько інстинктом. В силу цього в дія́влях черни і посольства за́метно постійне ко́лебание: народна партія стоїт за підчинення царю, но востає протів самовольних поступків московских воевод. Они жа́лали бы сохрани́ти областную автономію, но вместе с тем из-за стра́ха старшин і проводимого ими соединення с Польше́й, они готовы пожертвовать автономією і протіводія́ствовать всім начинанням старшин, клонившимся к ее удержанию или разви́тию. Ідеал посольства партії — це каза́цкое устро́йство с полно́й сословной равнопра́вностью. В силу этого к народній партії постійно при́мькаєт Запоро́жье, пополнившееся почти ісключительно из массы посольства і осуществившее этот ідеал в устро́йстве своей общины. Вообще можно за́метить, что в географическом отношении партія старшин была сильне́е в старых каза́цких поселеннях на правом берегу Днестра, напро́тив народна партія была сильне́е на левом берегу — в стране, новозаселенной выходцами, бежавшими от польского крепостного права.

В таком положенні за́стала Україну смерть Богдана Хмельницького. Перед его кончи́ной на Чигиринской ра́де преемником ему был назначен 16-летний его сын Ю́рий, хотя старый гетман і отклонял это избра́ние, предлага́я в гетманы Выговского. Едва успели схоронити Хмельницького, как старшины і заслуженные казаки, счита́вшие позором для себя повиноваться мальчи́ку, начина́ют роптать протів Ю́рия. Этим настро́ением воспользовался і постарался разви́ти его Выговский, счита́вший гетманство Ю́рия узурпацией своих пра́в. Как друг отца, Иван Остапович соо́бщает молодому Ю́рию о недовольстве протів него і советует ему отка́заться перед радой от гетманского уря́да, чтобы таким поступком заслужи́ти расположе́ние народа. В то же время Выговский і другие старшины обеща́ют отка́заться от своих уря́дов.

В Чигирине 24 августа 1657 г. собрана была рада каза́цких старшин; на ней Ю́рий Хмельницький сложил зна́ки своего досто́инства і предлага́л выбрать другого гетмана; то же сделали со своей стороны: Выговский — генеральный писа́рь, обозный генеральный Тимофе́й Носач і генеральные судьи. После шумных совещаний, многократных отказов со стороны избираемых рада постановила, что номинальным гетманом счита́ется Ю́рий Хмельницький, но до его совершеннолетия он отпра́вится учи́ться в киевскую академию, наказным же назнача́ется Иван Выговский, і на универсалах он должен будет подписываться «гетман на тот час». Получив кле́йноды, Выговский тотчас же вступил в упра́вление: он известил о своем избра́нии запорожцев, уверя́я, что без их утвер́ждения не останется гетманом, затем посла́л послов с изъявлением прія́зни к польскому і к крымскому хану. Жа́лая упро́чить свое положение соблюде́нием каза́цких пра́в, новоизбранный гетман созвал другую раду в Корсуне; здесь по обычаю избира́тельному собрались представители от всех полков і сотен. Рада продолжа́

лась два дня*»; Выговский был утвержден в гетманском достоинстве казаками и решено было просить царя, со своей стороны, утвердить гетмана и оставить казакам все их вольности; причем, ходатайствовать о том, чтобы воевод и гарнизонов московских не размещать в полках Украины. В желании этом сказывалось опасение гетмана и старшины за областную автономию страны.

С возведением Выговского в гетманское достоинство партия старшин приобретает руководящее положение в Украине. Она окружает нового гетмана, поддерживает его и вместе с ним пытается осуществить свои стремления. Самыми деятельными помощниками гетмана являются родственники Выговского, генеральный судья Богданович-Зарудный, обозный Тимофей Носач, подольский полковник Богун — знаменитый сподвижник Богдана Хмельницкого, переяславский полковник Павел Тетеря, прилуцкий — Петро Дорошенко и др. Наиболее выдающимся ее представителем был известный своею ученостью Юрий Немирич.

Для противовеса партии гетмана народная партия выдвигает против него одного за другим нескольких кандидатов на гетманство. Такими кандидатами были: вначале Юрий Хмельницкий и Барабаш, поддерживаемые запорожцами; Искра и Цюцюра, выдвинутые московским правительством, и Пушкарь, опирающийся на массу народную. Все эти претенденты, кроме Юрия Хмельницкого, действуют прежде всего путем доносов и интриг. В таком характере действий мы видим начало тех приемов, которые впоследствии составляют хронический недуг в политической жизни левобережной Украины.

Наиболее выдающимся из всех названных претендентов был полтавский полковник Мартын Пушкарь, человек чрезвычайно энергичный и независимый, истинный представитель демократических интересов. Вокруг него начала группироваться голода бездомная и бесправная часть населения, побуждаемая к восстанию антипатией против привилегированного класса старшин, избранником которых был Выговский. В короткое время собрался полк до 20 тысяч человек, названный дейнеками, под предводительством Пушкаря и открылась междоусобная борьба, сопровождаемая грабежом имений значных казаков, чем дейнеки и восстановили против себя все зажиточное население края. Пушкарь не принял предложенного гетманом мира, тогда Выговский попытался усмирить его силой, но оказалось, что восставшие пользовались сочувствием в массе населения: казачьи полки, отправленные против Пушкаря, на дороге рассеялись.

Пришлось пустить в дело зятяжные (наемные) полки, состоявшие из сербов, валахов, поляков и немцев и союзников татар. В битве под Полтавой Выговский благодаря военной хитрости и отсутствию дисциплины в войске дейнеков одержал решительную победу. Пушкарь со всей голодой погиб, а помогавшие ему запорожцы со своим предводителем Барабашем успели уйти. Полтава была сильно разграблена татарами, союзниками гетмана; в то же время полковники усмиряли возмущение в других городах. Это случилось в январе 1658 г.**

Так же неудачно было в следующем году восстание другого претендента, Искры, который был убит в стычке; вместо него является претендентом на гетманство Безпалый, признанный в этом достоинстве от имени царского кн. Ромодановского начальником великорусских войск на Украине. Но, боясь участи своих предшественников, Безпалый не отваживается оставить лагерь московских воевод и только вместе с ними бывает в походах против Выговского; наскучив пассивной ролью, он при появлении нового соперника, Цюцюры, отказывается добровольно от уряда гетманского. Новый претендент продол-

* Корсунська рада відбувалася протягом 25—26 вересня 1657 р.

** Дату наведено невірно. Битва під Полтавою відбулася наприкінці травня — у перших числах червня 1658 р.

жаєт політику свого предшественника, так же точно действует за одно с воеводами против Выговского и вообще является такой же бесцветной личностью, как и Безпалый. Он хотя пережил время гетманства Выговского, но гетманского достоинства после него не получил. Так как большинство казаков разделяли народные интересы и всегда оказывали поддержку народной партии, то в борьбе с предводителями этой партии гетман принужден был действовать с помощью затяжных, т. е. наемных войск из сербов, поляков, немцев и союзников татар, которые зачастую принимались грабить местное население, не разбирая, были ли то сторонники или враги.

Не находя сочувствия в массе народной, Выговский пытается распространить свои убеждения между значными казаками частым зыванием рад, состоявших из старшин. Такое значение имели рады, которые он собирал: в Чигирине 24 августа 1657 г., где и был выбран наказным гетманом; в Корсуне, вскоре после первой — здесь он был утвержден в гетманском достоинстве. Затем была созвана рада в Переяславе, где московский посол предлагал выбрать нового гетмана. К этому времени в Украине настойчиво распространился слух, будто московское правительство стремится ограничить все права казаков, в том числе и право избрания гетмана. Поэтому на Переяславской раде казаки единогласно подтверждают Выговского в гетманском достоинстве и тем отстаивают свое избирательное право; однако на этот раз рада принуждена была согласиться на присылку воевод в украинские города. Больше других имела значение рада, созванная в Гадяче, на которой редижирован был знаменитый Гадячский договор с поляками. Последняя рада, созванная Выговским под Германовкой*, оказалась неудачной для него: на ней Выговский был отрешен от гетманства и передал булаву Юрию Хмельницкому.

Влияние Выговского на старшин отразилось на политических отношениях. Главные политические сношения, от которых зависело устройство судьбы Украины, происходили с московским государством.

Со смерти Богдана Хмельницкого в действиях московского правительства ясно видно желание довести Украину до той же степени подчиненности верховной власти, на какой стояли области, раньше присоединенные к московскому царству. Стремление сократить автономию края проявляется во всех требованиях, предъявляемых путем частных посольств из Москвы.

Первым поднят был вопрос о патриархе. Тотчас после Корсунской рады, на которой Выговский признан гетманом, случилось избрание киевского митрополита**. Киевский воевода Бутурлин отказался присутствовать на выборах и прямо объявил требование, чтобы южнорусская церковь подчинилась московскому патриарху.

Затем послы от имени царя несколько раз требуют, чтобы Выговский ехал на поклон в Москву, получил бы там подтверждение в гетманском достоинстве и окончательно установил свои отношения к правительству. Гетман постоянно откладывает поездку под предлогом неурядиц на Украине и необходимости усмирять возмущения, в действительности же он боялся встретить предложения, которые легче было бы отклонить, оставаясь на Украине. Вопросом существенной важности, послужившим главным поводом к недовольству для партии старшин, была присылка воевод и гарнизонов великорусских, при посредстве которых правительство рассчитывало довершить дело объединения Украины. Вопрос о воеводах стоял одним из первых во всех посольствах из Москвы в Украину и обратно. На Переяславской раде 1657 г. старшины принуждены были согласиться на учреждение воеводств в пяти главных городах Украины. Вслед за тем, когда началась у гетмана борьба с Пушкаренковой партией, старшины нашли

* Рада під Германівкою відбулася 11 вересня 1659.

** У грудні 1657 р. київським митрополитом було обрано Діонісія Балабана.

необходимым заручиться поддержкой со стороны московского правительства и обратились к нему с такими же обещаниями полного подданства, какие давала враждебная им партия. Полковник Лесницкий, отправленный в Москву, от имени гетмана и всего войска запорожского просил прислать воевод и комиссаров в главнейшие города Украины для составления реестров казакам, которых должно быть не более 60 тысяч. Но все эти переговоры велись не искренно, поэтому прибытие воевод было встречено враждебно и, разделавшись с внутренним неприятелем, Выговский воспользовался этим прибытием как благовидным предлогом. Он приказывает всем полкам готовиться к походу и посылает их под предводительством своего брата Данила с поручением взять Киев и выгнать оттуда воеводу Шереметьева с царскими войсками*. Несмотря на то, что главная масса населения Киева, именно мещане, оказались на стороне нападающих, попытка овладеть столицей юго-западного края кончилась неудачно — все нападения казаков были отбиты великорусскими гарнизонами. Затем Выговский прекращает на время борьбу, созывает раду в Гадяче и тотчас по окончании ее целым рядом универсалов возбуждает народ к восстанию против Москвы, собирает полковые ряды, на которых приглашает казаков выгонять воевод. Наконец, после Конотопской битвы**, где великорусские войска понесли сильное поражение, воеводы были прогнаны в Путивль. Но их в скором времени призывают обратно остатки партии Пушкаря, которым оказывает поддержку народная масса, опасавшаяся утверждения шляхетских порядков от соединения с Польшей. А между тем, Выговский, совершенно игнорируя статью переяславского договора, запрещающую сношения с иностранными державами, продолжает отправлять посольства к полякам и татарам и принимает иноземных послов, нисколько не стесняясь присутствием послов московских.

В сношениях с Москвой Выговский держится постоянно выжидательной политики, пока не установились вполне отношения к Польше. Из Москвы постоянно являются послы, то с известием о скором прибытии воевод и вместе с предложениями, ограничивающими автономию края, то с поручением разузнать на месте отношения между гетманом и народом, послужившие причиной внутренней борьбы. По мере того как устраиваются дела с поляками, отношения между гетманом и послами становятся все более недружелюбными и наконец обостряются до того, что послов даже подвергают аресту, чтобы воспрепятствовать им сношениям с народом и следить за действиями гетмана. Так шли дела до Гадячской рады 1659 г. После нее начинается открытая борьба с Москвой.

Из отношений иноземных проще других были отношения к татарам. Во все продолжение гетманства Выговского мы видим, что каждый раз, когда ему приходится вести открытую борьбу с враждебными партиями, на помощь ему приходят татарские войска. Это не были войска наемные, являются они частью в силу личных отношений Выговского к хану и другим предводителям, а частью с целью наживы: орда грабила те области, по которым проходила, забирала в плен жителей и продавала их в рабство. По крайней мере, это можно заключить из одного факта, когда в поход против Пушкаря, окончившийся его смертью и разграблением Полтавы, помогавшие Выговскому татары готовились увести в Крым огромное число пленных жителей, но отряд казаков Выговского отбил пленников; летописец прибавляет, что «Орда сама ни з чим до Криму помаршировала»¹.

* Идеться про похід Київського, Паволоцького, Білоцерківського, Брацлавського, Подільського полків, очолюваних Данилом Выговським, на Київ (серпень 1658 р.).

** Идеться про битву під Конотопом (квітень — червень 1659 р.), в результаті якої І. Выговським і татарами були розгромлені російські регулярні війська.

¹ Летоп. Величк., т. 1, стр. 333.

Гораздо более серьезное значение имели сношения с Польшей. Тут, с одной стороны, ясно определяется желание поляков подчинить себе Украину, с другой стороны, стремление Выговского и его партии основать свои действия на поддержке со стороны Польши. Немедленно после избрания Выговского в гетманы на Чигиринской раде 1657 г. начинаются переговоры с Польшей в этом смысле. Главными деятелями при этом были — Немирич со стороны Украины и Беневский со стороны Польши; предполагалось соединиться на федеративных правах с предоставлением взаимно полной автономии. Поляки серьезно думали о соединении с Украиной, особенно успешно действовал в этом смысле Беневский; своими переговорами он достиг того, что гетман наконец решительно отказался от всякого союза с царем и даже готов был идти на него войной с татарами; как следствие этих переговоров является известная попытка овладеть Киевом, окончившаяся неудачей.

В 1658 г. собралась в Гадяче на раду вся старшина казацкая. Здесь в присутствии гетмана Беневский в напыщенной речи указал казакам на ту опасность, какая грозила со стороны Москвы как Украине, так и Польше, и предлагал соединиться против общего, по его мнению, врага. Результатом совещания было заключение знаменитого гадячского договора. Статьи договора касаются: государственного значения Украины, внутреннего ее устройства, религии и просвещения, т. е. главнейших вопросов того времени. По смыслу гадячских статей Украина войдет в союз с Польским королевством и Великим Княжеством Литовским под именем Великого Княжества Русского; таким образом составится союз самостоятельных областей под верховной властью короля, в избрании которого одинаково должны принимать участие все три соединенные народности. Великое Княжество Русское будет пользоваться полным внутренним самоуправлением. Верховная законодательная власть должна принадлежать собранию депутатов от всей Украины, исполнительная — гетману. Все должности, в том числе и сенаторские, должны быть замещаемы местными уроженцами. Великое Княжество Русское должно иметь все государственные учреждения и государственных сановников, свой суд, монету, войско и т. д.

По отношению к религии договором требовалось полное уничтожение унии на пространстве всей Речи Посполитой. Православному духовенству предоставлялось право собственной юрисдикции, и в знак почета митрополиту и пяти епископам предоставлялось право заседать в сенате наравне с католическими епископами. Кроме того, обещано было возвратить церковное имущество и церкви, отнятые у православных. Хотя послам дана была инструкция от сейма всеми силами отстаивать унию, но общее настроение умов на Украине было таково, что послы решились на свой страх и риск согласиться на полное ее уничтожение, лишь бы довести переговоры до конца. Особенно важна для характеристики Выговского последняя статья договора, касающаяся просвещения края: предполагалось открыть два университета и в разных местах Великого Княжества Русского устраивать училища без ограничения их числа. Кроме того предоставлялась полная свобода печати: каждый, кто хотел, открывать типографию и печатать что угодно, даже относительно религии дозволялось свободно высказывать свое мнение.

Отрицательная сторона Гадячского договора и его статей та, что в договоре не были определены отношения крупных владельцев к тем, кто жил на их землях, что давало волю произволу дворян. Наконец, король мог во всякое время по представлению гетмана возводить казаков и мещан в дворянское достоинство. Этой последней статьёй особенно недовольны были польские дворяне, сильно дорожившие своими шляхетскими привилегиями. Дарованием этого права нобили-

таци, которое могло со временем коснуться и посполства, из которого пополнялся состав казаков, поляки больше всего надеялись склонить на свою сторону как казаков, так и простой народ.

По окончании Гадячской рады послы возвратились в Польшу, а Выговский перешел с войском московскую границу, требуя выдачи своих врагов, бежавших в Путивль. Поход этот закончился неудачей, благодаря хищническим инстинктам и отсутствию дисциплины в войске союзников; особенно грабежам, произведенным татарами, вследствие чего казаки массами бежали из войска на защиту своих семейств и имуществ. Тем не менее, московское правительство, заметив что даже население левого берега, до тех пор враждебное гетману, не оказывает ему сопротивление, решилось сделать последнюю попытку к установлению с гетманом мирных отношений. Князь Трубецкой, главный начальник великорусских войск на Украине, получил двоякие полномочия. С одной стороны, ему предписывалось: 1. Собирать раду из старшин и черни, которые должны уладить все возникшие неурядицы; 2. Если Выговский останется гетманом после рады, в таком случае боярину разрешалось сделать очень важные уступки, а именно: разрешалось вывести великорусские войска из Украины и подтвердить статьи аналогичными со статьями гадячского договора, наконец, гетману и старшинам обещали предоставить самые доходные административные должности. С другой стороны, Трубецкой своими универсалами и воззваниями возбуждал народ против гетмана, очевидно, с целью запугать его и так или иначе принудить его к покорности царю.

Но все эти меры ровно ни к чему не привели — Выговский, не входя даже в переговоры с Трубецким, в ответ на его предложения издал универсал, которым доказывал необходимость разрыва с Москвой, с одной стороны, и соединения с Польшей, с другой. Тогда Трубецкой нашелся вынужденным начать военные действия. Великорусские войска вступили в Украину и разорили местечко Срыбное, вслед за тем они пытаются овладеть сильным Конотопским замком. Со стороны малоруссов борьбу вели пока одни полковники, гетман не принимал в ней прямого участия, ожидая на помощь крымских татар. Наконец, явился Мехмет-Гирей с ордой: тогда гетман двинулся с союзниками на защиту осажденного Конотопа. В битве на р. Сосновке, где Выговский выказал большие способности, великоруссы потерпели сильное поражение: 30 тысяч воинов легло на месте, воевода кн. Пожарский взят в плен и казнен по приказанию хана. После такого поражения Трубецкой должен был уйти в Путивль, Выговский преследовал его до границ Украины, а дальше отказался идти, несмотря на все убеждения со стороны хана и наемных поляков. По свидетельству современника, «вероятно, он боялся, чтоб казаки не отпали от него, если он выйдет из Украины», но скорее можно допустить, что он желал придать войне характер исключительно оборонительный, а не наступательный.

В таком положении были дела, когда в Варшаве собрался сейм, на котором должна была решиться судьба Украины *. На сейм явилось посольство от Великого Княжества Русского, состоявшее из представителей генеральной старшины, сотников и знатных казаков. Стоящий во главе посольства Немирич от имени всей Украины заявляет готовность принять подданство по отношению к польскому королю. Речь Немирича была принята с восторгом королем и чинами Речи Посполитой, но когда послы начали излагать условия подданства, сенаторы пришли в недоумение и восторг сменился всеобщим ропотом. Требовалось подтверждение всех статей Гадячского договора и главным образом: совершенное уничтожение унии и возвращение всех церквей.

* Варшавський сейм зібрався у травні 1659 р.

школ, госпиталей, церковних имуществ и т. д., принадлежавших православным и захваченным униатами или иезуитами не только на Украине, но даже на всем пространстве Речи Посполитой, где только существует русский язык. Требовалось изгнание иезуитов из пределов Великого Княжества Русского; к занятию духовных должностей допускались исключительно только лица православного вероисповедания. Отдавая дань своему времени, когда особенно дорожили шляхетскими титулами и привилегиями, гетман домогался для себя, как воеводы Киевского и представителя Великого Княжества Русского, права юрисдикции над высшим дворянством, с правом не являться ни в какой суд ни по какой жалобе.

Такого рода требования вызвали целую бурю в сенате: более консервативные члены решительно отказывались принять эти условия; особенно протестовали они против раздачи шляхетского достоинства казакам. Другая партия, более либеральная, находила совершенно справедливым все требования казаков, только требование уничтожения унии не нашло сторонников даже между самыми ревностными поборниками веротерпимости. Наконец дело уладил Беневский, который и содействовал главным образом заключению гадячского договора. Проживая подолгу на Украине, он близко познакомился с бытом и интересами малорусского народа и лучше чем кто-нибудь понимал справедливость требований, какие предъявляли казаки. Но польское общество еще не доразвилось до такого понимания, и Беневский, желая как-нибудь провести интересы Украины, предлагает такой компромисс: так как Польша теперь в критическом положении по случаю войны со шведами, то следует для вида согласиться на условия казаков, а впоследствии все переменить по старому. У Беневского был такой расчет: доставить только номинально казакам признание их прав, а после они уже сами, как знают, могут отстаивать эти права. Между тем, предложение Беневского было принято за чистую монету; король и представитель Речи Посполитой давали торжественные клятвы исполнить все условия казаков, надеясь в то же время скоро нарушить их. Так же непрочны были обязательства со стороны казаков и, по выполнении всех торжественных формальностей, дело кончилось ничем.

Заключая договоры с поляками, Выговский руководился своими соображениями, не сообразуясь с желанием народа. Теперь враги гетмана легко могли найти против него опору в массе народной. Народ украинский был против соединения с Польшей, в какой бы форме оно ни выразилось, так как оно грозило утверждением шляхетского порядка, ненавистного для посольства. Опять начинается агитация против гетмана. В то время как великорусские войска готовы были выступить из пределов Малороссии, Трубецкого призывают обратно Филимонов и Золотаренко, бывшие сторонники Пушкаря, постоянно принимавшие участие во всех агитациях против Выговского. Кроме того, внутренние неурядицы увеличиваются еще появлением нового претендента на гетманство, полковника Цюцюры. В короткое время один за другим передаются Трубецкому: Переяслав, Нежин, Батурин, Глухов, Новгород-Северский и другие города. В виду такой перемены дел царские воеводы снова возвращаются на Украину. Между тем, Юрий Хмельницкий начинает искать гетманства — его сразу провозгласило Запорожье. Узнав об этом, Выговский как можно поспешнее бежал из Чигирина и назначил раду под Германовкой. Туда же прибыл и Юрий Хмельницкий. Рада была очень шумная и беспокойная: гетмана обвиняли за разорения сел и местечок в левобережной Украине, за жестокие казни над своими врагами, за то, будто он продал Украину крымскому хану и т. д. Мало-по-малу пререкание перешло в драку, при чем были убиты некоторые из сторонников Выговского. Сам он едва успел бежать с толпой казаков. Скоро после того в окрестностях

Белой Церкви собралась другая черная рада, на которой Выговский отрешен от должности, после чего он сам передал Юрию бунчук и булаву, взявши с него обещание, что Украина останется верной польскому королю, но оказалось, что народ хочет противного.

На этот раз казаки дали подписку в том, что выпустят Выговского жену и детей и пленных поляков, которых держали в Чигирине. Тогда же был заключен договор между московскими послами и Юрием Хмельницким, но уже с важными ограничениями против договора с Богданом Хмельницким*. Церковь малорусская должна находиться под благословением московского патриарха, который, впрочем, обязывался не вмешиваться в управление церковными делами в Украине. Каждый житель Малороссии получал право прямоноситься с Москвой помимо гетмана; против этого условия сильно восставали старшины, так как оно давало возможность всем недовольным старшинами посылать в Москву жалобы и доносы. С этого времени Украина облагается данью в пользу московского правительства и договором определяется способ собирания дани. Кроме того, требовались подводы и кормы посланникам.

В числе других статей договора была одна, по которой бывший гетман со всем семейством и родственниками объявлялись изменниками, и московское правительство требует, чтобы ему выдали Ивана Остаповича с женой, детьми и братом Данилом и чтобы никого, носящего фамилию Выговских, не принимать ни в какие должности, ни в войско запорожское. Данило действительно был выдан и казнен в Москве, а Иван Остапович успел бежать с семьей в пределы Польши.

Так кончилось непродолжительное (1657—1659 гг.) гетманство Ивана Выговского. После него усилились смуты, вконец разорившие и деморализовавшие население Украины. «Здесь страшное вавилонское столпотворение,— говорит поляк современник,— местечко восстало на местечко, сын грабит отца, отец сына. Цель их, чтоб не быть под властью царя, ни под властью короля, и они думают этого достигнуть, ссоря соседей и угрожая королю именем царя, и обратно. Благоразумнейшие молят Бога, чтоб кто-нибудь — король ли, царь ли скорее забрал их в крепкие руки и не допускал безумной черни своевольничать». В короткое время, один за другим чередуются три гетмана, о Выговском за этот промежуток почти нет известий. Из немногих сведений, сохранившихся за время от 1660 до 1664 гг., мы узнаем, что он не помирился с потерей гетманства, следствием которой было уничтожение всего того, что ему с большими усилиями удалось сделать для Украины.

Сложив булаву по требованию черной рады, Выговский с несколькими наемными полками удалился в Котельню, где стояло тогда польское войско. В это время он получил от короля назначение на должность Киевского воеводы, т. е. управителя той части Киевского воеводства, которая осталась под властью Польши (сюда входила западная часть нынешней Киевской губернии и восточная Волинской по р. Случь). Из Котельни бывший гетман двинулся к Хмельнику¹. В это время уже начался поход Шереметьева на Польшу; передовые отряды его войска наткнулись под Хмельником на ополчение Выговского и рассеяли их, после чего он отправился в Полонное и затем в

* Идетсья про Переяславські статті 1659 р., які становили новий крок в обмеженні автономії України.

¹ К этому времени относится письмо Выговского к Яну Казимиру (Памят. изд. Киевск. Археогр. Ком. т. III. стр. 387—391), писанное 2 ноября 1659 г., в котором Выговский, готовясь выступить с войском на помощь осажденному Чигирину, на случай своей смерти поручает королевской милости всю свою семью, в особенности же малолетнего сына Евстафия. Из письма мы узнаем, что родители Ивана Остаповича и его сын находились в безопасном месте, где-то в пределах короны польской, а жена его с отрядом казаков была еще осаждена в Чигирине великорусским войском.

Дубно. Под Острогом он разбил отряд казаков Цюцюры и, соединившись с польским войском, участвовал в битве под Слободыщем*, где, по известию современника, показал большую неустрашимость — он впереди всего войска вместе с польскими генералами полез на приступ. Затем он помогал полякам в известной битве под Чудновым, кончившейся полным поражением Шереметьева. Попавшийся здесь в плен Цюцюра, по приказанию Выговского, был казнен в Дубно.

После окончания кампании роль Выговского не представляет ничего выдающегося; он большей частью пребывает в Баре, куда король назначил его старостой, и официальными делами не занимается. Впрочем, в следующем году он в качестве сенатора участвовал на сеймике в Житомире. Затем больше двух лет о нем нет никаких известий.

В конце 1663 г. Ян Казимир предпринял поход с целью отвоевать обратно Украину¹. 13 ноября король с сильной армией перешел за Днепр и занялся осадой левобережных городов, подвигаясь к Глухову; его сопровождали казаки правобережные с гетманом Тетерею, сменившим в 1660 г. Юрия Хмельницкого. На правой стороне Днепра осталась стража под начальством региментаря Маховского; между тем, в Брацлавщине произошло восстание крестьян против поляков. Восставшие (Сулима и Вареница), истребив шляхту около Брацлавля, направились против Маховского. Узнав об этом, Тетеря приехал из лагеря королевского на помощь Маховскому в Белую Церковь; они разбили Сулиму под Белой Церковью. Между тем, Выговский приехал из Бара в Хвастов и, наблюдая за событиями, издал универсал, в котором, успокаивая шляхту, предлагал восставшим крестьянам прекратить войну, но избрать вместо Тетеры другого гетмана. Тетеря понял так, что Выговский косвенным образом самого себя предлагает в гетманы, и решил устранить всех, чем-нибудь выдающихся лиц, в которых он мог видеть соперников. При помощи поляков был схвачен и казнен знаменитый сподвижник Хмельницкого полковник Иван Богун; Тетеря обвинил в измене митрополита Иосифа Тукальского и бывшего гетмана Юрия Хмельницкого, постригшегося в монахи под именем Гедеоны; оба они были сосланы в Мариенбургскую крепость². Затем Маховский схватил в местечке Рокитной Ивана Остаповича Выговского и, несмотря на его протест, что он, как сенатор, подлежит только суду сената, его судили военным судом и через сутки после ареста он был расстрелян в тюрьме в ту минуту, как читал на коленях акафист Пресвятой Богородице. Летописец прибавляет, что жена Выговского, услышав о казни своего мужа, умерла внезапно и похоронена с ним в одном ските³.

Підготовка тексту до друку й примітки В. М. Рички, В. А. Смоля

(Далі буде)

* * *

* Битва під Слободищами відбулася у вересні 1660 р.

¹ См. биограф. Брюховецкого.

² Мариенбург, или Мальборк,— город и сильная крепость в польской так назыв. королевской Пруссии.

³ Черниговская летопись, стр. 21.

Володимир Січинський

Чужинці про Україну

Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть

Відомости про Україну

М. Литвина, Б. Віженера та ін., з XVI ст.

Особливо цікавий денник подорожі *Михайла Литвина* (по походженні справді литвина), що в 1550 р. був на Україні, подав цінні відомости про Київ та особливо багато— про ґрунт і природні багатства Києва, Київщини і цілого Придніпров'я. Про Київ пише:

«Нам [литвинам] належить славнозвісний замок і місто Київ; подібно іншим замкам, утримується недбало... Він займає першорядне місце серед інших замків і країв і розташований над рікою на кордоні степу і Полісся... В Києві збереглися старовинні церкви, прекрасно побудовані з шліфованого мармору та іншого чужоземного матеріалу і покриті циною і міддю, інші і з позолоченими банями; є також пребагаті монастирі. Особливо славний монастир, присвячений Діві Марії, з підземними галеріями і печерами».

Та найбільше дивує М. Литвина родючість та багатство землі:

«Ґрунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля) виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай: навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають ріжноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грона винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград [с. т. звичайний виноград для їди, що сам собі росте]. В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, обильно водяться рої дбжл з щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. — Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а мясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічається оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчак назбирують цілі човни яець диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлять зачинають до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують мясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають «золотими», особливо Припять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тури [Уборть?], в час наповнення свіжою водою з джерел, щорічно з початком березня, наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю — так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіль безперерви черпали рибу і наповнювали нею за один день до 1000 возів, що належали купцям, котрі щорічно зїздяться в цім часі.

Бористен [Дніпро] найбільша і найбагатша ріка цієї країни, по ній спроваджують до Києва безмірну кількість риби та іншого краму».

По всіх допливах Дніпра — пише М. Литвин — «спроваджують до Києва рибу, мясо, футра, мед а також сіль з таврійських лиманів, де навантаження сіллю цілого корабля коштує 10 стріл.»

Далі подорожник говорить про Дніпрові пороги і переправи Дніпра. «Цю ріку називають текучою медом і молоком тому, що вона у

своїх верхівях тече лісами з багатством бджіл, а нижче по степах з випасами — а тому доставляє силу меду і молока для свого населення».

Про українську торгівлю М. Литвин пише:

«Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту — міста Кафі [Теодосія], через ворота Таврики, на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Арабії і Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгород, Швеції і Данії цілий східний крам, як — дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину (матерії), ладан, парфуму (пахучі олії), шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці — цілими караванами (валками)... Раніш збирали мито з тих караван на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві».

У Києві «така велика кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння, соболів та ін. дорогоцінних футер, що мені самому траплялося бачити шовк, що коштував дешевше, ніж у Вильні лен, а перець дешевше соли».

Над Дніпром та його потоками, каже М. Л., живе багато народу, тут багато міст і сіл. Мешканці відзначаються хоробрістю і зручністю, тому «в цій країні дуже легко набирають добрих вояків».

При найбільших вигодах Києва є і його недостачі: напади Татар, люди хорують «на пропасницю, що приходить через денне спання та від надмірного уживання риби і овочів; хоріють коні від затроєної рибами трави; засіви нищать сарана; по лісах і берегах річок цілі рої оводів, комарів і мух, що годуються людською кров'ю».

Блез де Віженер (Blaise de Vigenère), дослідник і археолог, у своїй книжці «La description du Royaume de Pologne» — виданій в Парижі в 1573 р., у великій частині говорить про Західню Україну і Правобережжя, як «Штати польського королівства». До книжки долучено мапу Польського королівства і рисунки тура, лося і полювання на зубра. Найбільше торкається автор історії окремих країв, але чимало відомостей дає також географічних, етнографічних і з виробництва України.

Про Червону Русь [Галичину] пише, що вона є частиною цілої Руси і займає місце поміж Сарматськими горами [Татрами] по р. Дністер до Малої Польщі [Краківщини], до річ. Буга, з містами Люблином і Львовом (головним містом краю). «Ця країна дуже добра, дуже плодюча, добре заселена і була б ще більше залюднена, якби не набіги Татар... Зрештою на кордонах Поділля і Волині в напрямку Кам'янця, Дунаївців, Вишнівця, утримуються, звичайно, добрі залоги (війська) з метою їх стримати»...

Про Волинь каже, що це «один нарід з червононоруським», займає землі поміж Случем, Бугом і Литвою. Головне місто — Луцьк, інші міста — Володимир, Холм, Бересте, Белз, Олесько, Кременець, Городно, Лапатин, Ратно та ін.

Про Поділля Блез де Віженер каже, що воно служить немов би коритарем для Татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину і навіть Польщу. Як би не Татари, то Поділля «безсумнівно було би найкращою і найплодючішою країною серед ряду інших — через те, що ґрунт дає тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини». Про нарід на Поділлі каже, що він той самий як на Волині і Галичині, а «їх мова, побут і звичаї майже тотожні з такими на Червоній Русі, Волині і Литві». На Поділлі згадує замки: Кам'янець, Хотин, Цекинівка, Бакота, Межибіж.

Про плодючість Поділля пише:

«Кажуть, що ґрунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і

могла би прогудувати величезну кількість отар, коли би була можливість їх розводити».

«Головне місто Камянець, де є катедра єпископа; місто це скорше може бути приєднане до Червоної Русі, бо лежить на самому кордоні (до Червоної Русі)». З інших боків Поділля обмежується Бугом, Дністром і Чорним морем.

Про звиринність Правобережжя, Волині і Галичини Блез де Віженер згадує тура, зубра і лося. Тур водиться на кордонах Мазовії і Литви, при чім вже тоді була охорона цього звіря у штучних огорожах.

«Тур є пороною дикого бика, але без порівняння більший від домашнього (бика) і серед усіх звірів менший лише від слона. Ціла його шерсть чорного кольору і тільки вздовж хребта йде біла смуга... Тури можуть єднатися з домашніми коровами, але в такому випадку їх вже не приймають потім ніколи до загальної череди (турів); їх виганяють з великою впертістю і навіть іноді бють до смерті... М'ясо тура не гірше і не краще від звичайного волового м'яса, найбільше ціниться їх шкіра, особливо для пасів». (Цей опис тура сплутано з зубром).

«Зубр чи бізон — звірина дика і сердита. Зверху шерсть зубра нагадує льва, але в одміну від нього він має на підборіддю велику довгу бороду; голова його невелика, очі великі, вогнисті, погляд косий і дикий, лоб широкий, величезні рога так розведені, що поміж їх кінцями могли би уміститися три грубі чоловіки. На спині — високий горб, як у верблюда, покритий довгою хвилястою шерстю». Далі описує Б. В. полювання на зубра як дуже небезпечне.

«Лось чи повод має досить довгу шерсть, вуха подібні осячич, велике воло, морда довга, верхня губа сильно видається вперед; дуже швидко бігає і випереджує оленя; шкіра вироблена — дуже міцна».

Італієць *Гамберіні* в 1584 р. за словами якогось українського старшини так характеризує українських козаків.

«З козаків можна зібрати 14.000—15.000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі».

У записках курляндського герцогського гофрата *Л. Міллера* про часи Стефана Баторія, що були видані в Ляйпцігу в 1585 р. («*Sentenzionalische Historien, oder warhaffte Beschreibung der fürnembsten polnischen, liffländischen, moscowitertschen, schwedischen und andern Geschichten*») знаходимо цікаві джерельні відомости про Івана Підкову та його арешт і страчення:

«Підкова був знаменитою людиною, наділений незвичайною силою. Нову, не уживану підкову він міг зломати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову приграничні козаки [на кордоні Молдавії і Валахії] обрали собі за провідника (гетьмана) і жорстоко громили турків. Тоді король [що був у добрих відносинах з Туреччиною] придумав, щоби які-небудь добрі приятелі Підкови написали до нього листа з запрошенням приїхати на умовлене місце або місце для переговорів і в листі запевнили Підкову, що король обіцяє зберігти за ним його честь і віру. Підкова, як чесний вояк, вірить і іде до цих своїх добрих приятелів (не називаю їх зі скромности), котрі йому зараже і проголосили королівській ніх залишити козаків і їхати до його королівської величності, запевняючи, що і волосок з голови його не впаде...»

Про Київ читаємо: «Місто Київ у стародавні часи мусів бути чудовим і величезним містом. Видко це по старовинних мурах, що оточують його на вісім миль, і по чудових великих церквах. У цих церквах є гарні, прекрасні підземні склепи (печери)... великі кам'яні кольони, ніби моноліти... З цього можна уявити собі, яким чудовим було місто Київ у старовину».

Про Чорноморські степи Міллер пише: «Трава там росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза. У лісах там на деревах сила бджіл...»

Е. Лясота та інші автори про Запорозьку Січ

Один з перших чужинців, що побував на Запорозькій Січі та залишив нам цікаві спогади про свою подорож, був посол німецького цесаря Рудольфа II до козаків — *Еріх Лясота* (нар. коло 1550 р., вмер в 1616 р.), що був на Запорозжжі цілий місяць у літі 1594 р. Їхав Е. Лясота з Праги через Шлезьк, Моравію, Кошиці, Яслиска і Сянок до Львова, а далі через Броди, Почаїв, Вишневець, Пиляву, Прилуки, Погребище, Трипілья і дня 17 травня 1594 р. прибув до Києва, де був 3 дні. Далі їхав униз Дніпром і 9 червня прибув на ост. Базавлук при Чортм-лику, де тоді була Запорозька Січ. Дня 2 липня 1594 р. Е. Лясота вирушив з поворотом і 24 серпня прибув до Регенсбургу.

Переїзджаючи через Львів Е. Лясота записує: «Львів — столиця Червоної Русі. В місті є єпископська катедра, воевідство, кастелянія [залог фортеці] і староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і провадять богослуження за звичаями свого обряду».

Про Камянець на Поділлі пише: «В місті є єпископська катедра, воевідство, кастелянія і староство, лежить воно в місцевости сильно укріпленій самою природою, з яким не може дорівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, зєднаний з містом за посередництвом високого мосту».

Про Прилуки:

«Прилуки, велике, нове укріплене місто з замком; в ньому є 4 тисячі домів над річкою Десницею... Місто це оточене прекрасними, просторими і родючими ланами і пасовиськами, серед котрих розташовані поодинокі маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені знечевя татарами і обороняються від них; тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них».

Про Київ Лясота каже, що колись він був «славною столицею і самостійним князівством». «Він великий і сильно укріплений, був давніше прикрашений силою прекрасних церков і будинків, як громадських, так і приватних...»

Особливо славний прекрасний і величавий собор св. Софії, котрому нема рівного по величині і котрий побудований цесарем Володимиром за зразком катедри св. Софії в Царгороді. Під цей час церква хоч і зберіглася, але перебуває у великому занедбанні; горішні склепіння її, особливо середні, прикрашені мозаїкою, долівка вистелена гарним кольоровим камінням; на горі галерія або хори, котрих поруччя від одної кольони до другої складаються з суцільних плит блакитного каміння з прозорою (ажуровою) різьбою... Далі з хорів виходять по шрубоватих сходах на вежечку, в котрій Володимир, за переказами, мав звичай скликати раду; це легке, ясне приміщення, котре має назву «столиці Володимира». Далі Лясота перераховує гробівці князів та святих св. Софії.

«Належить ще звернути увагу на руїни прекрасних воріт, котрі і в сучасну добу заховують це саме значіння; одні називають їх золотими, інші — залізними воротами; це була гарна і прекрасна будова, оскільки можна собі уявити зо збережених решток».

Про Золотоверху Михайлівську церкву пише:

«Це прекрасна будова, в середині котрої є округла баня, дах котрої позолочений; всередині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками».

«Там де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім нема будинків, або є їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже всі деревляні, лише одна камяна — стоїть на площі. Там є також катедро католицького єпископа, але соборна церква зовсім занедбана, деревляна. Тут живуть також вірмени, зрештою не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремії горі і займає великий простір; він також немурований, а деревляний, обмазаний глиною».

Про Печерський монастир пише, що там «церква прекрасна, мурована»; докладно спиняється також над печерами монастиря.

Про Терехтемирів: «Терехтемирів нещодавно заложене містечко, подароване королем Стефаном Запорозьким козакам для утримання шпиталю».

«Переяслав — велике місто волинського воеводи кн. Олександра Острозького».

В гирлі Псла Лясота зустрів московського посла Василя Нікіфоровича, який теж їхав від московського князя до Запорозьких козаків. Цей посол з місця намовляв Лясоту до переговорів і що, мовляв, москов. князь «дозволяє Запорозьким козакам, котрих немов би держав до того часу у своїй службі, перейти на службу імператора, але що він (посол) і далі буде зноситися з Запорозьцями з почестями і подарунками».

Прибувши до Запорозької Січі, що була на острові Базавлук на Чортомлицькій Дніпровищі, Лясота пише, що його зустріла з почестями Запорозька старшина, навмисне для того вислана наперед; при тім на славу посла стріляли з гармат. 19.VI. «Ранком вожд (Запорозький гетьман Богдан Микошинський) прийшов до нас з візитою разом з кількома старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла... Але передтим заки його слухати, їх вожд прислав нам з кола прохання, щоби авдієнція, яку вони дали московському послові раніш ніж нам, не була приводом до непорозуміння, бо їм добре відомо, що його цісарська величність стоїть вище усіх інших європейських королів і що тому його послів треба було би вислухати першими. Але тому, що вони передбачають, навіть почати переконались в тому, що москаль хоче висловити свої міркування відносно вербування військових сил для його цісарської величності, тому вони вважають можливим передтим вислухати його».

На другий день переговори Лясоти з козацьким колом і старшиною довели до порозуміння: Запорозьці згоджувались допомогти цісарю, переправитись через Дунай і вдарити на Туреччину, але бракувало їм коней, а крім того козакам «тяжко положитися на молдавського господаря, та і самі молдовани від природи несталий зрадливий нарід, віроломство котрих добре знане козакам». «Притім козаки казали, що вони не мають звичаю вступати на службу та йти в похід при непевних умовах і тому бажать, щоби я зробив з ними договір в імени цісаря...»

Тут же зясувалася фальшива роля Казимира Хлопицького, який видавав себе за бувшого «козацького гетьмана» та ніби посередничав в переговорах поміж цісарем і козаками, а в дійсності, як каже Лясота «своїм самозванством сам подав привід до поважних непорозумінь».

Лясота називає Запорозьців «хоробрими і підприємливими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар... Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю (гарматами), так що при них

зайвим наймати і утримувати окремих гарматчиків» (як це водиться в іншому війську). «Іх старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більшої платні».

Лясота робить також цікаві заключення щодо ролі і значіння Запорожців:

«Через те, що внутрішні справи в Польщі, як видно було, загрожували переговорам в недовгому часі, то я вважав справою незвичайної ваги запевнити собі приятельство цього товариства (Запорожських козаків), котре не тільки користується величезними впливами на Україні (с. т. на Волині і Поділлі), але на котре оглядається і ціла Польща».

Про свій відїзд зі Січі Лясота пише: «Дня 1. липня я попрощався в повному зібранні з провідником (вождем) і з усім Запорожським лицарством; вони зі свого боку дякували мене за мою працю і подарували мені футра з куні і шапку з гарних лисиць; дали (доручили) своїм послам (сотнику Саськові Федоровичеві і Ничипорові) листи до цесаря і повновласти».

Лясоту супроводили козаки військовими бубнами і гарматними стрілами.

Повертаючись з Січі і переправившись через річку Суру, Домоткань і Самоткань, Лясота пише, що «до цього місця степ зовсім відкритий, ніде не видно ні одного дерева», але не зважаючи на це перед річкою Домоткань застрелили медведя. Під Погребищами звертає посол увагу на «Чорний ліс», під Хмільником дубовий ліс, в Межибожі бачив кам'яний замок Синявського, в Проскуріві — «прекрасне озеро, що ділить місто на дві частини», в Чорному Острові — «замок, що належить київському воеводі», також замки — у Волочиську, Збаражі, Вишнівці, Крем'янці, Олеську, Яворові, Ярославі. Між іншим під Яворовом у Галичині зауважив «прекрасний буковий ліс».

Приїхавши до Регенсбургу, Лясота записує: «Я і козаки (с. т. Запорожські послы) були милостиво прийняті на авдієнції цесарем в присутності тайних радників, причім козаки доручили (дарували цесареві) два турецькі прапори». Потім Лясота з Запорожськими послами поїхали до Відня до головнокомандуючого цесарських військ Христофа фон Тіфенбаха.

На цьому, нажаль, обриваються цікаві мемуари Лясоти.

Цікаві відомости про козацький побут подає також поляк *Папроцький* (1544—1614) у своїй книжці, виданій в 1599 р. (*Panosza to jest wystawienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich*).

Про військову науку на Запорожжі він м. ін. пише: «Багато бездоганих, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привичитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности».

В 1591 р. вийшов великий твір англійця *Джилльса Флетчера* під заголовком: «*Of the Russe Common Wealth, or maner of goverment by the Russe Emperour (commonly called the Emperour of Moskovia)*» с. т. «Про російську державу або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем)». Д. Флетчер був доктором юридичних наук та відзначався великою спостережливістю, тому його книга має велике значіння як безсторонні і достовірні відомости про Московщину, де автор був у 1588 р. послом при московському дворі. Цікаво, що перша спроба видати переклад Флетчера у російській мові скінчилася невдачею. Переклад Д. Флетчера спорядив відомий український учений, професор московського Університету О. Бодянський та видрукував у 1848 р. в «Чтеніях» Товариства історії і старовини при московському університеті. Але російський уряд сконфіскував і знищив цілий наклад цього видання, а самого проф. О. Бодянського «супендував» і заслав до провінціального казанського університету.

Про спосіб правління московською державою Д. Флетчер м. ін. пише:

«Правління в них (московських царів) чисто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоби були корисні лише для одного царя, а крім того найбільш безоглядним і варварським способом». У податковій системі «не притримуються найменшій справедливості». «Шляхта і прості люди у відношенні до свого майна є нічим іншим, лише охоронцями царських прибутків тому, що все придбане ними, раніше чи пізніше переходить до царських скринь».

У спеціальному розділі під заголовком: «Про засоби збагачення царської скарбниці майном підданих» автор пише, що цар притримується таких засад: «Не противитися насильству, видиранню і всякого роду хабарам, яких уживають князі, «дяки» та інші урядовці над простим народом в областях (на місцях), але дозволяти їм все це до закінчення речинця їх служби, доки вони цілком не нажеруться; потім поставити їх на «правеж» [себто під батіг] за їх поведінку і вимордувати з них усю або більшу частину здобичі (як мед виточується бджолою), награвованої ними у простого народу і зложити її до царської скарбниці, але ніколи не вертаючи нічого справжньому власникові, яка не була б велика і очевидна спричинена їм (власникам) шкода. Для цієї мети дуже «корисні» бідні князі і «дяки», яких посилають до областей на місця, а котрі переминюються дуже часто, а саме кожнорічно, не вважаючи на те, що як самі по собі, так і за прикметами народу, могли б залишатися далі. В дійсності настановлені знову над простим народом, вони снують з новим завзяттям, як оси цісаря Тиверія, котрі прилітали завжди свіжі на стару рану і з котрими він порівнював, звичайно, своїх преторіїв та інших обласних урядовців. Показувати іноді прилюдно приклад справедливості (суворості) над урядовцями, що грабували нарід, коли якийсь із них став особливо відомий з найгіршого боку, щоб нарід міг думати, що цар обурюється гнобленням народу, і таким чином скинути вину за погані прикмети його урядовців. Так, між іншим, зробив покійний цар Іван Васильевич з «дяком» однієї своєї області, котрий крім ріжних поборів і хабарів прийняв печену гуску, начинену грішми. Його (урядовця) привели на ярмаркову площу в Москві, де цар був присутній особисто і промовив:

— От, добрі люди, ті, котрі готові вас зісти, як хліб і т. д.

Потім він запитав своїх катів, хто з них вміє різати гуску, і наказав одному з них спочатку відрубати дякові (губернаторові) ноги на половину литок, потім руки вище ліктя (усе запитуючи його, чи смачне гусяче м'ясо), і нарешті звелів відрубати голову, щоб він зовсім був подібний до печеної гуски. Це могло би служити достаточним прикладом справедливості (як розуміють судову правду у Московії), коли б вона не мала на оці хитру мету закрити той гніт, якого допускається сам цар».

Про українців, яких називає Флетчер, за тодішньою московською термінологією «черкасцями» чи «черкесами», згадується дуже побіжно в двох місцях. В розділі XV пише: «Винаймлених жовнірів у Московії з чужинців, яких називають Німцями [!] у них тепер 4.300 осіб, іменно Поляків, себто Черкесців (підвладних Полякам), коло 4.000, з яких 3.500 розміщено в твердинях». Отже на 4.300 «німецьких» жовнірів — 4.000 складала Українці! В розділі XIX Д. Флетчер каже, що «черкесці живуть на південно-західньому пограниччю Литви» — «вони дуже гарні собою і шляхотні в поведінці... де-які з них підвладні польським королям і є християнської віри».

З 1596 р. походять записки *Павла Мусанте*, «магістра церемонії» і секретаря кардинала Генріха Gaetano. Найбільше пише він про Варшаву і Краків, але в одному місці згадує і про українців. Згадуючи про свого секретаря Vanozzi, що був у Замості у Яна Замойського, говорить, що Ян Замойський у розмові зауважив, що хоч архієпископ Максиміліан зробив згоду з поляками, але тим часом таємно підбурює

проти Польщі козаків. Та канцлер побив 10.000 козаків, а їх вождя Наливайка дістав у руки.

П. Петерсон, швед, що був у Московщині в 1608 р. і написав у шведській мові історію заворушень на Московщині в часи боротьби претендента на московський трон Дмитра, зазначає велику роль українських козаків, котрі збройно виступили проти Москви. Отже Дмитро вступив на границі Московщини за поміччю українських козаків, які заволоділи чернігівською фортецею. «Провідником козаків,— каже П. Петерсон — був Кореля, спритний «чорнокнижник», котрий чудодійством багато допоміг Дмитрові» (ст. 148).

Яків Генкель фон Доннерсмарк, посол німецького цесаря Матвія до Московщини і Польщі, що їздив до Москви в 1614 р., у своїй реляції подає цікаві відомості про українських козаків. Отже в Польщі посла затримали смоленські конфедерати і польські жовніри його хтіли пограбувати, але українські козаки його охоронили і він завдяки їм міг продовжувати свою дальшу подорож. Згадує також маловідомий факт, що серед різних військових формацій під час московсько-польської війни «Понтус, по походженні Швед, зібравши військо зі Шведів, Французів, Нідерляндців, Англійців і мешканців Поділля, оголосив себе і проти Москвинів і проти Поляків». Я. Г. Доннерсмарк у своєму Деннику добре розрізняє Московщину від України—Руси, коли мову перших називає московською, а других — руською. Напр. про польського секретаря Ганса Гритина пише, що він «дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами».

Жан-де-Люк, чернець домініканського ордену коло 1625 р. мандрував по Криму, побережжі Чорного й Озівського моря, Кубані аж по Кавказ. Залишив свої спогади писані італійською чи латинською мовою (орігінали страчені). Вперше ці записки були видані французькою мовою в перекладі Мельхіседека Тевено коло 1663—1672 р. Друге видання зявилося в 1696 р. під заголовком «Relation de voyages curieux...» (Париж 1696, ст. 31), а переклад на голяндську мову в 1707 р. Записки Ж. Де-Люка цікаві для нас тим, що подають докладні відомості про життя, побут і звичаї тих кочевничих народів, що заселявали Чорноморські степи: кримські чи перекопські татари, далі татари очаківські, білгородські і ногайські, черкесці, абхазці та ін. Про українців цей автор не пише, однак різко розрізняє Україну (Русь) від Московії.

Про Крим і Чорноморські степи зустрічаємо тут цінні відомості про підсоння, природу, фльору і фауну. Наприклад, говорячи про перекопських татар каже: «Татари обробляють лани рабами, сіють пшеницю і збирають у великій кількості мед... Є там дуже добрі пасовиська, багато худоби, коров, овець, коней, великих двохгорбних верблюдів і сила дичини. Пожива там така дешева, що за 1½ десятка яєць платять аспир [дрібна турецька монета], або 2 лярди (майже 1 гріш), а за курку — два су [дрібна француз. монета — 5 сантимів]... Понад береги у прибережних озерах ловлять неімовірну кількість риб, так що вона дешевша від мяса. Фунт кавяру коштує тільки два су. Ловлять ще осетрів, яких називають «марона», вагою часами більше 80 фун. і коштує цент (коло 3 крб.).

З овочів коло берегів ростуть грушки, ябка, сливки, вишні і горіхи, а степи, за винятком берегів рік, зовсім позбавлені дерев.

Сіль, яку вони вживають, осідає у прибережних соляних озерах. Добувають її без труднощів, при чім кожному вільно брати її стільки, скільки потрібує. Добувають багато земляного масла, котре ми називаємо кремінним [очевидно мова йде про нафту коло Керченської протоки].

Тюліпани, які вони називають «лаль», в них на луках найбільш звичайні цвіти. Диких звірів зовсім нема, впрочім, водиться багато зайців, котрих ловлять за поміччю дуже добрих гончих місцевих псів.

Ловлять птицю також за помічю соколів, які прилітають з Абхазії. Вино, правду кажучи, дуже дороге, так само як і оливкове масло».

Про Україну, та особливо військові події, зустрічається досить багато відомостей також в найстарших часописах, що виходили у Західній і Центральній Європі. Само собою зрозуміло, що ці інформації черпано з уст ріжних подорожників та інших людей, що мали торговельні та подібні звязки з Україною.

Наприклад вже в першому числі урядового французького тижнезика «Gazette de France», що вийшов у Парижі в перших днях травня 1631 р. читаємо: «Становище Туреччини погіршилося ще тому, що Козаки на своїх чайках увійшли в Чорне Море, прямуючи до Царгороду. В дорозі вони зруйнували Мізену та інші міста, що належать султанові».

В числі 81. того самого часопису здибуємо також прецікаві відомости про чотири тисячний відділ кінних українських козаків під провозом Тараського, який під прапором цісаря воював у Люксембурзі проти французьких військ генерала де Суассона. Після першої невдачі «Козаки напали на французів зі жажливим галасом; наші люди (французи), не звикли до такого галасу, так перелякалися, що кинулися тікати і відступили до болота на другому березі річки...»

Дня 14. IX. 1638 р. читаємо: «Козаки повстали проти польського короля і годяться на замирення тільки на трьох умовинах: 1) Щоби їм залишити свободу релігії, яка в них протестанська (sic!) з усіма правами й привілеями, що їх скасував варшавський сойм; 2) Щоби польське військо приходило на Україну лише на випадок найбільшої небезпеки; вони самі захищатимуть свої кордони проти татар; 3) Щоби скасувати реєстр 6.000 козаків».

(Далі буде)

В. М. Ричка (Київ)

Унікальна антологія історичних свідчень про Україну

Пропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» збірка нарисів Володимира Січинського «Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть» справді є унікальною. У ній наводяться цікаві свідчення з історії України від найдавніших часів і до кінця XIX ст., що залишили після себе іноземні мандрівники, дипломати та письменники, які в різний час побували там. Подібної антології — різноманітної за змістом, значної за обсягом — ще не було у вітчизняній історіографії. Ця книга витримала три видання (1938, 1942, 1946 рр.), але для радянського читача вона ніколи не була доступною. Втім, для широкого кола шанувальників української історії та мистецтва лишалися невідомими й інші праці Володимира Січинського (1894—1962 рр.)

Хто ж вона, ця людина, чие ім'я супроводжує майже цілковите мовчання радянської історіографії?

Володимир народився у Кам'янці-Подільському у родині відомого історика Поділля, православного священика Юхима Січинського (Січинського). Початкову освіту хлопець здобув у рідному місті. Пізніше він продовжив навчання у Петербурзі, в інституті цивільних інженерів. Бурхливі революційні події 1917 р. перекреслили намір юнака завершити освіту. Він повертається додому, а потім ... опиняється в еміграції.

Жага знань знову привела Володимира, вже зрілу людину, на студентську лаву. Він став студентом Празького університету (1923—1926 рр.). Водночас (з 1923 р.) читає лекції у Празькому Українському педагогічному інституті. В 1940 р. Володимир Юхимович став професором Українського Вільного Університету у Німеччині. В 1949 р. він перебирається до Нью-Йорка.

В. Ю. Січинський був людиною різнобічних творчих інтересів. Витончений мистецтвознавець, графік та історик, він знайшов себе і в архітектурі. За його проектами збудовано церкви в Америці, Бразилії та Канаді¹. Перу вченого належить чимало праць з історії архітектури та мистецтва. Ряд з них він присвятив дослідженню творчості Олександра-Антонія Тарасевича, Григорія Левницького, Георгія Нарбута та ін. Учений опублікував також кілька «Альбомів» — про українські орнаменти.

Книга «Чужинці про Україну» підготовлена В. Ю. Січинським для широкого кола читачів. Вона відразу ж після виходу у світ (1938 р.) привернула до себе їхню увагу. Тому одне празьке видавництво її перевидало у 1942 р. У передмові до нього автор, зокрема, зауважив, що «успіх першого видання і прихильна оцінка літературною критикою цієї книги спрямували автора до дальшої інтенсивної праці над розшуком і спрацьованням чужинецьких матеріалів про Україну. Крім того, у першому львівському виданні, через обмеженість розміру книги, могла бути вміщена лише частина виготовлених матеріалів і то в скороченому вигляді. Тому це друге видання є значно поширене, передовсім новими авторами, а також доповненнями текстів тих авторів, які вже були у першому виданні»². Звичайно, сучасна наука значно просунулася вперед у справі текстологічного дослідження історичних пам'яток та інтерпретації їх змісту. Проте ця історіографічна пам'ятка продовжує зберігати свою наукову та пізнавальну цінність. Тому редакція «Українського історичного журналу» й вирішила розпочати публікацію цього твору.

Чимало праць авторів, фрагменти яких уміщені на сторінках цієї книжки, вже надруковані в ряді видавництв країни. Йдеться, зокрема, про славнозвісний «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, «Історію» Л. Диякона, «Про управління імперією» Константина Багрянородного (Порфирородний) тощо. Тому редакція вважає недоцільним дублювати ці фрагменти на сторінках часопису. З технічних причин ми не вмішуватимемо картосхеми та інші ілюстрації, що прикрашають оригінал. Видання книги здійснюється без редакторського втручання в текст. Зберігається прийнята автором форма цитування першоджерел.

¹ Див.: Енциклопедія українознавства. — Paris; New York, 1976. — Т. II/8. — Р. 2847—2848.

² Січинський Володимир. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. 2-е випр. і значно допов. видання. — Прага, 1942. — С. 12. Тут і далі тексти з книги В. Січинського друкуються за цим виданням.

С. А. Гратинич

Массово-политическая работа Компартии Молдавии (1944—1950).

Кишинев : «Штиинца», 1989.— 152 с.

Як свідчить практика, без вивчення і узагальнення історичного досвіду, набутого за роки загоєння ран війни в ідейно-політичному вихованні трудящих, не можна в повній мірі обміркувати пройдений шлях, активно використовувати усе багатство накопичених форм і методів роботи в масах. У цьому плані заслуговує на увагу монографія С. О. Гратиніча, що рецензується. Отже, які ж саме форми і методи масово-політичної роботи у досліджуваній період розглядає автор? Перш за все це робота, спрямована на ліквідацію наслідків фашистської окупації у свідомості людей. С. О. Гратиніч справедливо підкреслює, що тривала окупація Бессарабії королівською Румунією і трирічне німецько-румунське фашистське поневолення певним чином відбилися на свідомості населення, оскільки режим, встановлений на території республіки Антонеску, як наголошує автор, передбачав перш за все румунізацію і колонізацію Молдавії. Важливо, що в книзі розкриваються всі ті ідеологічні заходи, які використовували загарбники для впливу на населення — радіо, кінофільми, плакати, різні заклики тощо.

На наш погляд, дуже вірним є показ автором функцій у цій роботі різних буржуазних партій — націонал-ліберальної, цараністської, «Залізної гвардії», націонал-християнської (кузистів), «Фронту національного відродження» та ін. Але, на жаль, практично нічого не говориться в монографії про платформи і програми згаданих партій. А це дуже важливо і, насамперед, для розуміння сьогодні населенням, чим ці партії і течії відрізняються від деяких сучасних партій і рухів. Фрагментарно С. О. Гратиніч висвітлює роль реакційного духовенства в ідеологічній обробці населення.

Варто відзначити ту послідовність, з якою автор розкриває процес поширення роз'яснювальної роботи серед населення після визволення. При цьому наголошується, що головною передумовою цієї роботи було відновлення діяльності партійних, радянських, комсомольських та профспілкових організацій. Значне місце приділяється відповідній діяльності ЦК Компартії Молдавії, розкриваються різні форми і методи цієї роботи — зустрічі секретарів ЦК, інших партійних і радянських працівників з населенням, закріплення комуністів за підприємствами і колгоспами, проведення мітингів, підтримка патріотичних рухів, лекційна пропаганда тощо. Важливо, що С. О. Гратиніч ґрунтовно розглядає основні форми і методи агітаційної діяльності партійних організацій в роки четвертої п'ятирічки, ідеологічне забезпечення завдань відбудови і розвитку сільського господарства, роль культурно-освітньої роботи і засобів масової інформації у вихованні трудящих. Розкриваючи усі ці форми роботи, автор підкреслює, що вона проходила у гострій ідеологічній боротьбі в умовах «холодної війни». Саме тоді на провобережній Молдавії, в західних областях України і Білорусії, республіках Прибалтики активізувались націоналістичні елементи і угруповання. Про них йде мова, але дуже скупко. На нашу думку, це питання заслуговує на більш повне висвітлення.

Демократизація і гласність, що нині стають нормою нашого життя, надали можливості автору торкнутися дуже болючого питання — «культу особи Сталіна», який і сьогодні впливає на наше життя — достат-

ньо сказати про командно-адміністративну систему. Сталінізм завдав великої шкоди всій роботі, у тому числі політико-масовій. Про це, до речі, автор пише докладно, наводячи численні приклади згубних проявів сталінізму.

Важливо, що в книзі порушується й таке актуальне і для сьогоднішньої Молдови питання молдавської мови. С. О. Гратініч підкреслює, що проблеми, пов'язані з національним питанням, були і перебувають нині в центрі уваги ЦК Компартії Молдавії. Рецензуючи цю монографію, треба підкреслити одну її особливість, а саме — вона розкриває не лише молдавські проблеми і шляхи їх подолання. Адже вчитуючись в цю працю, ми бачимо дуже багато знайомих прикмет з життя не такого вже й далекого минулого нашої України.

Не можна не погодитись з думкою автора монографії про те, що незважаючи на наслідки німецько-румунської фашистської окупації, перегини у кадровій, масово-політичній роботі періоду культу Сталіна, трудящі Молдавії зробили все можливе, щоб відродити з руїн свою рідну землю. Необхідно також підкреслити, що робота написана на широкій джерельній базі з залученням значної кількості монографічних видань. На нашу думку, монографія С. О. Гратініча — певний внесок в розробку цієї малодослідженої і актуальної проблеми, в значній мірі збагачує наше уявлення про той складний період у історії нашої країни.

Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

Одержано 14.12.90.

i

М. А. Якименко.

Сорочинська трагедія.

К. : Політвидав України.— 126 с.

85 років тому громадськість України і Росії з публіцистичних виступів письменника-демократа В. Г. Короленка у періодичній пресі дізналася про селянське повстання, що відбулося у грудні 1905 р. в містечку Великі Сорочинці на Полтавщині, та про криваву розправу царських карателів над його учасниками. Під Короленковською назвою «Сорочинська трагедія» ця подія увійшла в історію. Так само названа й повість письменника П. Ходченка, що побачила світ у період «хрущовської відлиги». У 20-х роках були записані спогади багатьох учасників сорочинського повстання, в тому числі його керівника М. Пижова (тоді ж ці мемуари видані окремими книгами).

Проте ґрунтовних спеціальних досліджень з даного питання до 1990 р. — часу виходу книжки М. А. Якименка (і знову під відомою з шкільних і вузівських підручників назвою) — фактично не було. Вірогідне пояснення цьому парадоксу знаходимо в авторському вступному слові: культурівські і застійні часи відіграли негативну роль — не вписувався в них професіональний революціонер член РСДРП М. Пишов, який не сприйняв сталінської моделі будівництва соціалізму і... став безпартійним.

Рецензована праця популярна за викладом і наукова за змістом. Багатий фактичний матеріал, використаний у ній, — результат старанного опрацювання автором численних першоджерел, що зберігаються в ЦДАЖР СРСР, ЦДІА СРСР, ЦДІА УРСР, Полтавському обласному держархіві. Вперше введені до наукового обігу матеріали періодичної преси 1905—1907 рр. різноманітних політичних напрямів, зокрема журналу «Вільна Україна», газет «Хлібороб», «Рідний край», «Полтавський

голос», «Полтавщина», «Полтавский вестник», «Киевские отклики», «Русские ведомости» та ін.

Для з'ясування соціально-економічних, політичних і духовних передумов та наслідків сорочинського повстання автор розширив хронологічні рамки свого дослідження, в результаті чого читач одержав історико-краєзнавчий нарис сучасного села (до 1917 р. — містечка) Великих Сорочинців від його заснування у XVI ст. до наших днів. Наведені у розвідці статистичні дані про умови «визволення» поміщиками великосорочинських селян свідчать про грабіжницький характер реформи 1861 р. і стає зрозумілою відома ленінська думка про те, що 1861 рік породив 1905-й. Розглядаючи ж пореформений розвиток Великих Сорочинців, М. А. Якименко аналізує становище селян на підставі розподілу земельних ділянок. До бідняцьких господарств він відносить наділи розміром до 6 десятин, яких у Великих Сорочинцях налічувалося 1533, або 88,2% від загального числа господарств. Селяни змушені були сплачувати численні платежі, тому навіть заробітчанські гроші не могли істотно поліпшити їх становище.

Револьюційну агітацію, яка на Полтавщині посилилася на початку ХХ ст., в книзі пов'язано, головним чином, з діяльністю РСДРП. У Полтавській губернії активно розповсюджувалися листівки місцевих Полтавського та Кременчуцького, а також Харківського, Київського, Одеського та Катеринославського комітетів РСДРП. У Великих Сорочинцях під час обшуку була виявлена праця В. І. Леніна «До сільської бідноти». Разом з тим автор цілком правомірно відмовився від неісторичного протиставлення більшовиків меншовикам та іншим революційним партіям (есерам, РУПу тощо). Адже й ці партії напередодні і в період першої російської революції проводили значну роботу серед селянства і мали на нього вплив, що переконливо показано в праці.

Події у Великих Сорочинцях спростовують думку про темноту і затурканість селянства, його індиферентність щодо політичної боротьби. Вже у 1903—1904 рр. у містечку існував гурток, до складу якого входили революційно настроєні селяни, а у листопаді 1905 р. виникла організація Всеросійської селянської спілки (налічувала близько 300 чол.). Вона, як переконливо показано в книзі, виступала організатором страйків і агітувала селян об'єднуватися у спілки. Органом влади у Великих Сорочинцях став революційний комітет. Він же очолив боротьбу селян з карателями. Звістки про повстання у Великих Сорочинцях і про розправу над селянами, доводить автор, стали важливим фактором піднесення суспільно-політичної боротьби в період першої російської революції.

Окремий розділ книжки присвячений ходу слідства і суду над селянами. Разом з автором ми засуджуємо жорстоку розправу над повсталими, організовану статським радником Філоновим. Однак не можна погодитися з позитивною оцінкою М. А. Якименком терористичного акту — вбивства Філонова есером Д. Л. Кириловим (с. 67). Проте, напевно, має рацію автор, коли пише, що саме масові протести громадськості, обуреної грубими порушеннями прав людини, не дали можливості суду винести більш суворий вирок. З 19 підсудних лише 8 були засуджені до тюремного ув'язнення на строк від 6 місяців до півтора року.

Зважаючи на науково-популярний характер праці, на наш погляд, автору доцільно було б проаналізувати програми всіх політичних партій, які працювали на селі (УСДРП, ПСР, кадети тощо). Завдяки цьому перед читачами постала б справжня історія революції, а не скособочена, що донедавна було притаманне радянській історіографії. Лише мимохідь згадуються у книзі вихідні з Великих Сорочинців, сучасники «Сорочинської трагедії» українські письменники В. Самійленко і П. Капельгородський. Недостатню увагу автор приділив такому важливому аспекту сорочинського повстання, як національний. Адже його

керівники піклувалися про піднесення національної свідомості мас. Не випадково М. Пижов підбадьорював повсталих земляків словами: «Так, батьки, не померла ще Україна! Усім народам Росії завоюємо свободу» (с. 54). Подібні заклики селяни чули і від Г. Безвіконного, якого автор чомусь називає започиним з поліцейських донесень визначенням «підпільний адвокат» (с. 39).

При розгляді питань соціально-економічного розвитку Росії дослідник, на нашу думку, певною мірою абсолютизує недоліки і не помічає позитивних результатів реформи 1861 р. Він обмежується зауваженням, що це, «безумовно, видатна подія середини ХІХ ст., значення якої для економічного розвитку країни важко переоцінити» (с. 7). Приблизно те саме можна сказати і щодо авторських підходів до оцінки аграрної реформи П. Столипіна.

Заслугоювала на ґрунтовніше висвітлення й дальша доля активних учасників сорочинського повстання. Зокрема, на жаль, період бурхливих революційних подій 1917—1920 рр. зовсім випав з поля зору автора. Натомість у книзі наводиться (хоч і невеликий за обсягом) фактичний матеріал про сталінське свавілля у Великих Сорочинцях: антикуркульську кампанію 1929—1930 рр., внаслідок якої було конфісковано землю і реманент навіть у господарствах, які за дореволюційними показниками можна було б віднести до категорії... бідняцьких; штучний голодомор 1933 р., який забрав життя у 1200 сорочинців; загибель понад 30 осіб, заарештованих під час полювання на «ворогів народу» 1937—1938 рр.

Анахронізмом виглядають авторські загальники на кшталт «дворянсько-буржуазні ідеологи», «окремі радянологи Заходу», «сучасні буржуазні ідеологи Заходу» тощо (с. 15, 18 та ін.). Сьогодні такі рудименти надмірно ідеологізованої конфронтації наукових підходів та оцінок негативно впливають на рівень високопрофесійного дослідження М. А. Якименка. Безперечно, воно приверне увагу багатьох читачів, які цікавляться історичним минулим України, а їх число значно зросло в час корінних перетворень соціально-економічного і політичного життя радянського суспільства.

В. Г. САРБЕИ (Київ), О. М. ФЕДЬКОВ (Київ)

Одержано 24.10.90.

В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко.

Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси.

Киев. : Наук. думка, 1988.— 208 с.

Останнім часом значно підвищився інтерес учених-суспільствознавців до проблеми виникнення й поширення християнського віровчення. Цікава в цьому зв'язку і спроба аналізу, проведеного В. М. Зубарем та Ю. В. Павленком у рецензованій книзі.

Автори поставили за мету прослідкувати історію поширення християнства, яке поступово трансформувалося і дедалі відходило від своєї первісної форми з первинних східно-середземноморських центрів свого зародження через грекомовне населення південного й південно-західного побережжя Криму до слов'ян Середнього Подніпров'я і далі, по всіх землях Давньоруської держави. Характеризуючи процес залучення до нової релігії населення того чи іншого регіону, автори висвітлюють його історію, віровчення й духовну культуру в цілому.

Внаслідок цього книга сприяє узагальненню й конкретизації типів світорозуміння та орієнтації історичної епохи. Головна увага авторів

зосереджена на розгляді двох взаємозв'язаних проблем. Перша з них — утвердження християнства в Херсонесі Таврійському, древньогрецькому місті на території сучасного Севастополя, що тривалий час перебував під владою Рима та Візантії, і в епоху раннього середньовіччя був провідником візантійського впливу на півдні Східної Європи. Друга — проникнення та поширення християнської релігії у східнослов'янському середовищі, насамперед, в Києві та найближчих до нього середньодніпровських міст, споконвіку пов'язаних з населенням побережжя Криму торговлею по Дніпру, а потім і в інших областях Давньоруської держави. Розв'язання кожної з двох названих проблем супроводжується попереднім розглядом деяких інших, органічно пов'язаних з ними. Наприклад, становлення монотеїзму в процесі греко-східного ідейного синтезу епохи еллінізму, етногенез народів індоєвропейської мовної групи (зокрема слов'янських), структура язичницького пантеону праслов'ян тощо. Висвітлюючи дискусійні теми зрозумілою для широкого читача мовою, автори водночас пропонують в цілому досить обгрунтовані й переконливі гіпотези для їх позитивного розв'язання.

Спираючись на численний археологічний матеріал, нагромаджений протягом останніх десятиріч, В. М. Зубар і Ю. В. Павленко досліджують процес поширення та утвердження християнства в Херсонесі Таврійському. Згідно з церковною традицією остаточний перехід від однієї віри в іншу відбувся під час правління імператора Костянтина, ніби-то в 325 р. Однак археологічні дані не дають ніяких підстав вважати, що в той час значна кількість міських жителів наверталася до християнства. За часів Костянтина процес поширення цієї релігії в Криму тільки починався, тоді як його завершення, в цілому, можна віднести до епохи правління Юстиніана I, коли в Херсонесі у масі споруджувалися великі базиліки. Через це автори пропонують розглядати процес запровадження християнства на південному узбережжі Криму як довготривалий і суперечливий. На їх думку, він розпочався в перші десятиріччя IV ст. і охопив не менш як два століття. Найважливішою передумовою цього процесу було формування релігійного світогляду в грекомовному середовищі серед жителів північнопричорноморських міст в елліністичний і римський час.

Розглядаючи питання християнізації Русі, автори насамперед докладно обгрунтовують думку про те, що наприкінці I тисячоліття н. е. східнослов'яни, особливо жителі Середнього Подніпров'я, в економічному, соціально-політичному й культурному відношенні об'єктивно дозріли для відмови від язичництва і сприймання принципово нових релігійних ідей. Тривалий час існувала думка про те, що у запровадженні християнства були зацікавлені пануючі класи, тоді як прихильні до язичництва маси простого люду чинили цьому опір. Цій «чорно-білій» трактовці подій автори протиставили ідею про те, що християнство в епоху свого проникнення на Русь мало і прихильників, і противників як в середовищі пануючої верхівки, так і широких народних мас.

У рецензованій книзі значна увага приділяється аналізу соціально-економічних причин утвердження нового віровчення та виявлення тих суспільних сил, які сприяли чи, навпаки, перешкоджали реалізації даного процесу. Автори показують, що прийняття нової релігії кожним народом було, у кінцевому підсумку, визначено не з волі чи вибору окремих історичних діячів, як це ще стверджується у працях деяких церковних письменників, а докорінними змінами в характері суспільних відносин.

Варто звернути увагу і на джерелознавчу базу праці та її історіографічне значення. Монографія В. М. Зубаря і Ю. В. Павленка відзначається комплексним розглядом археологічних даних і свідчень писемних джерел, не завжди повних і нерідко суперечливих, у контексті розуміння загальних соціально-історичних закономірностей розвитку культур стародавніх і середньовічних народів.

Практично усі питання, що піднімаються в книзі, так чи інакше обговорювалися на сторінках наукових видань, у тому числі спеціальних досліджень її авторів. Однак проблема поетапного поширення християнства від Східного Середземномор'я по території Східної Європи на ґрунті використання практично всіх категорій джерел ставиться і в цілому успішно розв'язується вперше. При цьому сприйняття Руссю християнства показано не просто на широкому фоні історичних подій раннього середньовіччя. Безумовно заслугою авторів є виявлення та аналіз розстановки соціальних сил, які сприяли чи, навпаки, перешкождали поширенню нової релігії. Сказане відноситься і до подій у Херсонесі, і до епохи утвердження християнства на Русі.

Щодо недоліків рецензованої праці. Вони мають місце, головним чином, через прагнення авторів «осягнути неосяжне» — в обсязі однієї монографії охопити майже всі питання, пов'язані з такою вельми широкою темою. Захоплюючись побічними сюжетами (особливостями древньосхідних культів чи орфізму, історією праслов'ян до часів Київської Русі тощо), дослідники інколи далеко відходять від свого головного завдання. Водночас, висвітлюючи питання християнізації Русі, варто було б більше уваги приділити північним землям — Новгородській, Смоленській і, особливо, Володимиро-Суздальській. Неясною для читача залишається і доля нової релігії в Криму, зокрема в Херсонесі—Херсоні. Після часів походу Володимира автори втрачають до цього міста всякий інтерес, а між тим воно продовжувало існувати ще протягом чотирьох століть.

Рецензована книга заслуговує на такий докладний аналіз, тому що спонукає читачів до роздумів.

Е. В. КОТОВА (Київ)

Одержано 06.02.90.

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1990 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 162. В. И. Ленин и история заграничных организаций РСДРП. Киев. Б а т ю к В. С. В. И. Ленин и берлинская группа «Искры» (1900—1903 гг.); Т р о ф и м о в и ч В. В. Сотрудничество искровцев и польских социал-демократов в эмиграции (1900—1903 гг.); М о р о к о В. Н. Деятельность большевистской эмиграции по отправке в Россию партийных кадров (1903—1905 гг.); К о л о м о е ц Ю. И., Ш л я х о в А. Б. Большевистский центр в Женеве и восстание на броненосце «Потемкин»; Ч е р н е н к о А. М. В. И. Ленин и львовская группа содействия РСДРП; К о ш е л ь В. И., Щ е р б и н а А. А. Берлинская миссия А. М. Горького; Б о н д а р е в с к и й А. В. Сотрудничество В. И. Ленина, заграничных большевистских групп с Международным социалистическим бюро II Интернационала; С в а л о в А. Н. Международное социалистическое бюро: из истории солидарности с революционной борьбой в России; Г р е б е н н и к Г. П. Борьба большевистского центра во главе с В. И. Лениным против фракционной каприйской школы; П а в л о в с к и й Б. С. Из истории издания большевиками-эмигрантами журнала «Радуга»; Б о с т а н С. К. Деятельность большевиков среди российских рабочих-эмигрантов в 1908—1917 гг.; З а р у б а В. Ю.

Н. И. Бухарин в Германии и Австро-Венгрии в 1911—1914 гг.; Мороз В. И., Кремена В. И. О руководстве В. И. Лениным подготовкой и воспитанием партийных кадров из среды рабочего класса (1912—март 1917 гг.); Поляков С. И., Корниенко С. И. К вопросу об укреплении ядра заграничной базы большевистской партии в годы первой мировой войны; Пушкин В. Е., Пушкина Л. А. О роли Бернской конференции заграничных секций РСДРП в сплочении партийных организаций на платформе большевизма; Бородин Е. И. Публичные выступления В. И. Ленина в сентябре 1914 — марта 1917 г.; Иванов В. Ф., Ионичев Н. П. Деятельность большевиков среди российских военнопленных в годы первой мировой войны; Савченко А. И. Антимилитаристская деятельность большевиков-эмигрантов в Австралии; Гоцуляк В. В., Яценко В. Я. Вопросы подготовки партийных кадров заграничными большевистскими организациями в новейших историко-партийных исследованиях; Ветров В. Н., Кныш Г. Н. Деятельность В. И. Ленина, большевиков во II Интернационале: (Историография вопроса); Некоз Н. Д. В. И. Ленин в борьбе за единство действий большевистской эмиграции и партийного подполья.

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 36. Киев. Гончар Б. М. Фактор региональных конфликтов в политических дискуссиях в США по вопросам отношений в СССР на рубеже 70—80-х годов; Яровой В. И. Современное антивоенное движение в Западной Европе и буржуазные «исследования проблем мира»; Индугная Н. Е. СССР — Испания: культурный обмен (70—80-е годы); Шевченко А. А. Влияние экстрасоциальной среды на формирование внешней политики США; Мартыненко А. К., Мартыненко Б. А. К вопросу о последствиях использования нацистских военных преступников правительственными органами США в послевоенной политике антикоммунизма; Чернова Т. Н. К вопросу об использовании иностранной рабочей силы в Австрии (60—80-е годы); Папенко Н. С. Экономические и политические предпосылки неоконформалистского курса ФРГ и позиция правых лидеров СДПГ (50—70-е годы); Чернявский Г. И. Подготовка болгарских историков-марксистов в СССР в 20—30-е годы; Пендзей И. В. Профсоюзный вопрос на Учредительном съезде Коммунистической партии Германии; Кирсенко М. В. Политика Чехословакии в отношении Венгерской Советской Республики; Циркун А. Ф. Причины испано-американской войны 1898 г. в освещении русской периодической печати; Троян С. С. Обострение англо-германских противоречий в Южной Африке (80-е — первая половина 90-х годов XIX в.); Зингер Б. Г. Секретное соглашение между Россией и Великобританией об изменении условий Сан-Стефанского договора от 30 мая 1878 г.; Барабанов Ю. Н. Английские источники для изучения предыстории войны за Испанское наследство; Леонтьева Л. Е. Об участии женских демократических организаций США в антифашистском движении в годы второй мировой войны.

Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вып. 16. Київ. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української капіталістичної нації в світлі положень праць основоположників марксизму-ленінізму; Лазанська Т. І. Соціально-економічні передумови формування української капіталістичної нації; Полухіна О. М. Про завдання суспільствознавців у вивченні проблем національної психології; Машкін О. М. Дворянське підприємство як фактор формування буржуазних елементів в машинобудуванні дореформеної України; Якименко М. А. Міграції селянства як фактор розвитку міжетнічних зв'язків на Україні в період домонополістичного капіталізму; Шулга І. Г., Задорожний В. Є., Мазурок О. С. З історії економічних і культурних зв'язків західно-українських земель із Правобережною, Лівобережною Україною і Росією.

єю в XIX ст.; Москвич Л. Г. Соціально-економічна проблематика України XIX ст. на сторінках журналу «Современник»; Франко О. О. Зв'язки «Землі і волі» початку 60-х років XIX ст. з Україною; Першина З. В., Гребцова І. С. З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли»); Світленко С. І. Проблеми масового й суспільного руху на Україні на сторінках журналу і газети П. Л. Лаврова «Вперед!»; Кізченко В. І. Інтернаціоналістські тенденції в художній творчості українських письменників революціонерів-демократів кінця XIX — початку XX ст.; Лавров Ю. П. Питання освіти робітників на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX — початок XX ст.); Луценко Є. М. Виникнення комерційних училищ на Україні у другій половині XIX ст.; Шип Н. А. Джерела формування інтелігенції на Україні (XIX ст.); Михайлюк О. Г. Сільська педагогічна інтелігенція на Україні в пореформений період; Лисенко О. В. До питання про напрями та оцінку діяльності «Просвіт» на Україні за публікаціями газет «Слово» і «Рада» (1906—1914 рр.); Макарчук С. А. Галицьке москвофілство в кінці XIX — на початку XX ст.

Архіви України, № 2. Портнова Л. Ю., Варава Т. В. В. І. Ленін у кінофотодокументах; Яворський Ю. Е. Робота ЦДАЖР УРСР по виявленню документів В. І. Леніна, Н. К. Крупської, членів сім'ї Ульянових; Кондратенко Л. В. Слово про Перемогу: (Маловідомі виступи, що прозвучали по Українському радіо в травні 1945 р.); Ляхоцький В. П. Нововиявлені архівні документи про діяльність радіостанції «Партизанка»; Мухаметдинов Г. Р. Нові документи про відновлення діяльності і роботу на Уралі в роки Великої Вітчизняної війни евакуйованих з України підприємств; Волковинський В. М. Документи слідчої справи про вбивство П. А. Століпіна; Мухіна М. Ю. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Галицького революційного комітету; Кузьмінець О. В., Дорошенко М. П. Архівні документи про соціально-культурний розвиток села на сучасному етапі; Корогодський Р. М. Документи про життя і творчість А. Г. Петрицького у фондах ЦДАМЛМ УРСР; Царьова Н. М. Науково-практичний семінар з допоміжних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР у м. Львові.

Архіви України, № 3. Архівісти у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.; Гладкий В. М. Маловідома сторінка з історії архівних фондів Українського геологічного управління (Спогади про перші дні війни); Барштейн Ю. А. Настільні пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни; Волковинський В. М. Документи слідчої справи про вбивство П. А. Століпіна; Кізченко Д. А. Документи ЦДАЖР УРСР про участь трудящих Української РСР у загальнонародному русі прихильників миру; Захарченко В. А. Архівні джерела до біографії М. І. Костомарова в ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР; Основна спеціальність — історик-архівіст; Бельський М. Р. Невідомі архівні джерела про книговидавництво в Одесі на початку XX століття; Корнева Г. Ю. До 70-річчя утворення Міністерства охорони здоров'я УРСР.

Архіви України, № 4. V Всесоюзна конференція «Перебудова в історичній науці та проблема джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін»; Волковинський В. М. Документи слідчої справи про вбивство П. А. Століпіна; Новицька В. М. Документи ЦДАЖР УРСР про розвиток кіносправи на Україні (1922—1930 рр.); Довженко Р. В. Фонд В. Г. Ляскоронського в архіві Державного історичного музею Української РСР; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. Частина II; Росовецька Т. М. Лаврський псалтир 1776 року з фонду П. Г. Тичини; Участь архівістів у історико-краєзнавчій роботі.

О. Б. Супруненко (Полтава)

Науково-практична конференція, присвячена 70-річчю Роменського краєзнавчого музею

22—23 листопада 1990 р. в м. Ромнах Сумської області відбулася науково-практична конференція «Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи», присвячена 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. Її організували Роменський краєзнавчий музей, Сумське обласне відділення Українського фонду культури (УФК) за участю Полтавського краєзнавчого музею.

У роботі конференції взяли участь науковці установ АН УРСР та АН СРСР, вузів і музеїв Калуги, Києва, Маріуполя, Москви, Сум і Полтави, краєзнавці Сумської області. На пленарних засіданнях, що проходили у приміщенні Роменського міськрайонного будинку культури, було заслухано понад 20 доповідей і повідомлень.

Серед виступів, присвячених заснуванню і подальшій історії Роменського краєзнавчого музею, загальну увагу привернула доповідь В. В. Панченка (м. Ромни, краєзнавчий музей) «З історії Роменського музею», автор якої визначив основні етапи становлення та багатогранної діяльності цієї установи, відобразив значний вклад її співробітників у розвиток народного господарства і культури району, показав зв'язки музею з інститутами АН УРСР, внесок працівників музею у вивчення природи та історії краю. Г. В. Діброва (м. Ромни, краєзнавчий музей) присвятив свою доповідь подвижницькій діяльності фундатора музею, відомого краєзнавця, художника й археолога Михайла Максимовича Семенчика (1890—1964 рр.). Канд. іст. наук О. О. Нестуля (м. Полтава, педінститут) висвітлив напрями активної пам'ятко-охоронної діяльності Роменського музею у довоєнний час, відзначивши доробок М. М. Семенчика на терені збереження історико-культурної спадщини Роменської округи.

Найдавніша історія Роменського району та Сумської області знайшла своє відображення у виступах В. В. Приймака (м. Суми, Центр археологічних досліджень Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури) «Протоміські центри роменської культури та їх округа у верхів'ї Ворскли, середній течії Псла та Сейму»; Ю. Ю. Моргунова (м. Москва, Ін-т археології АН СРСР) «Попередні відомості про літописне місто Ромен»; О. В. Григор'єва (м. Москва, Науково-дослідний центр «Шовковий шлях» при Радянському фонді культури) «Про час функціонування городища Монастирище в Ромнах». У доповіді канд. іст. наук І. М. Шекери (м. Київ, УФК) «Роменщина — важливий район формування української етнічної території» висвітлені складні історичні процеси, що відбувалися на території краю в XIV—XVII ст. М. П. Демченко (м. Ромни, краєзнавчий музей) ознайомив присутніх з краєзнавчими пошуками І. О. Курилова — автора «Роменської старовини» (1889 р.), а канд. іст. наук В. О. Войналович (м. Полтава, педінститут) — з першими кроками монументальної пропаганди у Ромнах, зокрема діяльністю визначного скульптора І. П. Кавалерідзе. О. Б. Супруненко (м. Полтава, краєзнавчий музей) розкрив життєвий і творчий шлях та трагічну долю відомого роменця — археолога, краєзнавця і музейного працівника О. К. Тахтая (1890—1963 рр.), товариша й ровесника М. М. Семенчика.

У значній частині доповідей висвітлювалися життя й діяльність визначного українського та російського вченого-археолога і мистецтвознавця Миколи Омеляновича Макаренка (1877—1938 рр.). Загальну увагу і жваві відгуки викликали, зокрема, доповіді Г. М. Шовкопляса (м. Київ, Держ. іст. музей УРСР) та д-ра іст. наук І. Г. Шовкопляса (м. Київ, ЦНБ АН УРСР) «М. О. Макаренко — видатний археолог України», д-ра геолого-мінералогічних наук Д. Є. Макаренка (м. Київ, Ін-т геологічних наук АН УРСР) «Життя на вівтар науки», В. Г. Пуцка (м. Калуга, художній музей) «Микола Макаренко у створенні наукової бази історії українського мистецтва», В. В. Вечерського (м. Київ, редколегія журналу «Пам'ятки України») «Спадщина Миколи Макаренка і актуальні пам'ятко-охоронні проблеми Роменщини», в яких всебічно висвітлювалася діяльність одного з найвизначніших археологів та мистецтвознавців України. З великим інтересом сприйняли присутні повідомлення В. І. Граба (м. Полтава, Управління КДБ Полтавської області) «Справа М. О. Макаренка», присвячене останньому періоду життя вченого. Доповідач використав унікальні епістолярні матеріали, що відтворюють картину репресій проти музейних працівників на Україні у 20—30-х роках.

Учасники конференції виступали з лекціями та бесідами перед робітниками місцевих підприємств, учнями шкіл, зустрічалися з керівництвом міськвиконкому і мали з ним розмову про стан охорони і використання історико-культурної спадщини Роменщини.

До конференції працівники Роменського краєзнавчого музею організували виставку експонатів з його фондів, що репрезентувала археологію, історію і культурне життя району з найдавніших часів до наших днів. Ювілеєві музею був присвячений спеціальний випуск роменської міськрайонної газети «Комуністичним шляхом» (1990, 21 листоп.). Заслуговує на увагу й те, що в ході підготовки до конференції були видані її програма та тези доповідей і повідомлень¹. Підготовлений до друку сектором літератури і мистецтва Експериментально-творчого об'єднання «Фонд» Сумського обласного відділення Українського фонду культури збірник тез включає в себе рідкісні фотографії, у ньому вперше згадуються численні документи, подано хроніку життя й діяльності М. О. Макаренка тощо.

У резолюції конференції, одностайно прийнятій її учасниками, відзначається внесок Роменського музею у вивчення історичної та культурної спадщини району, міститься ряд конкретних пропозицій, спрямованих на поліпшення всієї справи охорони і використання пам'яток історії та культури Роменщини.

Одержано 26.11.90.

¹ Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доп. і повід. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. Листопад 1990 р.— Суми; Ромни, 1990.— 83 с. — 16 іл.

М. В. Знаменська (Київ), О. В. Шевченко (Київ)

Зустріч в Інституті історії України АН УРСР з болгарським ученим, професором Г. Бояджиєвим

20 листопада 1990 р. в Інституті історії України АН УРСР відбулася зустріч з директором Болгарської Енциклопедії при Президії Болгарської Академії наук, керівником групи методології та історіографії при

Інституті історії БАН, доктором філософських наук, проф. Георгієм Дяковим Бояджиевим. У зустрічі взяли участь заст. директора Інституту, голова Археографічної комісії професор, член-кореспондент АН УРСР П. С. Сохань, Головний редактор «Українського історичного журналу», д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль, наукові співробітники Відділу історії міжнародних зв'язків України. Проф. Г. Бояджиев розповів про роботу, наукові знахідки болгарських вчених-суспільствознавців, про діяльність в нових політичних умовах редакції журналу «Исторически преглед», про творче співробітництво колективів Болгарської Енциклопедії та Української Енциклопедії. Гість поділився враженнями щодо суспільно-політичного розвитку своєї країни у сучасних умовах.

Проф. П. С. Сохань докладно висвітлив діяльність Української Археографічної комісії, зробивши наголос на нових наукових знахідках та планах й сподіваннях співробітників комісії щодо повернення національної спадщини по лінії української діаспори тощо. В дар Болгарській Енциклопедії були передані останні видання Археографічної комісії. Вчені Інституту історії України розповіли про роботу над такою науковою проблематикою, як українські емігранти в Болгарії (XIX—поч. XX ст.).

Проф. М. В. Коваль, поділившись досвідом роботи «Українського історичного журналу», зазначив, що останнім часом журнал відмовився від заполітизованої тематики і головну увагу зосередив на матеріалах, що висвітлюють нові, ще не розкриті сторінки історії. При цьому велика увага приділяється публікації документів, вміщенню статей та матеріалів зарубіжної історіографії, в тому числі дослідників української діаспори. Зустріч пройшла в діловій і дружній обстановці.

Одержано 20.12.90.

О. Д. Горбул (Київ)

Вшанування доктора іст. наук, професора П. М. Шморгуна у зв'язку з його 70-річчям

28 грудня 1990 р. колектив Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка відзначив 70-річний ювілей заслуженого діяча науки УРСР, доктора історичних наук, професора кафедри політичної історії Петра Михайловича Шморгуна. На засіданні Вченої Ради від імені ректорату університету ювіляра тепло привітав проректор КДУ, директор ІПК, д-р іст. наук, проф. Б. І. Корольов. Слово про життєвий і творчий шлях П. М. Шморгуна виголосив заслужений діяч науки УРСР, д-р іст. наук, проф. М. Я. Варшавчик.

Петро Михайлович народився 1 січня 1921 р. в с. Осламів Вінківського району Хмельницької області в сім'ї селянина. Після закінчення Уманського педучилища вступив до Одеського педагогічного інституту. В 1942 р. був призваний до Радянської Армії, де командував взводом, готував кадри у військових училищах. У 1948 р. П. М. Шморгун закінчив з відзнакою Київський педінститут і аспірантуру, у 1951 р. захистив кандидатську, а в 1965 р. — докторську дисертацію. В 1968 р. йому присвоєно звання професора.

Наукова діяльність П. М. Шморгуна продовжувалась в Інституті історії партії ЦК Компартії України, де в 1951—1968 рр. він працював

старшим науковим співробітником. Одночасно у 1962—1965 та 1967—1968 рр. він був заступником головного редактора «Українського історичного журналу» і багато років членом його редколегії. У 1968 р. П. М. Шморгун зв'язав свою долю з Київським держуніверситетом, де впродовж 17 років завідував кафедрою в ІПК, а нині працює професором. За заслуги в розвитку історичної науки та підготовці науково-педагогічних кадрів у 1980 р. П. М. Шморгуну присвоєно почесне звання «Заслуженого діяча науки УРСР».

П. М. Шморгун — автор понад 500 наукових праць. Серед них відомі монографічні дослідження «Большевицкие организации Украины в годы первой русской революции» (М., 1955), «Карл Маркс і Україна» (К., 1968), «В. І. Ленін і Україна» (К., 1970), «Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.)» (К., 1978), «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» (К., 1979), «1905 рік на Україні» (К., 1980) та ін.

Як керівник або член авторського колективу П. М. Шморгун бере активну участь у підготовці ряду фундаментальних колективних праць з найважливіших проблем історичної науки. Він один з авторів «Нарисів історії Компартії України» та нарисів ряду обласних партійних організацій республіки, 4-го тому «Історії Української РСР». Під його керівництвом та за його участю створено такі праці, як «Методологические проблемы историко-партийной науки» (К., 1976), «Документы героических свершений» (К., 1985), «В огне трех революций» (К., 1986), «Забуті події та імена» (К., 1990).

Зі славним ювілеєм відомого вченого привітали: від керівництва ІПК заступник директора, д-р економічних наук, проф. А. І. Кредісов, від Інституту історії України АН УРСР академік АН УРСР Ю. Ю. Кондурфор, від Інституту політичних досліджень член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук та д-р іст. наук, проф. П. Л. Варгатюк, від Інституту політології і соціального управління проф. Г. М. Мултих, від Української сільськогосподарської академії д-р іст. наук, проф. Л. Ю. Беренштейн, колективи кафедр ІПК, вузів Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Полтави, Донецька, Харкова, Вінниці, Кіровограда та інших міст республіки. У виступах на засіданні Вченої Ради, численних вітальних адресах, телеграмах, що надійшли на ім'я ювіляра, його товариші, учні широко зичили П. М. Шморгуну доброго здоров'я, довгих років життя, нових творчих здобутків.

Одержано 01.01.91.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Рублев А. С., Черченко Ю. А. Сталинищина и судьба западноукраинской интеллигенции (20—40-е годы XX в.) (*Продолжение*) 3

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Дукельский С. ЧК—ГПУ (*Продолжение*) 16
Шип Н. А. Культурно-национальный вопрос на Украине в XIX в. 25

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Нимчук В. В. Древнерусские печатки «дніслово» 34

* * *

- Сергиенко Г. Я. Деятельность Т. Г. Шевченко в Киевской археографической комиссии (1845—1847 гг.) 43

Трибуна молодого автора

- Кагамлык С. Р. Роль Киевской Академии в укреплении культурно-просветительных связей украинских земель в XVIII в. 55
Даниш М. (*Братислава, ЧСФР*). Украинские студенты в Братиславском лицее в XVIII в. 62

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Винокур И. С. (*Каменец-Подольский*), Корнилов В. В. (*Каменец-Подольский*). Е. И. Сицинский 69

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

- Ролле И. И. Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII века 75
Матях В. Н. Публикация журнала «Киевская старина» 86

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Дневник военных действий русской армии под Полтавой (*Продолжение*) 89

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Магочий Павел (*Торонто, Канада*). Украинское национальное возрождение. Новая аналитическая структура 97

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Гуневский И. М. (*Львов*). Картографические материалы в архивах Львова 108

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Савичев Н. П. Декабристы Муравьевы-Апостолы (К 170-летию создания Южного общества декабристов) 112

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

К 500-летию возникновения украинского казачества

- Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах (*Продолжение*) 120

* * *

- Сицинский Владимир. Чужеземцы об Украине 138
Рычка В. М. Уникальная антология исторических свидетельств об Украине 146

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Зинченко Ю. И. С. А. Гратинич. Массово-политическая работа Компартии Молдавии (1944—1950) 148
Сарбей В. Г., Федьков О. М. М. А. Якименко. Сорочинська трагедія 149
Котова Е. В. В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси 151

* * *

- Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1990 г.) 153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Супруненко А. Б. (*Полтава*). Научно-практическая конференция, посвященная 70-летию Роменского краеведческого музея 156
Знаменская М. В., Шевченко Е. В. Встреча в Институте истории Украины АН УССР с болгарским ученым, профессором Г. Бояджиевым 157
Горбул А. Д. Чествование доктора ист. наук, профессора П. М. Шморгуна в связи с его 70-летием 158

НОВІ КНИГИ

Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою УРСР 16 лип. 1990 р.—К.: Політвидав України, 1990.—8 с.

Актуальні проблеми історії КПЗУ: До 70-річчя створення партії.—Львів: Світ, 1990.—231 с.

Алексеев И. В. Агония Сердечного Соглашения: Царизм, буржуазия и их союзники по Антанте, 1914—1917.—Л.: Лениздат, 1990.—318 с.

Андрухів І. О. Сестра милосердя: [М. І. Ульянова на Прикарпатті].—Ужгород: Карпати, 1990.—72 с.

Булгаков В. И. КПСС: преодолевать наследие вождизма.—Л.: Лениздат, 1990.—94 с.

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2: Репринт. відтворення вид. 1920 р.—К.: Політвидав України, 1990.—328 с.

Воробьева С. А., Зайченко Н. Ф., Субботина Е. Г. Знакомьтесь: Советская Украина.—К.: Лыбидь, 1990.—191 с.

Герасименко Н. В. Батько Махно: Мемуары белогвардейца: Воспроизведение изд. 1928 г.—М.: СП «Интерграф Сервис», 1990.—128 с.

Гуль Р. Ледяной поход: А. И. Деникин. Поход и смерть генерала Корнилова; А. Будберг. Дневник.—М.: Мол. гвардия, 1990.—319 с.

Департамент фаворитов: Сб. материалов по ист. публицистике.—М.: СП «ИКПА», 1990.—80 с.

Довганич О. Д., Пашкуй З. Л., Троян М. В. Закарпаття в роки війни.—Ужгород: Карпати, 1990.—172 с.

Кейссар Х., Познер В. Вспоминая войну: Сов.-амер. диалог.—М.: Новости (АПН), Оксфорд: Оксфорд юниверсити пресс, 1990.—253 с.

Кнышев И. Н. Всегда в строю: Очерки истории комс. орг. Днепрпетр. з-да им. Г. И. Петровского.—Днепропетровск: Проминь, 1990.—222 с.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.—Львів: Світ, 1990.—406 с.

Крип'якевич І. П. Історія України.—Львів: Світ, 1990.—519 с. «Ленинградское дело».—Л.: Лениздат, 1990.—413 с.

Лукаш О. И. Украинская ССР в связях Советского Союза с развивающимися странами (60—80-е годы).—К.: Наук. думка, 1990.—109 с.

Любовь в письмах выдающихся людей XVIII и XIX века: Репринт. воспроизведение изд. 1913 г.—М.: Политиздат, 1990.—575 с.

Маршрутами історії.—К.: Політвидав України, 1990.—655 с.

Медведев Р. Н. С. Хрущев: Полит. биография.—М.: Книга, 1990.—303 с.

Никольский С. А. Власть и земля: Хроника утверждения бюрократии в деревне после Октября.—М.: Агропромиздат, 1990.—238 с.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.—М.: Наука. 1990.—263 с.

Одиссей, 1989: Человек в истории: Исслед. по социальн. истории и истории культуры.—М.: Наука, 1989.—197 с.

Палеолог М. Распутин: Воспоминания бывшего фр. посла в России: Репринт. изд. 1923 г.—М.: СП «Вся Москва», 1990.—120 с.

Панкратов В. С. С царем в Тобольске: Из воспоминаний.—М.: СП «Слово», 1990.—63 с.

Пиоро И. С. Крымская Готия: Очерки этнич. истории населения Крыма в позднерим. период и ранее средневековье.—К.: Лыбидь, 1990.—198 с.

Пресняков А. Е. Российские самодержцы.—М., Книга, 1990.—463 с.

Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А. И. Герцена и Н. П. Огарева; Записки княгини Е. Р. Дашковой: Репринт. воспроизведение изд. 1859 г. (Лондон).—М.: Наука, 1990.—511 с.

Свет и тени российской короны. Рус. государственность в портретах и мнениях.—М.: Мол. гвардия, Товарищество творч. работников «Родник» (Ленинград), 1990.—28 с.

Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в.—М.: Наука, 1990.—272 с.

Средние века: Вып. 53.—М.: Наука, 1990.—316 с.

Тимошук Б. А. Восточно-славянская община VI—X вв. н. э.—М.: Наука, 1990.—188 с.

Треппер Л. Большая игра: Воспоминания сов. разведчика.—М.: Политиздат, 1990.—382 с.

Украинская ССР в цифрах в 1989 году: Крат. справочник.—К.: Техника, 1990.—207 с.

Феодалізм на Україні: 36. наук. пр.—К.: Наук. думка, 1990.—194 с.

Шульмайстер Ю. А. Гитлеризм в истории евреев.—К.: Политиздат Украины.—1990.—255 с.

Анонси!

У 1991 р. «Український історичний журнал» планує надрукувати:

— **теоретичні статті:** про предмет політології; побутову історичну свідомість на порозі змін; сталінщину та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів (цикл статей);

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** розділи з «Нарисів історії України»; розділи з праці Ореста Субтельного (Канада) «Україна. Історія»; сталінізм і Україна; сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції; утворення Кримської АСРР; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; доля радянських військовополонених на Україні (1941—1943 рр.);

— **розповідь** про репресії щодо керівників комсомолу України 30-х років; про німецькі колонії на Україні; про діяльність ЧК-ДПУ на Україні в роки громадянської війни; про українських січових стрільців; про те, як українські селяни писали лист Сталіну; про вермахт 1941 року: обличчя ворога;

— **архівні документи** про міжнаціональні відносини на Україні (1925—1934 рр.); розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні у новому світлі; трагічні воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; доповідь І. Х. Баграмяна про Київське оточення; про втрати населення України 20—40 рр. за іноземними джерелами; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.: середньовічний трактат «Пересторога Україні»; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологію найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею;

— **цикл нарисів** «Чужинці про Україну» (з XVI ст.);

— **цикл розвідок** з історії запорізького козацтва (до 500-річчя); статей з історії України істориків з діаспори у США і Канаді;

— **науково-публіцистичні нариси** про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, Мишка Япончика, М. Кривоніса, князя Ізяслава та ін.;

— **спогади** про перші тижні Великої Вітчизняної війни; про трагедію Бабиного Яру; про окупаційний режим та підпілля в Києві у 1941—1943 рр.;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, С. Оріховського, В. Пискорського, Ю. Сіцінського та ін.;

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські, українсько-єврейські відносини; українці в Чехо-Словаччині; автокефалія православної церкви на Україні, некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; М. О. Скрипник і українська культура; конституційні поправки 1944 р. в арсеналі сталінської політики;

— **твори** В. Б. Антоновича «Гетьмани України»; М. І. Костомарова «Руїна».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ!»